

УДК 81-342

**ФОНЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ДВУСЛОЖНОЙ ЛЕКСИКИ
РУССКОГО И АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОВ****МАМЕДОВ РАМАЗАН САЛАМ ОГЛУ***Сумгаитский государственный университет, профессор
e-mail: ramedov44@gmail.com*

Ключевые слова: *вокально-консонантная синтагматика, сочетания, сингармонические, несингармонические, гласный, однородный, неоднородный, структура, лексика, односложная, двусложная, разновидность, типологически сходный/несходный.*

Вводные замечания. Выполненный на основе типологии вокально-консонантной синтагматики и изложенный в [1] лингвостатистический анализ фонетической структуры односложной лексики русского и азербайджанского языков может стать образцом и для соответствующего анализа фонетической структуры односложной лексики этих языков. Полагаем, что основательный лингвостатистический анализ фонетической структуры двусложной, трехсложной, четырехсложной и т.д. лексики мог бы стать темой для целой серии диссертационных исследований.

Учитывая исключительно большой объем работы, необходимый для исследования фонетической структуры односложной лексики и ее лингвостатистического анализа, а также то, что в монографии [2] дан достаточно скрупулезный, подробный и всесторонний лингвостатистический анализ односложной лексики на основе типологии вокально/консонантной синтагматики, считаем возможным довольствоваться здесь более или менее схематичным изложением основных контуров фонетической структуры двусложной лексики.

Символы, используемые для обозначения разновидностей структур, наполнены следующим содержанием:

1. **Типы вокально-консонантных сочетаний,** из которых состоит соответствующая разновидность фонетической структуры (о нашей функциональной трактовке однородности/неоднородности гласных см.: [3]):

C1 – сингармоническое сочетание **первого типа** (т.е. с *однородным гласным переднего ряда*);

C2 – сингармоническое сочетание **второго типа** (т.е. с *однородным гласным переднего ряда*);

не-C1.1 – несингармоническое сочетание **первого класса первого типа** (т.е. с *неоднородным гласным переднего ряда*),

не-C1.2 – несингармоническое сочетание **первого класса второго типа** (т.е. с *неоднородным гласным переднего ряда*),

не-C2.1 – несингармоническое сочетание **второго класса первого типа** (т.е. с *неоднородным гласным переднего ряда*),

не-C2.2 – несингармоническое сочетание **второго класса второго типа** (т.е. с *неоднородным гласным переднего ряда*),

не-C3.1 – несингармоническое сочетание **третьего класса первого типа** (т.е. с *неоднородным консонантным компонентом, но с однородным гласным*

непереднего ряда),

не-С3.2 - несингармоническое сочетание **третьего класса второго типа** (т.е. с неоднородным консонантным компонентом, но с однородным гласным переднего ряда).

2. **Сингармонические структуры**, или сингармонические слова обозначены символом **S**, а **несингармонические структуры** – символом **не-S**. Индекс 2 рядом с буквой **S** указывает на количество слогов: **S2** – это двусложное слово с сингармонической структурой, а **не-S2** – двусложное слово с несингармонической структурой.

✓ **Сингармонические двусложные структуры:**

S2.1 – двусложное слово сингармонической структуры **первого класса** с вокальным компонентом *однородный гласный непереднего ряда*;

S2.2 – двусложное слово сингармонической структуры **второго класса** с вокальным компонентом *однородный гласный переднего ряда*.

Вторые цифровые индексы после буквы **S** указывают на ряд образования гласного: 1 – *гласный непереднего ряда*, 2 – *гласный переднего ряда*.

✓ **Несингармонические двусложные структуры:**

не-S2.1 – двусложное слово несингармонической структуры **первого класса** с вокальным компонентом: 1) *неоднородный гласный непереднего ряда* (**не-S2.1.1**) или же 2) *неоднородный гласный переднего ряда* (**не-S2.1.2**);

не-S2.2 – двусложное слово несингармонической структуры **второго класса**, как вокальный, так и консонантный компоненты которой являются неоднородными: **не-S2.2.1** – структуры с *неоднородным гласным непереднего ряда*, **не-S2.2.2** – структуры с *неоднородным гласным переднего ряда*;

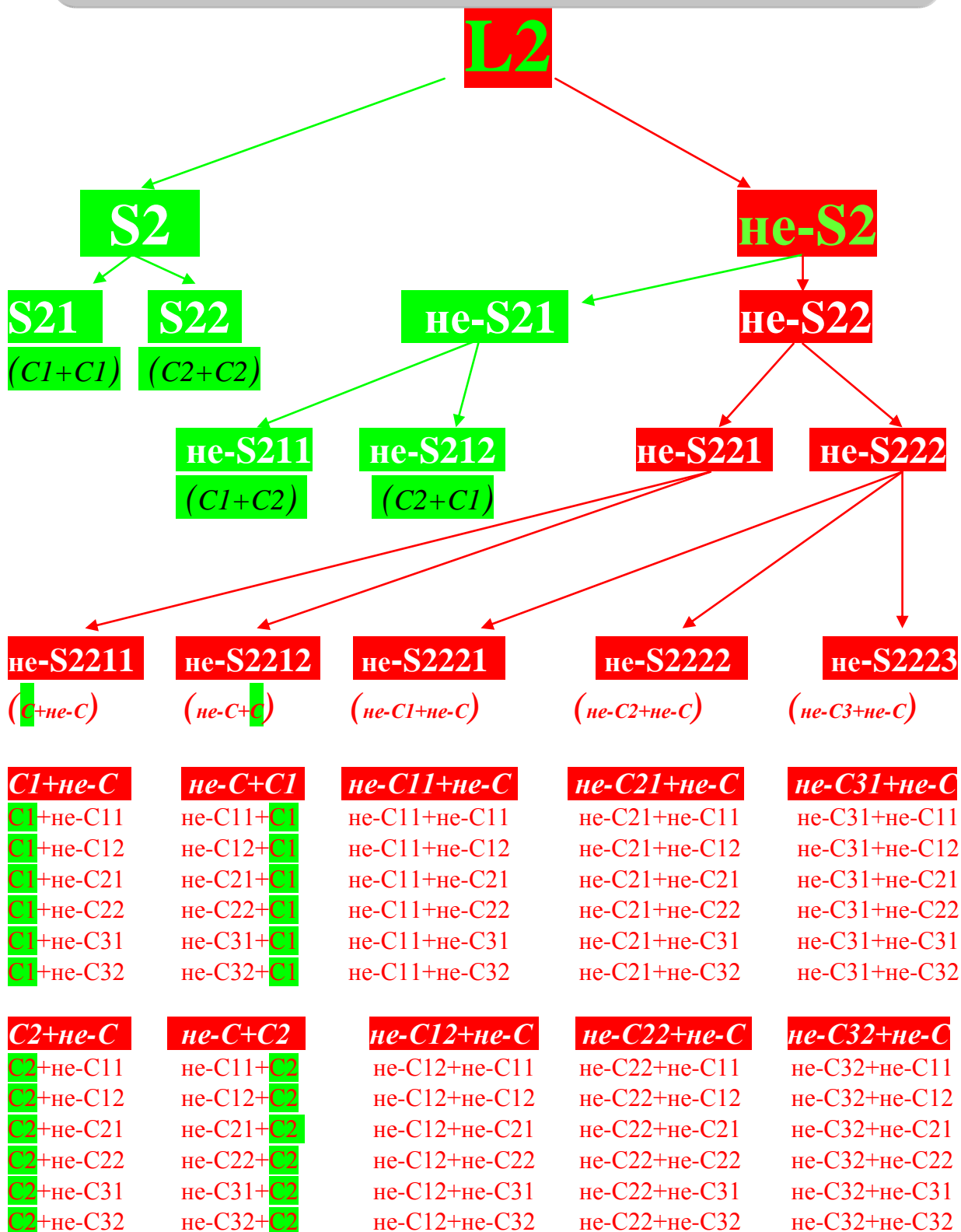
не-S2.3 – односложное слово несингармонической структуры **третьего класса** с неоднородным консонантным, но однородным вокальным компонентом *гласный непереднего ряда* (**не-S2.3.1**) или же *гласный переднего ряда* (**не-S2.3.2**).

Классификация фонетической структуры двусложной лексики

Неодносложные, в том числе и двусложные слова с точки зрения их фонетической структуры можно рассматривать как различные комбинации вокально-консонантных сингармонических и несингармонических сочетаний. Теоретически возможные разновидности двусложных сингармонических и несингармонических структур с учетом характера компонентов вокально-консонантных сочетаний (ряд образования гласных – *a, i*, количество согласных и их твердость-мягкость – *t, t'*) представлены в схеме, где зеленым цветом даны типологически сходные в русском и азербайджанском языках разновидности структурных типов, а красным цветом – специфические разновидности структурных типов двусложных слов русского языка.

Примечание: В Схеме и далее символ **L2** – это двусложная лексика, **S2** – двусложные сингармонические слова, **неS2** – двусложные несингармонические слова; остальные цифровые индексы означают различные типы структур, что определяется свойствами вокально-консонантных сочетаний, из которых состоит слово.

Классификация разновидностей двусложных фонетических структур

Типов вокально-консонантных сочетаний – «строительных блоков» для построения слов в русском языке всего 8 (восемь). Основных типов односложных слов в русском языке тоже восемь, т.е. столько же, сколько и вокально-консонантных сочетаний: **S1.1** и **S1.2** (сингармонические односложные слова, которые состоят из сингармонических сочетаний, соответственно, **C1** и **C2**); **не-S1.1.1**, **не-S1.1.2**; **не-S1.2.1**, **не-S1.2.2**; **не-S1.3.1**, **не-S1.3.2** (несингармонические односложные слова, которые состоят из несингармонических сочетаний, соответственно, **не-C1.1.1**, **не-C1.1.2**; **не-C1.2.1**, **не-C1.2.2**; **не-C1.3.1**, **не-C1.3.2**).

Из 8 типов вокально-консонантных сочетаний теоретически могут быть образованы всего только 8 структурных типов слов, состоящих из одного сочетания. Все они реально представлены в русском языке в общей сложности 118 разновидностями, полный и всесторонний лингвостатистический анализ которых изложен в нашей монографии [2].

Основных структурных типов двусложных слов из 8 типов вокально/консонантных сочетаний теоретически возможны 8^2 (из 8-и по 2 в различных комбинациях) = 64 структурных типа. Часть из этих структурных типов двусложных слов является сингармонической, другая – более значительная – несингармонической.

Сингармонические двусложные структуры (**S2**)

Как в русском, так и в азербайджанском языках выделяются два разряда сингармонических двусложных структур: **S2.1** и **S2.2**.

Структуры типа S2.1 состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных непереднего ряда, т.е. сочетаний типа **C1**: (**C1 + C1**).

Примеры:

- * в русском языке: [вада], [горьт], [дала], [мала], [суда], [дама], [гара] –
вода, город, дала, мала, суда, дома, гора и т. п. ;
- * в азербайджанском языке: [mala], [dala], [suda], [dari], [qarda], [qara] –
mala, dala, suda, dari, qarda, qara и т.п.

Структуры типа S2.2 состоят из комбинаций сингармонических сочетаний, вокальный компонент которых выражен одним из однородных гласных переднего ряда, т.е. сочетаний типа **C2**: (**C2 + C2**).

Примеры:

- * в русском языке: [б'ир'и], [п'эл'и], [с'ид'и], [в'ид'ет']
бери, пели, сиди, видеть и т.п.;
- * в азербайджанском языке: [b'ir'i], [s'an'in'], [s'öz'ün'], [g'öz'əl'] –
biri, sənin, sözün, gözəl и т. п.

Двусложные сингармонические структуры типа **S2.1** и **S2.2** являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках.

Несингармонические двусложные структуры (**не-S2**)

Выделяются, прежде всего, два класса несингармонических двусложных структур: **не-S2.1** и **не-S2.2**.

1. **Несингармонические двусложные структуры класса не-S2.1** представляют собой комбинации из вокально-консонантных сингармонических сочетаний разных типов. Различаются два варианта таких структур: **не-S2.1.1** и **не-S2.1.2**.

Двусложные слова типа **не-S2.1.1** имеют структуру **C1 + C2**.

Примеры:

- * в русском языке: [ва+р'ит'], [мо+р'ь], [во+с'ьм'], [ла+г'ьр'], [су+д'ит'] –
варить, море, восемь, лагерь, судить и т.п.;
- * в азербайджанском языке: [ka+t'ip'], [ba+t'in'], [bu+k'et'], [bun+k'er'], [sa+d'ə], [ta+r'ix']
katib, batin, buket, bunker, sadə, tarix

и т.п.

Двусложные слова типа **не-S2.1.2** имеют структуру **C2+C1**.

Примеры:

- * в русском языке: [д'э+л'ь], [с'и+л'ь], [в'и+л'ь], [б'и+да], [н'е+б'ь]
дело, сила, вилы, беда, небо и т.п.;
- * в азербайджанском языке: [i+nam], [s'ə+da], [s'i+lah], [d'e+kan], [i+man], [b'öh'+tan],
inat, səda, silah, dekan, iman, böhtan,
[b'öh'+ran], [b'i+vaxt], [b'ül+lur], [d'ik+baş]
böhran, bivaxt, büllur, dikbaş и т.п.

Таким образом, несингармонические двусложные структуры типа **не-S2.1.1** и **не-S2.1.2** являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках. Однако следует помнить, что *типологическое сходство не означает однозначной материальной тождественности* этих структур в сопоставляемых языках.

2. Несингармонические двусложные структуры класса **не-S2.2**

Различаются два подкласса несингармонических двусложных структур класса **не-S2.2: не-S2.2.1** и **не-S2.2.2**.

Структуры типа не-S2.2.1 состоят из комбинации двух сочетаний, одно из которых является сингармоническим, а другое – несингармоническим. Выделяются два варианта структур типа **не-S2.2.1**, **не-S2.2.1.1** и **не-S2.2.1.2**. В варианте структурного типа **не-S2.2.1.1** сингармоническим является начальное сочетание, а в варианте структурного типа **не-S2.2.1.2** – конечное сочетание. В каждом рассматриваемом варианте структурного типа **не-S2.2.1** всего по 12 разновидностей (см. Схему).

Примеры для иллюстрации:

C1не-C11: доля, пулю, моряк, нырять и т.п.;

C1не-C12: купит, дарил, балет и т.п.;

не-C11C1: рядом, юла, люлька, часы и т.п.;

не-C12C1: женат, цена, широк и т.п.

Структуры типа не-S2.2.2 состоят из комбинации только несингармонических сочетаний. Различаются три варианта структур типа **не-S2.2.2**: вариант **не-S2.2.2.1** – с начальным несингармоническим сочетанием 1-го класса (**не-C11** или **не-C12**); вариант **не-S2.2.2.2** – с начальным несингармоническим сочетанием 2-го класса (**не-C21** или **не-C22**); вариант **не-S2.2.2.3** – с начальным несингармоническим сочетанием 3-го класса (**не-C31** или **не-C32**). В каждом рассматриваемом варианте структурного типа **не-S2.2.2** также всего по 12 разновидностей.

Примеры для иллюстрации:

не-C11+не-C11: дя+дя, тё+тя, лю+бовь, ян+тарь, тё+ща и т.п.;

не-C12+не-C11: жи+вёт, цир+кач, цир+куль и т.п.

Таким образом, из теоретически возможных 64-х типов двусложных структур только 4 типа – два сингармонических (**S21** и **S22**) и два несингармонических (**не-S211** и **не-S212**) – являются типологически сходными в русском и азербайджанском языках, а остальные 60 типов – специфические несингармонические структуры русского языка. Установление удельного веса каждого из этих структурных типов в русском языке – тема для отдельного исследования.

Научная новизна: Фонетическая структура лексики двух неродственных языков рассматривается в новом свете – с точки зрения однородности/неоднородности вокально-консонантных сочетаний, составляющих фонетический облик слова.

Практическая ценность: Устанавливаемое в статье типологическое сходство/различие имеет лингвометодический выход на практику преподавания языка как иностранного.

ЛИТЕРАТУРА

1. Мамедов Р.С. Вокально-консонантная синтагматика в русском и азербайджанском языках (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2006, 308 с.
2. Мамедов Р.С. Фонетическая структура слова русского и азербайджанского языков (контрастивно-типологическое системное исследование). Баку: Мутарджим, 2007. 240 с.
3. Мамедов Р.С. Функционально-типологический анализ тембральной однородности/неоднородности гласных (на материале русского и азербайджанского языков). // Русский язык и литература в Азербайджане. Баку: БСУ, 2013, №2, с. 18-24.

XÜLASƏ

RUS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İKİHECALI SÖZLƏRİN FONETİK QURULUŞU

Məmmədov R.S.

Açar sözlər: *sait-samit sintaqmatikası, birləşmələr, həmahəng, qeyrihəmahəng, sait, həmcins, qeyrihəmcins, quruluş, leksika, təkhecalı, ikihecalı, növ, tipoloji oxşar/fərqli.*

Məqalədə azərbaycan və rus dillərində ikihecalı sözlərin fonetik quruluşu sözün tərkibindəki sait-samit səs birləşmələrinin həmahəng/qeyrihəmahəng olması baxımından araşdırılır, müqayisə olunan dillərin ikihecalı oxşar və fərqli strukturları aşkar edilir.

SUMMARY

PHONETIC STRUCTURE DISYLLABIC WORDS IN RUSSIAN AND AZERBAIJANI LANGUAGES

Mammadov R.S.

Key words: *vowel-consonant syntagmatic, compounds, harmonious, non harmonious, vowel, homogenous, non homogenous, structure, vocabulary, monosyllabic, disyllabic, type, similar typological/ different.*

Phonetic structure disyllabic words in Azerbaijani and Russian languages is investigated in accordance with homogenous and non-homogenous vowel- consonant sound combinations, disyllabic similar and different structures of compared languages are discovered in this article .

Daxil olma tarixi: İlkin variant 01.10.2015
Son variant 18.12.2015

UOT 81-25

AĞBABA ŞİVƏSİNDƏ QRAMMATİK CƏHƏTDƏN CÜMLƏ ÜZVLƏRİ İLƏ BAĞLI OLMAYAN SÖZLƏR

BAYRAMOVA ARZU ASLAN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, baş müəllim

e-mail: gunelsh24@gmail.com

Açar sözlər: qrammatika, xitab, nida, ara sözlər, çağırış

Cümlədə bir qrup söz və söz birləşmələri işlədilir ki, bunlar qrammatik cəhətdən cümlənin heç bir üzvü olmur və onlarla əlaqəyə girmir. Ağbaba şivəsində də belə sözlər vardır. [4, 270]. Ədəbi dildən fərqli olaraq dialekt və şivələrdə qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan belə sözlər az işlənir [5, 301]. Qrammatik cəhətdən cümlə üzvü olmayan belə sözlər münasibət, çağırış, izah və s. bildirmək üçün işlədilir. Bunlara ara sözlər, xitablar və əlavələr daxildir. Bunlara ayrılıqda diqqət yetirək.

a) Ara sözlər

Ara sözlər əsasən danışanın ifadə etdiyi fikrə yəqinlik, şübhə, güman, ehtimal, təəssüf bildirir. Bəzən də fikrin təsdiqini ifadə edir.

Ağbaba şivəsində də müxtəlif bircisimli ara sözlər çox işlənir. Topladığımız materiallardan aydın olur ki, ara sözlər daha çox cümlənin əvvəlində işlənir, amma ara sözləri müasir dil baxımından qruplaşdırmaq çətinlik yaradır. Çünki bunlardan bəziləri ədəbi dildə müxtəlif, dialektlərdə isə başqa mənalarda işlənir. Bəziləri bir-birinin əksi olan modallıq, yaxud məna çalarlığı əks etdirir. Ara sözlərini şərti olaraq aşağıda göstərilən qaydada məna qruplarına bölmək olar:

1. **Fikrin mənbəyini bildirənlər.** *Mənbilən* (məncə) onların da dərdi var; *O deən* (onun dediyinə görə), *dünənnərim sel-su aparıf döşdəki taxılı*; *Sənin aləmincə* (sənin fikrincə), bu qonşunun atını kim aparıf gedif (Q.A.İb.M.).

2. **Fikrin ifadə tərzini göstərənlər.** Yalan olmasın, mərəkədə biri vardı, o xartana içmişdi kin, ayaxları bir elə, biri də belə gedirdi; Yalançı olram, qonşum deyir kin, savaxlarım dolu tüşəcəx (B.).

3. **Nitqin hissələri arasındakı əlaqəni göstərənlər.** *Hakı/haki* (axır ki, nəhayət) gedif nənəsinnən görüşdü; *Hakı* yağış kəsdi (Ög.B.).

4. **Dinləyicinin diqqətini cəlb edənlər.** *Sözgəlişi/sözgəlimi* (deyə ki) bu zir-zibili yığışdırdılar, ama gənə tökəcəklər; *Sözgəlimi*, səhərdən sana iş verdilər, axrı nolacax; *Başını nə ağrıdım*, axşamın qarannığında gedif çıxdıx İlanıya; *Məsəl* (tutaq ki), mən heç onunnan barışmadım, nölacax; *Sözüm onda yox*, bu işi qutarın gessin; *Söhbəti sona gətirirəm*, mən taha oralara üzüxmüyəcəm; *Sözün balan kəssin*, mana görə onnan üz-göz olmaynan; *Canım sana desin*, mənim heç xavarım yoxuydu (Q.B.).

5. **Fikrin təsdiqinin bildirənlər.** *Bə nə* (bəli), mən ona bunu çoxdan demiçdim; *Həyə*, onnara dərşən nişanı qurvannıxdan qabax eliyəcik (D. Ox.).

6. **Fikrin gərəклиyini bildirənlər.** *Gör-eşit*, axırda sən də biləcəxsən bu hekəti; *Canım sana desin*, o vaxt kimiydi bunnarı arıyıf axtaran; *Uşdamız təhərinən* (görünür) işi böün qurtarmaz; *Eşkara* (şübhəsiz), sana bu işi tapşirellər; *Sakı/səki* (guya ki) mənim bu işdən xavarım yoxuydu; *Kim bilə* (kim bilər, bəlkə də) savaxlarım boran olajax (Q); *Deən/deyən*, onnar orda yaşamıllar; *Əssahı* (həqiqətən) o şər tüşəndə gəlmiş atasıgilə (Q.,B.).

7. **Danışanın fikrinə qarşı emosional münasibət bildirənlər.** *İncəvara/incəfara*, böünnərim şaxta olmadı; *Nə yaxşı piçinin* bu vaxtında yağış yağırdı; *Olmuya*, sana xavar verifər; *Sən demə*

/deməyən/deməginən gəlif pusurmuş qapıyı; Sənin sağlığına, böün xeylax sazan tutdum Arpagölünnən (Ş.).

b) **Xitab.**

Ağbaba şivəsində də xitablar müraciət və çağırış ifadə edir. Xitablar əsasən adlıq halda olan işim, isimləşmiş söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında işləyə bilər [1, 170]. Xitabların quruluşu da müxtəlifdir. Yəni xitablar sadə sözlərdən və mürəkkəb quruluşlu birləşmələrdən ibarət olur. Bunları belə qruplaşdırmaq olar:

1) **Sadə xitablar**

- Az, bu uşax dincəlmir, gör nə işdi? (A.)
- Ədə, mən səni tanıyıram kimsən, kim dəsən (M.)
- Bura gəl, ayə, nənən nağayır? (G.)

2) **Mürəkkəb tərkibli xitablar**

- İrəhməddiyyə qızı, iş başımmın aşır, sən də deirsən basmayı kəs (İb.)
- Ay əv sahibi, bir qapıyı aşgınınə sana Baş Keciyyədən ismarış var (Qn.)

Başqa şivələrdə olduğu kimi, Ağbaba şivəsində də xitabların çoxu çağırış nidası ilə işləyir. Ümumi danışığda müraciət forması kimi müxtəlif xitablar nəzərə çarpır və cümlənin əvvəlində, ortasında və axırında işləyir. Məsələn:

1. **Cümlənin əvvəlində**

- Ay uşax! Ged o qapıyı aç gör qonşu nə istiyir? (Gb.)
- Ağız, südü niyə xaf eləmişən? (E.)
- A yeznə, bacının ili navax olajax? (T.)
- Ayə, qurvannıx havaxt olajax? (B.)

2. **Cümlənin ortasında**

- Burya gəl, a kişi, görüm nə söylüyürsən? (İb.)
- Uraxa bax, ağız, mən nəhrə çalxıyıram (D.)
- Oruşdux nə vaxt başlayır, ay molla biz biləh! (Qç.)

3. **Cümlənin sonunda**

- Bu uşağın səsinə kəs, ay arvat. (Ç.)
- Əmim səni səsdüyür, ay Xanımbacı. (T.)
- Əyə, şəhərə gedirdin, mana niyə demədin, təcürüğümm vardıyda sana, ay Navrız!
- Ağam der, gəlsin bir söhbətdəşəx böün, ay Məmmədvəli dayı (T.)

Göründüyü kimi, xitablar bir, iki, üç və daha artıq sözdən ibarət olur və bir halda xüsusiləşir.

3) **Əlavələr.**

Digər şivələrdə olduğu kimi, Ağbaba şivəsində də danışanın nəzərdə tutduğu cümlə üzvünü müsahibinə daha aydın, asan və anlayışlı şəkildə başa salmaqdan ötrü həmin cümlə üzvünü uyğunlaşan əlavə ilə birlikdə işləyir. Ağbaba şivəsində cümlə üzvlərinin əlavələrlə işlədilməsini belə qruplaşdırmaq olar.

1. Mübtədanın əlavəsi : Buralarda birisi dolaşırdı – Əlihasalı kişi (Gül.)
2. Xəbərin əlavəsi: O arıx arvad bizim qonşudu – yaxşı kilim toxuyur (Gül.)
3. Təyinin əlavəsi: Keçmişdə çox bilən kişilər vardı – özü də əyar (D.)
4. Tamamlığın əlavəsi: - Gün dönəndə taxıl savıracıx. – Xırmanın taxılını (Ç.)
5. Zərfliyin əlavəsi: Payız düşmüşdü, pazı yığmağa yedirdik – Gölyerinə (T.).

Bu cümlələrdə “qaraeynəhli kişi” mübtədanın, “kilim toxuyur” xəbərin, “özü də əyyar” təyinin, “xırmanın taxılını” tamamlığın, “Gölyerinə” toponimi zərfliyin əlavələri kimi işlənərək məlumatları dəqiqləşdirmişdir.

Göründüyü kimi, dialekt və şivə sözlərini nəzərə almasaq cümlə modelləri, qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlərin işlənməsi və cümlədə yeri ədəbi dildə olduğu kimidir.

Elmi yeniliyi: Dilçilikdə ilk dəfədir ki, Qərbi Azərbaycanın Ağbaba şivəsinin də qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan ara sözlər, xitab və əlavələr, onların quruluşu və işlənmə məqamları tədqiqat obyektinə kimi təqdim edilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədən dialektologiyaya aid dərslik və dərs vəsaitləri hazırlanarkən, eləcə də mühazirə və məşğələ dərsləri zamanı istifadə oluna bilər.

Kənd adlarının ixtisarlari:

Q. – Quzukənd
A. – Amasiya
İb. – İbiş
Ög. – Ogsüz
B. – Balıxlı
Gül. – Güllüce
T. – Təpəköy

M. – Magaracıx
G. – Göllü
Qn. – Qonçalı
Eş – Ellərkənd
Ç. – Çivinni
D. – Düzəkənd
Ox. – Oxçuoğlu

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı, 1967, 274 s.
2. Bayramov A.Ə., Bayramova A.A. Ağbaba şivəsi sözlüyü. Bakı: "AM 965" MMC, 2014, 248 s.
3. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dilinin sintaksisi. Bakı: Elm və Təhsil, 2011, 350 s.
4. İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 304 s.
5. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 415 s.

РЕЗЮМЕ

ГРАММАТИЧЕСКИ НЕ СВЯЗАННЫЕ С ЧЛЕНАМИ ПРЕДЛОЖЕНИЯ СЛОВА В ДИАЛЕКТЕ АГБАБА

Байрамова А.А.

Ключевые слова: *грамматика, обращение, восклицание, диалект, вызов*

В статье подвергаются исследованию слова, не связанные грамматически с членами предложения. Эти слова находятся в диалекте Агбаба Западного Азербайджана. По деревням приводятся модели конкретных предложений.

SUMMARY

THE WORDS NOT CONNECTED WITH THE PARTS OF THE SENTENCE GRAMMATICALLY

Bayramova A.A.

Keywords: *grammar, address, exclamation, parenthesis, summons*

Paranthesis, addresses, appositions which are not connected with the sentences on grammatical side in Aghbaba dialects in the South Azerbaijan are investigated in the article. Their usage in different villages are shown on the basis of concrete sentences.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 03.11.2015
Son variant

UOT 81.2

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QOŞMALARLA İDARƏ

QULİYEVA DİLARƏ RÜSTƏM qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: afat.rafiyeva@mail.ru

Açar sözlər: azərbaycan dili, qoşma, qoşmalarla idarə, cümlə üzvü.

Azərbaycan dilçiliyində köməkçi nitq hissələri arasında qoşmalar xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Qoşmalar əsas söz köklərindən əmələ gəlib, şəkildəşməyə doğru inkişaf edən və hər ikisindən tamamilə fərqlənən bir nitq hissəsidir. Qoşmalar müxtəlif hal şəkildəli sözlərdən sonra işlənərək həmin sözlərlə fel arasında sintaktik əlaqə yaradır. Qoşmalar qoşulduğu sözlərlə birgə müxtəlif mənə çalarları yaradır, qoşulduğu sözlə birlikdə müəyyən cümlə üzvü ola bilər.

Azərbaycan dilçiliyində qoşmalar haqqında çox yazılsa da, qoşmalarla idarə məsələsinə çox az toxunulmuşdur. Azərbaycan dilində qoşmalarla idarə məsələsinə yanaşma birmənalı şəkildə olmamışdır. Belə ki, qoşmalarla idarəni, yəni qoşmaların müxtəlif hal şəkildəli sözləri idarə etməsi məsələsinə qəbul edən dilçilər azlıq təşkil edir. Əksər dilçilər əvvəldən formalaşmış fikri müdafiə edərək, qoşmaların köməkçi nitq hissəsi olması fikrini əldə əsas tutaraq, qoşmaların ismin hallarını idarə etməsini qəbul etmirlər.

Müasir dilçilikdə qoşmalarla idarə məsələsilə bağlı iki fikir vardır. Bir qisim dilçilər qoşmalarla idarəni qəbul edirsə, digərləri isə bunu inkar edərək bildirirlər ki, qoşmalar yalnız hal şəkildəli sözlərə qoşula bilər. Qoşmaların qoşulduğu sözlərlə birlikdə müxtəlif mənalar ifadə etdiyini, müxtəlif cümlə üzvü olduğunu söyləyən dilçilər, qoşmalarla onların qoşulduğu sözlər arasında idarə əlaqəsinin mövcudluğunu bilərək, qoşmaların özündən əvvəl gələn hal şəkildəli sözləri idarə etməsini inkar edirlər.

M.Hüseynzadə qoşmanın birləşmədə idarə edən, əsas tərəf olmasını qəbul etmir və qoşmaların hallarla işlənməsinə görə təsnifini başqa şəkildə ifadə edir: “ ismin qeyri-müəyyən yiyəlik hal, müəyyən yiyəlik hal, yönlük hal, çıxışlıq halında işlənən sözlərə qoşulanlar” deməklə qoşmanın ismin bu və ya digər halını idarə etmədiyini, hal şəkildəli sözə qoşulduğunu bir daha nəzərə çatdırır. S.Cəfərov da qoşmalarla idarə məsələsinə qoymur, “ yiyəlik hal, yönlük hal, çıxışlıq hal ilə əlaqəyə girən qoşmalar” kimi təsnif edir. F.Zeynalov da qoşmaların hal şəkildəli sözləri idarə etməsini qəbul etmir. Qoşmaların hallarla işlənməsini başqa formada təsnif edir: “ qeyri-müəyyən yiyəlik hal, yiyəlik hal, yönlük hal, çıxışlıq hal ilə əlaqəyə girən qoşmalar”.

Y.Seyidov köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün ismin hallarını idarə edən qoşmanın əsas, idarəedici, tabeəddici söz kimi çıxış etməsini qəbul etmir. Belə ki, *evə, sənin, evdən* birləşmələrindəki *evə, sənin, evdən* sözlərinin tabe sözlər, *tərəf, üçün, ötrü* sözlərinin isə əsas, tabe edən sözlər olmasını söz birləşmələri haqqındakı ümumi anlayışla heç bir cəhətdən əlaqələndirmək mümkün olmadığını qeyd edir.

Azərbaycan dilçiliyində və ümumiyyətlə, türkologiyada çoxdan bəri belə bir fikir hökm sürməkdədir ki, qoşmalar da müstəqil sözlər kimi başqa sözləri idarə edə bilər. Bununla əlaqədar olaraq, idarə əlaqəsini üç yerə ayırırlar: fellərlə idarə, adlarla idarə və qoşmalarla idarə.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabının ilkin nəşrində olduğu kimi, sonrakı nəşrində də qoşmanın ismin hallarını tələb etməsi fikri öz əksini tapır və “ yönlük hal, çıxışlıq hal, adlıq hal, yiyəlik hal şəkildəli söz tələb edən qoşmalar”, kimi təsnifat aparılır.

“Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabının ilkin nəşrində qeyd edilir ki, fellərlə bərabər, qoşmalar da idarə edə bilər. “Müasir Azərbaycan dili” kitabında göstərilir ki, “Qoşmalar bu və ya digər sözlərlə işlənərkən onlara sadəcə olaraq qoşulmur. Onlar qoşulduqları sözləri idarə edir, yəni onların tələbi əsasında sözlər ismin bu və ya digər halında olur və bu zaman halların qrammatik mənalı daha da dəqiqləşir, tamamlanır.” Rəsul Xəlilov fellərlə idarə ilə yanaşı, qoşmalarla idarənin də geniş sahəni əhatə etdiyini qeyd edir və bildirir ki, “Qoşmalar aid olduqları sözlərin bu və ya digər halda olmasını tələb edir, başqa sözlə, qoşmalar qoşulduqları sözləri idarə edir.”

S.Cəfərov qoşmaların xüsusiyyətlərindən danışarkən, qoşmalarla onların qoşulduqları sözlər arasındakı sintaktik əlaqənin növünü uzlaşma adlandırır: “Bizim dilimizdə qoşmalar ancaq isimlərin, əvəzlilərin və ya substantivləşmiş fel, sifət və sayların vasitəli hal şəkilçiləri ilə fellər arasındakı sintaktik əlaqələri göstərir. Qoşmalar ancaq buna görə iki söz ayrıcında duraraq, bir tərəfdən, isimlə uzlaşan, digər tərəfdən, felin sintaktik əlaqələrini təmin edən bir qrammatik kateqoriya sayılır.”

S.Cəfərovun bu fikri ilə heç cür razılaşmaq mümkün deyil. Çünki uzlaşma qrammatik şəxs və kəmiyyətlə bağlı olan bir məsələdir. Qoşmalarla onların qoşulduğu sözlər arasındakı əlaqədə isə bu xüsusiyyətlərin heç biri yoxdur. Ona görə də qoşmalarla onların qoşulduğu sözlər arasındakı əlaqəni uzlaşma yox, idarə əlaqəsi adlandırmaq daha doğrudur. Çünki yalnız idarə əlaqəsində birinci tərəf ismin halları üzrə dəyişir və ikinci, əsas tərəfə tabe olur. Qoşmaların idarə etdiyi hal şəkilçili sözlərlə qoşmalar arasında da idarə əlaqəsi mövcuddur.

Y.Seyidov qoşmaların müasir dildə köməkçi nitq hissəsi olduğu üçün idarə edə bilmək qabiliyyətini inkar edir. O, bildirir ki, “Qoşmalar öz əsillərinə məxsus idarə etmək mövqeyində dayansalar da, müasir dildə onların halları idarə etməsindən danışmaq, yəni hazırda yaranan və təsirdə olan idarə əlaqəsindən danışmaq doğru deyildir. Yalnız tarixi nöqteyi - nəzərdən burada idarədən danışmaq mümkündür.”

Azərbaycan dilçiliyində qoşmalarla bağlı müasir dildə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də bir çox dilçilər tərəfindən qoşmalar sırasına əslində qoşma olmayan sözlərin, yəni zərflərdən *əvvəl, sonra, qabaq* sözlərinin, köməkçi adlardan *haqq, barə, üst* sözlərinin, mürəkkəb qoşma kimi isə *asılı olaraq, uyğun olaraq, müvafiq olaraq, əksinə olaraq, fərqli olaraq* feli birləşmələrinin daxil edilməsidir.

Y.Seyidov da bu məsələyə toxunmuş, *əvvəl, sonra* sözlərinin hərəkətin əlamətini bildirən sözlər kimi yarandığını və zərf olduğunu bildirmiş, onların çıxışlıq hallı sözlərlə işlənmək xüsusiyyətini göstərmişdir.

F.Zeynalov isə bu qəbildən olan sözləri xalis qoşma adlandıraraq, onları əsas nitq hissələrinin qrammatik omonimləri adlandırır. Biz bu fikri də qəbul edə bilmərik. Əvvəla, *əvvəl, sonra, qabaq* sözləri qoşma yox, xalis zərfdir. Bundan başqa, omonimlər eyni cür yazılsa da, müxtəlif mənalı ifadə edir. Lakin *əvvəl, sonra, qabaq* zərflərindən *əvvəl* çıxışlıq hallı söz işlənsə də, işlənməsə də, eyni mənanı ifadə edir.

Bu məruzəni eşidəndən sonra Gülşən çıxış etmək istədi.(Ə.Vəliyev.). *Sonra Gülüş ona dərslər deyirdi.*(C.Cabbarlı). *Bilirsənmi, Gözəl, hücumdan əvvəl həmişə belə olur.*(Ə.Vəliyev). *Gülşən səpindən qabaq manqa üzvlərinə tapşırıq vermişdi.*(Ə.Vəliyev).

Qrammatikada köməkçi adlar adlandırılan ayrıca qrup sözlər vardır ki, onlar uzun müddət isimlərin, zərflərin, hətta qoşmaların tərkibinə daxil edilmişdir. Bu qrup sözlərdən M.Hüseynzadənin dərslərində *üst, haqq, barə* sözləri, “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında isə *barə, haqq* sözləri qoşma kimi verilmişdir.

Əslində bu sözləri qoşma yox, köməkçi adlar kimi öyrənmək daha məqsədəuyğun olardı. Bildiyimiz kimi, qoşmalar hansı halları idarə etməyindən asılı olmayaraq, heç vaxt formalarını dəyişmir. Lakin köməkçi adlar - *üstdə, üstündə, barədə, barəsində, haqda, haqqında, haqqımda, haqqımızda* və s. şəkildə mənsubiyyət və hal şəkilçilərilə işlənir.

Bəzən Sədaqət elə düşünürdü ki, atası barədə yol verilən haqsızlıq Əjdəri ixtisasından üz çevirməyə məcbur etmişdir.(Əbülhəsən). *Aran və yaylaq haqqında alaçıqlarda gedən bu növ söhbətlərin ardi – arası kəsilmirdi.*(S.Rəhimov). *Qoy məni öldürsünlər, Bir alagöz qız üstə.*(Xalq mahnısı).

Qoşmalarla bağlı qəbul edilməsi qeyri-mümkün olan məsələlərdən biri də mürəkkəb qoşma məsələsidir. “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında qoşmaların bölgüsünə mürəkkəb qoşma kimi **asılı olaraq, uyğun olaraq, müvafiq olaraq, əksinə olaraq, fərqli olaraq** birləşmələri də daxil edilmişdir. Əvvəla bunlar qoşma yox, feli bağlamalardır. Əgər onlar mürəkkəb qoşma olsaydı, onda bitişik yazılardı. Bu birləşmələr isə ayrı yazılmaqla bərabər, tərəflərinin heç biri qoşmalardan ibarət olmayan feli bağlamalı birləşmələrdir.

Azərbaycan dilçiliyində qoşmalarla bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də qoşmaların ismin adlıq halını və ya qeyri-müəyyən yiyəlik halını idarə etməsi məsələsidir.

S.Cəfərov qoşmaların yiyəlik, yönlük və çıxışlıq halla əlaqəyə girdiyini bildirir, lakin qoşmaların adlıq halla əlaqəsini qəbul etmir. O, qoşmaların şəkilsiz halla əlaqəyə girməsini qoşmaların qeyri-müəyyən yiyəlik halla əlaqəyə girməsi kimi görür. R.Xəlilov isə qoşmaların qeyri-müəyyən yiyəlik hallı sözlərlə yanaşı, adlıq hallı sözlərlə də əlaqəyə girdiyini bildirir. Y.Seyidov hallarla bağlı qeydlərində bildirir ki, adlıq hal sıfır şəkilsiz haldır. Əgər adlıq hal sıfır şəkilsiz haldırsa, onda idarə əlaqəsinin tələbinə əsasən, qoşma adlıq halda olan sözü idarə etmir. Qoşmanın idarə etdiyi şəkilsiz hal əslində qeyri-müəyyən yiyəlik haldır. Belə ki, *üçün, kimi, tək, qədər, ilə* qoşmaları əvəzliliklərdən başqa, yerdə qalan digər nitq hissələri ilə əlaqəyə girərkən həmin sözlər zahirən adlıq halda olur.

Həmin qoşmaların iştirak etdiyi cümlələrdə artıq adlıq halda çıxış edən mübtədə ola-ola, qoşmaların idarə etdiyi sıfır şəkilsiz sözləri də adlıq halda olan sözlər adlandırmaq dilin məntiqinə qətiyyənlə uyğun gəlmir. Ona görə də əksər dilçilərin adlıq hal adlandırdıqları, qoşmanın idarə etdiyi şəkilsiz halı qeyri-müəyyən yiyəlik hal adlandırmaq daha doğru olardı. Qoşmaların ismin hallarını idarə etməsindən danışarkən, qoşmanın adlıq halda olan sözləri idarə etməsindən danışmaq doğru olmazdı.

Qoşma halların mənasını dəqiqləşdirir, onlarla ifadə edilən mənaları tamamlayır. Belə ki, bəzən hal formaları ilə tam ifadə olunmayan sintaktik əlaqələr qoşma vasitəsilə dəqiqləşdirilir. Qoşma özündən əvvəl gələn sözü idarə edir, onun ismin müəyyən bir halında olmasını tələb edir. İsmi hallarını idarə edən qoşmalar ismin müxtəlif halında işlənən sözlərə qoşulduğu zaman müxtəlif mənə çalarları yaradır. Qoşmalar ismin qeyri-müəyyən yiyəlik hal, yiyəlik hal, yönlük və çıxışlıq hallarında işlənən sözləri idarə edir.

Azərbaycan dilində ismin **qeyri-müəyyən yiyəlik** və **müəyyən yiyəlik halını** idarə edən qoşmalar eynilik təşkil edir. Bu qoşmalara: **kimi, tək, qədər, üçün, ilə, içrə, üzrə** aiddir.

Gündəlik danışığımızın əsasını təşkil edən **kimi** qoşması omonim olub, müqayisə, bənzətmə, zaman və məkanın son nöqtəsini bildiren mənə çalarları yaradır. Dildə işləkliyinə görə seçilən **tək** qoşması həm yazılı, həm də şifahi nitqdə **təki** şəklində də işlənir. Bu qoşma **kimi** qoşmasına sinonim kimi müqayisə və bənzətmə mənalarını ifadə edir. **Tək** qoşmasını **kimi** qoşmasının yerində işlətsək, mənaya heç bir xələl gəlməyəcəkdir. Dildə işlənmə dairəsinə görə **qədər** qoşması **kimi** qoşması ilə paralellik təşkil edir. **Qədər** qoşması **kimi** qoşmasının sıfır sinonimi olaraq, omonimlik xüsusiyyəti kəsb edib müqayisə, bənzətmə, zaman və məkanın son nöqtəsini bildirir. Bu qoşmalar sırasında daha geniş işlənmə dairəsinə malik olan **üçün** qoşmasını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. **Üçün** qoşması idarə etdiyi hal şəkilsiz sözlərlə birlikdə səbəb, məqsəd və aidlik mənalarını ifadə edir.

Onun kimi yorğun adam üçün bu nəyə dəyməzdi.(Əbülhəsən). *Sahə müvəkkilini görən təki dərhal qayıdıb geyinmiş gəldi.*(Əbülhəsən). *Bir uşaq qədər sadə, səmimi və təmiz görünürdü.*(M.İbrahimov). *Bu, ailəsi üçün, uşaqlarının sədəti üçün yaşayan ana ürəyinin bir dəqiqə rahat olmayan çirpintiləri idi.*(M.İbrahimov).

Dildə daha işlək olan **ilə** qoşması çox vaxt şəkilçiləşmiş **-la, -lə** şəklində idarə etdiyi hal şəkilçili sözə bitişik yazılır. Bu qoşma idarə etdiyi hallarla bərabər birgəlik, iştirak, tərz, məkan və zaman obyektini bildirir. Tarixən dilimizdə **ilə** qoşmasının ilkin formaları olan **birlə, bilə, ilən, inan** və onların ixtisar edilmiş **-lən, -nən, -lə** formaları işlənmişdir. Bu qoşmalar da özündən əvvəlki sözün ismin qeyri-müəyyən yiyəlik və müəyyən yiyəlik halda işlənməsini tələb etmişlər.

Bircə işarə ilə Şərəfoğlu məsələni həll edəcəkdir. (M.İbrahimov). *Biz səninlə Xəzərin qoynunda təhsil alacağıq.* (M.Hüseyn). *Şivə birlə gəl yovmə hüvə fişşəni göstər.* (Nəsimi). *Hoqqeyi yaquta bənzər dolu incilər bilə.* (Kişvəri). *Gülab ilən zülfün çıxqasın əgər.* (Vaqif). *Daha bir kəsinən yaman deyiləm.* (Aşıq Abbas). *Hər biri reylən bir Əflatun.* (Füzuli).

İcrə qoşmasının müasir dildə işlənmə dairəsi çox məhduddur. Daha çox klassiklərin əsərlərində və bəzi müasir yazıçıların əsərlərində işlənen **icrə** qoşması idarə etdiyi hal şəkilçili sözlə birgə yer, sahə mənalarını ifadə edir. Müasir dildə az işlədilən qoşmalardan olan **üzrə** qoşması idarə etdiyi hal şəkilçili sözlə bərabər əsas, isnad, mənbə məzmununu ifadə edir.

Mən can dilərəm qəm icrə hər dəm. (Füzuli). *Meşə icrə kəsilməmiş ağacların iri kötükləri ona heybətli adam şəklində görünürdü.* (S.Rəhimov). *Şirzad adəti üzrə sakit görünürdü.* (M.İbrahimov).

İsmin qeyri-müəyyən yiyəlik halını idarə edən **boyu** qoşması həm şifahi, həm də yazılı nitqdə çox geniş işlənmə dairəsinə malikdir. Bu qoşma özündən əvvəl gələn sözlə birlikdə məkan hüdudunu bildirir.

Dəhliz boyu da hər mənzilin qabağında qaz plitəsi yanırdı. (Əbülhəsən).

Yönlük hal idarə edən qoşmalara həm kəmiyyətinə, həm işlənmə dairəsinə, həm də müxtəlif mənə çalarları yaratmasına görə üstünlük təşkil edən **kimi, qədər, görə, nisbətən, qarşı, doğru, sarı, tərəf, məxsus, aid, dair, -dək, -can, -cən** qoşmaları daxildir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, sinonim olan **kimi** və **qədər** qoşmaları qeyri-müəyyən yiyəlik və yiyəlik halla yanaşı, eyni zamanda yönlük halı da idarə edir və müqayisə, bənzətmə, zaman və məkanın son nöqtəsini bildirir. **Görə** qoşması səbəb məzmununu ifadə etdiyinə görə **üçün** qoşmasının sinonimi olur. Bundan başqa, bu qoşma əsas, mənbə mənalarını da ifadə edir. Dildə çox işlənen, bir-biri ilə sinonim olan **sarı, tərəf, doğru** qoşmaları idarə etdiyi hal şəkilçili sözlə birlikdə istiqamət məzmununu ifadə edir. Cümlədə bu qoşmaları bir-birilə əvəz etsək, mənaya heç bir xələl gəlməz. Sinonim olan, müasir dildə işləkliyi ilə fərqlənən **aid, dair, məxsus** qoşmaları idarə etdikləri hal şəkilçili sözlərlə birlikdə aidlik məzmununu ifadə edir. Dildə az işləkliyi ilə fərqlənən **nisbətən** qoşması yönlük hal şəkilçili sözlə birgə nisbət, müqayisə mənalarını ifadə edir.

Zabitə topuğuna kimi enən qırçınlı tumanını, yaxası qızılı sapdan toxunma qoftasını sığalladı. (Əbülhəsən). *Küçənin səhərə qədər yanan gur işığı bu otaqları heç vaxt qaranlıq olmağa qoymurdu.* (Əbülhəsən). *Kişi adına görə arvad saxlar.* (M.İbrahimov). *Rüstəm kişi gənclərə doğru irəlilədi.* (M.İbrahimov). *Misirxan güldü, gözlərini Əhmədova sarı döndərdi.* (Əbülhəsən). *Bu fikirlər Şirzadı böyük və canlı və əzəmətli qüvvəyə tərəf çəkirdi.* (M.İbrahimov). *Onların mükafatlanmasına aid sənədləri göndərmək lazımdır.* (M.Hüseyn). *O, dostunun tətillə dair məsləhətlərini dinləyirdi.* (M.Hüseyn). *Əvvəlkilərə nisbətən bütün rəftarından, danışığından trest rəisinə oxşayırdı.* (Əbülhəsən). *Sən dediyin sevgi aristokratlara məxsus sevgidir.* (M.S.Ordubadı).

Müasir dildə işlənen **qarşı** qoşması işarə etdiyi yönlük hal şəkilçili sözlə birlikdə qarşılıq, ziddiyyət mənalarını ifadə edir. Tarixən bu qoşma **qarşu** şəklində işlənməmişdir və eyni mənaları bildirmişdir.

Bəziləri bu faciəyə qarşı durmaq üçün özlərində daxili qüvvə tapmur. (M.İbrahimov). **Qarşu yatan qara dağım yığılubdur.** ("KDQ").

Sinonimlik təşkil edən, şəkilçiləşmiş **-dak, -can, -cən** qoşmaları hal şəkilçili sözlərə qoşularaq iş və hərəkətin son nöqtəsini bildirir. Tarixən **-dak** qoşmasının **-dəkin, -təkin, -dən, -tən, -din** formaları da işlədilmişdir, onlar da yönlük halda olan sözü tələb etmişlər.

Mən inanmıram ki, ömrünün axırınadək onu yerindən tərpətsinlər. (M.Hüseyn). *Uşaqları da əsilli idi, yaxşı oxuyurdular, bu çağacan onlara öyüd vermək də lazım gəlməmişdi.* (Əbülhəsən). *Malı sovxozun pəyəsinə, qaravolçuya tapşırım, axşam yiyələri gələnəcən mal pəyədə qalsın.* (Əbülhəsən).

Sübhdən şamədəkin rahi-məişət fikrim. (Didə). *Biz də təşrif buyurmuşuq bağatan.* (Vidadi). *Nə vətədin yaxacaqsan canımı.* (Nəbati).

İsmin **çixışlıq halını** idarə edən qoşmalar sırasına *bəri, ötrü, başqa, savayı, əlavə, özgə, qeyri* qoşmaları daxildir. Dildə işləkliyinə görə seçilən **başqa** qoşması *savayı, əlavə, özgə, qeyri* qoşmaları ilə sinonimlik təşkil edir və hamısı ismin çixışlıq halında olan sözü tələb edərək fərqlənmə məzmununu ifadə edir. Müasir dildə işlədilən *savayı* qoşması tarixən *səvayi* şəklində olmuş, ismin çixışlıq halını tələb edərək o da fərqlənmə məzmunu bildirmişdir. Dilimizdə *əlavə, özgə, qeyri* qoşmalarının işlənmə dairəsi isə nisbətən məhduddur. Müasir dildə çox işlənən *bəri* qoşması özündən əvvəl tələb etdiyi çixışlıq hallı sözlə birlikdə zaman mənasını ifadə edir. Tarixən dilimizdə *bəri* qoşmasının *bərli* forması işlədilmiş və özündən əvvəl çixışlıq hallı söz tələb etmişdir.

Şirzadın Pərşana göz dikdiyini Rüstəm kişidən başqa hamı bilirdi. (M.İbrahimov). *Qapısında bir tut ağacından savayı bir şey olmayan balaca damın yanında Qızıyətər ayaq saxladı.* (M.İbrahimov). *Bunlardan əlavə bir nəfər də var.* (Əbülhəsən). *Cümlə rənglər qurtarıb rəngi qaradan qeyri.* (S.Rəhman).

Zənbəgdə qomən səvayi yaşmaq. (Xətai). *Axşamdan bəri məclisdə sakit oturaraq, az danışan Şirzad, indi hamının diqqət mərkəzində idi.* (M.İbrahimov). *Ol zamandan bərli kim çeşmim yüzini görmədi.* (Xətai). *Sən gedəndən bərli necə zaru-əfğan etmişəm.* (Xətai).

Idarə etdiyi sözlə birlikdə səbəb və məqsəd mənalarını ifadə edən **ötrü** qoşması danışq dilində bəzən **ötəri** formasında işlədir. Hətta bəzi yazıçılar da əsərlərində səhvən *ötrü* qoşmasının əvəzinə əslində zərf olan *ötəri* sözünü işlədiblər.

Hər idarənin işində səhv ola bilər, bundan ötrü idarənin müdirini çıxarıb, dünənkə uşağı yerinə qoymazlar ki! (Əbülhəsən). *Görürəm, yoldaşınızdan ötəri ürəyiniz yaman yanır, qayğısını çəkirsiniz.* (Əbülhəsən).

Bir çox dilçilərin inkar etdikləri qoşmalarla idarə, nümunələrdən də göründüyü kimi, Azərbaycan dilçiliyində mövcuddur. Çünki qoşma ilə ondan əvvəl gələn hal şəkilçili söz arasında idarə əlaqəsinin olması, qoşmadan əvvəl gələn sözün qoşmanın tələbi ilə hal şəkilçisi üzrə dəyişməsi qoşmanın hal şəkilçili sözləri idarə etdiyini söyləməyə əsas verir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə qoşmalarla idarənin nəzəri aspektləri araşdırılır və təhlil edilib.

Tətəbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblədə mühazirə və seminar məşğələlərində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qrammatikası, I hissə, Morfologiya, Azərbaycan SSR. Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1960, 334 s.
2. Azərbaycan dilinin qrammatikası, II hissə, Sintaksis, Azərbaycan SSR. Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, 1959, 403 s.
3. Zeynalov F. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri, Bakı: Maarif, 1971, 343 s.
4. H.Mirzəzadə, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı: Azərbaycan Universiteti Nəşriyyatı, 1990, 376 s.
5. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili, Morfologiya. III hissə, Bakı: Maarif, 1983, 320 s.
6. Müasir Azərbaycan dili, II cild, Morfologiya, Bakı: Elm, 1980, 510 s.
7. Müasir Azərbaycan dili, III cild, Sintaksis, Bakı: Elm, 1981, 442 s.

8. Xəlilov R. Müasir Azərbaycan dilində idarə əlaqəsi, Azərbaycan SSR. EA. Xəbərləri, 1959, № 1, 203 səh.
9. S.Cəfərov. Azərbaycan dilinin qoşmaları haqqında, Azərbaycan SSR. EA. Xəbərləri, 1956, № 4, 218 səh.
10. Seyidov Y. Azərbaycan dilində söz birləşmələri, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 1992, 408 s.
11. Yusif Seyidov, Azərbaycan dilinin qrammatikası, Morfologiya, Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2000, 403 s.

РЕЗЮМЕ
ПРЕДЛОЖНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ
Гулиева Д.Р

Ключевые слова: *азербайджанский язык, предлог, управление предложениями, члены предложения.*

В данной статье рассматриваются проблемы изучения послелогов азербайджанского языка. Среди служебных частей речи послелогии играют особую роль. Послелогии образовались от основы слова и развиваются как суффиксы, они служат для связи между словами и глаголами. В Азербайджанском языкознании тема управления послелогии мало изучена. В статье представлены различные точки зрения лингвистов.

SUMMARY
THE FUNCTION OF POSTPOSITION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE
Quliyeva D.R

Key words: *the Azerbaijani language, postposition, the function of postposition, parts of sentence.*

Postpositions in the Azerbaijani language are investigated in the article/ Postpositions play a main role among the structural parts of speech. Postpositions are formed from the root of the words, develops as a suffix and create the connection between the words and verbs. Postpositions have been studied less in the Azerbaijani linguistics. Different views of linguists are analysed in the article.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	30.11.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 811

**ƏNVƏR MƏMMƏDXANLININ YARADICILIĞINDA CƏNUBİ AZƏRBAYCAN
HƏYATININ TƏSVİRİ (“QIZIL QÖNÇƏLƏR” HEKAYƏSİ ƏSASINDA)**

HÜSEYNOVA ARZU HÜSEYN qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: Cənubi Azərbaycan, Təbriz şəhəri, qoca Firuz, Sürəyya, ağır həyat tərz

Cənub mövzusunun müasir Azərbaycan ədəbiyyatında ayrıca yer alması, xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

30-40-cı illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında Cənub mövzusu ümumi beynəlxalq aləmə həsr olunmuş mövzulardan xüsusilə seçilir. Bəllidir ki, bir xalqı tanımaq üçün onu milli, etnoqrafik xüsusiyyətlərini bilmək əsas şərtlərdən biridir. Bunun üçün tarixi, fəlsəfi, iqtisadi dərslərdən çox xalqın milli qələm sahiblərinin bədii əsərləri ilə tanış olmaq daha vacibdir. Şekspirdə İngiltərə və İtaliyanın, Puşkin, Tolstoy, Nekrasov və Çexovda Rusiyanın, Drayzer və Cek Londonda Amerikanın, Əziz Nəsinə Türkiyənin varlığı əks olunduğu kimi, Ənvər Məmmədخانının bədii nəsrində də Azərbaycanın, o cümlədən, Arazdan cənubdakı Vətənimizin varlığını, maddi, mənəvi dəyərlərimizi, ictimai-siyasi düşüncə tərzimizi öyrənmək mümkündür.

1941-ci ilin avqustun 25-də [1. s. 83] Sovet qoşunları İrana girdiyi anlardan Cənubi azərbaycanlı qardaşları ilə çiyin-çiyinə milli azadlıq mübarizəsinə qoşulmuş Mirzə İbrahimov, Əvəz Sadıq, Seyfəddin Dağlı, Süleyman Rəhimov, Qılman Musayev və başqalarının sırasında Ənvər Məmmədخانlı da var idi. Burada daha bir məqamı qeyd etmək istərdik. Böyük Vətən müharibəsi illərində Azərbaycan Sovet yazıçılarının İranda, Cənubi Azərbaycanda olması, burada “Vətən” dərgisini buraxması, Cənub həyatı ilə qaynayıb-qarışması, həmin illərdə, həm də müharibədən sonra Cənub mövzusunun ədəbiyyatımızda inkişafına səbəb olur. Təbrizdə 1945-46-cı illər milli azadlıq və demokratik hərəkatların yatırılmasından sonra hakim dairələrinin göstərişi ilə mədəniyyət, elm, ədəbiyyat və incəsənət kimi sahələrdə fars şovinizminin ruhunda yeni nəslin tərbiyəsi və hazırlanması işinə xidmət edirdi. [2. s. 47] Cənubi Azərbaycanda növbəti dəfə milli azadlıq hərəkatının boğulması və fars şovinistlərinin yeni hücumu inqilabçı demokratlarla yanaşı, bir sıra Cənubdan gələn şair və yazıçıların Sovet qoşunları ilə Şimali Azərbaycana keçməsinə səbəb olur. Əksəriyyəti gənclərdən ibarət olan bu yazıçılar yaşlı Sovet yazıçıları ilə birlikdə ədəbiyyatımızda Cənub mövzusu uğurla davam etdirilməsində iştirak etdilər. [4. s. 332.] Bu baxımdan Azərbaycan nəsrində Cənub mövzusu ilə birbaşa M.S.Ordubadinin qoyduğu ənənələr üzərində davam edirdi. Azərbaycan Sovet yazıçılarından Süleyman Rəhimov, Ənvər Məmmədخانlı, İlyas Əfəndiyev, Mirzə İbrahimovun öz yaradıcılıqlarında Cənub mövzusu xüsusi yer ayırmışlar. Bu sənətkarların yaradıcılıqlarında Cənub həyatı xüsusi yer tutur. Cənubda yaşayan soydaşlarımızın ağır həyat şəraiti, gün-güzəranları təsvir olunur.

Öz yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan həyatını əks etdirən sənətkarlarımızdan biri də Ə.Məmmədخانlıdır. Ə.Məmmədخانlı Azərbaycan nəsrinin parlaq nümunələrini yaratmışdır.

Ədibin əsərləri ilk baxışda sadə görünən, lakin çoxcəhətli həyat lövhələrini, mürəkkəb insan talelərini əhatə edən kompozisiya qurmağın, ardıcıl bədii təhkiyənin, ümumi qayəyə uğurla xidmət edən təfərrüatları seçib mənalandıрмаğın, bütün bunların lirik-psixoloji təsvirin məcrasına düzgün yönəltməyini mükəmməl nümunələri ilə zəngindir.

Müasir intellektə, incə, həssas qəlbə, cəmiyyət və insanlar qarşısında vəzifə borcu və məsuliyyət duyğusuna malik olan bütöv səciyyəli qəhrəmanları Ə.Məmmədخانlı sevvə-sevvə təsvir edir. Onların vasitəsi ilə öz oxucusunu haqqın, ədalətin, incə duyğuların, yüksək bəşəri idealların

təntənəsi uğrunda çarpışmağa, ədalətə, bədxahlığa, vaxtı keçdiyi üçün əl-ayağa dolaşan münasibətlərə qarşı mübarizəyə sövq edir.

Ə.Məmmədخانlı surətləri müstəqil yolla təqdim etməkdən, onlara ədalətsiz xarakteristikalardan ibarət hazır yarlıqlar yapışdırmaqdan uzaqdır. Biz onun əsərlərində kimlərsə yaxşı, mehriban, namuslu, həqiqətpərəst, kimlərin isə əksinə, pis, nanəcib, zalım, yalançı sözləri ilə təqdim olunduğunu görmüşük. Onun nəsrindəki surətlərin “pisi” də, “yaxşısı da” tərəddüd edəni də, hadisələr labirintində özünü itirəni də, bir qayda olaraq öz işi, əməli, adamlara münasibəti, duyğu və düşüncələri, öz daxili aləmi ilə məhz canlı, həyatı bədii obraz kimi açılıb göstərilir.

Yazıcının “Boyunbağı”, “Karvan dayandı”, “Baş xiyabanda”, “Qızıl qönçələr” və s. əsərləri Cənubi Azərbaycan həyatından bəhs edir. Məlum olduğu kimi, Böyük Vətən müharibəsi illərində Sovet ordusu heyətinin sıralarında Ə.Məmmədخانlı İranda olmuş və orada xalqın ağır güzəranını öz gözləri ilə görmüşdür. Şübhəsiz, bu mövzuda yazdığı hekayələrin xüsusi bir süjet xətti var.

Ə.Məmmədخانlının əsərlərində zamanın, dövrün xüsusi möhürü vardır. Onun əsərlərində dövrün koloriti çox aydın duyulur.

Müəllif hadisənin yerini və məkanını son dərəcə koloritli, mənalı təsvir edir, obyektin təcəssümü isə oxucuda müəyyən assosiasiyalar yarada bilir, oxucunun diqqətini həmin obyektə yönəldərək ya nifrət, ya da məhəbbət doğurur. Ədibin yaradıcılığında mövzu təkrarlanmasına rast gəlinmir. Əsərləri öz lakonikliyi ilə seçilir.

Ə.Məmmədخانlı yaradıcılığının mühüm bir hissəsini də o taylı, bu taylı Azərbaycan həsrəti tutur.

Nasirin Cənub mövzusunda yazdığı əsərlərdən biri “Qızıl qönçələr” adlanır. “Qızıl qönçələr” hekayəsi Cənubi Azərbaycanın, bütünlükdə İranda xalqımızın, ağır vəziyyətinin təsviri haqqında bir əsərdir. “Qızıl qönçələr” əsərində Firuz və Sürəyyanın açı taleyindən söhbət gedir. Bunları bu çətin günə zaman və dövrün gərdişi salmışdır ki, bu da fars rejiminin mahiyətindən irəli gəlir. Təbriz şəhərinin şəhər həyatına, əhalisinin məşğuliyyətinə, şəhərin arxitekturasına yaxından bələd olan yazıçı hekayənin əvvəlində qoca Firuzun və Sürəyanın çəkdiyi əziyyətlərinin bu dəbdəbəli, tarixi, böyük imarətləri olan şəhərdə baş verdiyi göstərir: “böyük və zəngin bir şəhərdə yaşamışdı və bu şəhərin nə qədər tikintilərinin daş və kərpic, nə qədər böyük imarətlərin avadanlığı, ağır sandıqları, xalça və xalıları...onun (Firuzun-A.H.) çiyində daşınmışdı” [3. s.116]

Əsərin qəhrəmanı qeyrətli, pak və mehriban qızın – rütubətli zirzəmidə qızıl əlləri ilə sahibkar xalçasına əbədiyyət naxışı vuran yetim Sürəyyanın gözümüz önündə şam kimi əriyib puç olan ömrünə dərin təəssüf və pərişanlıq duyğuları bu gün də bizi tərk etməmişdir. Ədib qəhrəmanların faciəli həyatını ürək ağrısı ilə qələmə almışdır. Əsərin qəhrəmanı olan Firuzun acınacaqlı həyat hekayəsi oxucuda bir kədər nisgil hissi yaradır. Firuz körpə fidan olan nəvəsini bu çətin vəziyyətdən qurtarmaq üçün çox böyük yüklərin altına girir. Firuz o qədər ağır işlərdə çalışmışdı ki, boş-bekar oturanda da sümükləri sızdayırdı. Firuz bu böyük şəhərin ən ağır işlərini görürdü, tək yetim, şikəst nəvəsi ac qalmasın. Bu körpə qızıcığaz farş fabrikinde çalışırdı. Səhərlər o, kasıb komasından çiyinləri üstündə kiçik Sürəyyanı bu fabrikə gətirərdi. Axşamlar isə fabrikin qarşısında sanki yorğunluğu çıxsın deyərək bir ağaca söykənib Sürəyyanı gözləyərdi. Bir qarın çörəyə möhtac olan ailə gecə-gündüz çalışırdı. Bəzən o, kasıb, yoxsul, zirzəmidə yaşayan baba nəvəsinin dodağına xəfif bir tətəbəssüm qonması üçün bir-birindən rəngarəng nağıllar danışardı. Qızıcığaz isə nəfəsini udaraq babasına qulaq asar, qoca danışdıqca xəyal dünyası saraylara uçar, əlvan zənglərin aşır-daşdığı bir dünya onu ağuşuna alar, sonra gözləri qapanarkən yuxuları qızıl röyalara qərç olardı.

Və dəfələrlə bu röyaları ilə oyaqlığı arasında bir sərhəddə işıqlı bir otağın açıq qapısından əks və gözəl bir qadın onu səsləyərdi, o dönüb bu qadına doğru yüyürərdi və hansı ki, bu qadın onun anası idi. Anasının canlı surəti, nə də ölümü onun xatirində qalmamışdı və qala bilməzdi. Bu röyalar o qədər də uzun çəkməzdi. Həyatı ilə razılaşan bu qızıcığaz hər gün bir parça çörək üçün babasının dalına minib farş fabrikinə qələrdi. Həyat bu insanların ən ağır sınağına çəkmişdi.

Qoca Firuz isə rütubətli və qaranlıq zirzəmisini qızdırmaq üçün hələ də kürsü qura bilməmişdi, odun və kömür yox idi. Yanacaq pulu qazanmaq üçün səhər tezdən zavallı qızcıqazı iş başlamamış farş fabrikinin qarşısına qoyub özü işə dükan-bazar açılmamış iş axtarmağa getdi. Qoca Firuz çörək pulu qazanmaq üçün ağır işlər görürdü. Bir gün çox ağır yük götürdüyündən Firuz yıxıldı və dünyasını dəyişdi. Onun faciəli ölümü, onsuz da ehtiyacla yaşayan zavallının sonda ölümünə səbəb oldu.

Həmişəki kimi yoldaşları Sürəyyanı farş fabrikinin darvazasının yanına gətirdilər. Amma, əvvəlki vaxtlardan fərqli olaraq bu dəfə zavallı Firuz nəvəsinin arxasınca gəlməmişdir. Çünki həyat onun üçün artıq başa çatmışdı. Sürəyyanın yoldaşları Firuz babanı görməyəndə çox təəccübləndilər. Möhkəm qar yağırı. Sanki təbiət də Sürəyanı imtahan edirdi. Sürəyya birinci dəfə idi ki, işdən çıxanda babasının gəlmədiyini görürdü. Sürəyyanın rəfiqələri Firuz babanı çox gözlədilər. Amma Firuz baba gəlib çıxmadı. Qızlar nə qədər təkid etdilər ki, Sürəyyanı evlərinə aparsınlar. Amma, Sürəyya buna razı olmadı.

Qaranlıq düşdükcə qızlar qorxurdular ki, evlərinə necə gedəcəklər?

Sürəyyanın təkidi ilə qızlar bir-birindən yapışıb evlərinə getdilər. Sürəyya darvazanın önündə oturub babasını gözləyirdi. Bir küncdə oturub tək-tənha babasını gözləyən qızı həтта küçədən keçənlər dilənci zənn edib, onun qarşısına pul atırdılar. Bu dəhşət körpə Sürəyyanı daha da üzürdü. Onsuz da gecə həyatı olmayan bu şəhər indi bu qış axşamında da bomboş qalmışdır.

Sürəyyanın ürəyində hələ də gəlib çıxmayan babasına qarşı bir küskünlük baş qaldırdı və kövrəlib ağlamağa başladı. Qışqırdı, babasını, Allahı, camaatı çağırırdı. Amma bu körpə şikəst qıza heç kəs səs vermədi. O sürünərək fabrikin darvazasının qar tutmayan bir küncünə sıxılıb səhərə qədər orada qaldı. Şaxta vurmuş qızın halı getdikcə ağırlaşdı.

Səhər hamı işə gələndə darvazanın günündə saralib-solmuş Sürəyyanı gördülər. Fabrikin qoca nəqqası Sürəyyanı qucağına alıb içəri apardı. Ona isti çay verdilər və o, içmədi, ancaq qızdırmadan sayaqlayırdı.

Gəl bir bax mənə toxuduğum fərşlərə. Fərşlərdəki qönçələr də açıldı, sən gəlmədin. Harada qalmısan, baba. [3. s. 123]

Sürəyyanın vəziyyəti getdikcə ağırlaşdı. O, həyata birdəfəlik göz yumdu. Taleyə bax, nə babanın ölümünü, nəvə bildi, nə də ki, nəvənin ölümünü baba.

Firuzun bu faciəli ölümü, onsuz da ehtiyacla yaşayan şikəst bir qızın da ölümünə səbəb oldu.

Hekayənin sonunda müəllif Sürəyyanın həmişə iş vaxtı oturduğu dəzgahın həmin gün boş qaldığını və səbahdan orada başqa bir Sürəyyanın oturacağını belə təsvir edir: “Səbah orada başqa balaca bir Sürəyya oturacaq ki, işə başlarkən onun da yırtıq çit çadrası başından şürüşüb çiyinə düşəcəkdə və o, hər gün hava hələ işıqlanmamış nə qədər çox qaranlıq bir zirzəmidən çıxıb bura gələcəkdisə, kiçik əlləri burda bir o qədər işıqlı və əlvan naxışlar toxuyacaqdı” [3. s.124]

Bu bədbəxt ailənin təmsalında ədib Cənub həyatının acınacaqlı, miskin mənzərəsini real əks etdirir, yoxsulların halına acıyır. Bir tikə çörəyə möhtac olan bu insanlara qarşı oxucuda rəğbət hissi oyanır. Eyni zamanda, müəllif hekayədə ehtiyac üzündən hələ uşaq yaşlarından fabrikdə işləyən qızların həyatını, güzəranını Sürəyyanın, böyük əksəriyyəti isə yük daşımaqla, ağır əzab-əziyyətlə çörək pulu qazanan qoca Firuzun təmsalında Cənubi Azərbaycan əhalisinin ümumiləşdirmiş obrazlarını yaradır ki, bu da həmin dövrün tarixi həqiqətləri idi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Ənvər Məmmədخانlının yaradıcılığında (“Qızıl qönçələr” hekayəsi əsasında) Cənubi Azərbaycan həyatının təsviri təhlil olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Ədəbiyyatda Cənub mövzusu problemi üzrə mühazirə oxunanda elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi 7 cildə, VII cild, Bakı: Elm, 2008, 608 s.
2. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Elm, 1991, 196 s.

3. Ənvər Məmmədخانlı. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 416 s.
4. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2007, 504 s.

РЕЗЮМЕ

ИЗОБРАЖЕНИЕ ЖИЗНИ ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА В ТВОРЧЕСТВЕ АНВЕРА МАМЕДХАНЛЫ (НА ОСНОВЕ РАССКАЗА «ЗОЛОТЫЕ БУТОНЫ»)

Гусейнова А.Г.

Ключевые слова: Южный Азербайджан, город Тебриз, старый Фируз, Сурайя, тяжелый образ жизни.

В статье затрагивается тема тяжелого образа жизни наших сограждан, проживающих в Южном Азербайджане. Это нашло отражение в рассказе Анвера Мамедханлы «Золотые бутоны», героями которого являются старый Фируз и Сурайя.

SUMMARY

THE DESCRIPTION OF THE LIFE OF SOUTH AZERBAIJAN IN ANVAR MAMMADKhanLI'S ACTIVITY (ON THE BASIS OF THE STORY “QOLDEN BUDS”)

Huseynova A.H.

Key words: South Azerbaijan, Tabriz city, old Firuz, Suraya, hard life

The article touches upon the heavy lifestyle of our citizens living in South Azerbaijan. This is reflected in the story of Mammadkhanli “Qolden buds”, the heroes which are old Firuz and Suraya.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	11.11.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 82-31

**İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ROMANLARINDA LİRİK-PSIXOLOJİ ÜSLUBUN
İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI****ZEYNALLI GÜNEL FAZİL qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dissertant**e-mail: gunelzeynalli@mail.ru**Açar sözlər: roman, yazıçı, lirik-psixoloji üslub, qəhrəman, xarakter*

Azərbaycan ədəbiyyatında lirik-psixoloji üslubun təşəkkülü, inkişafı və formalaşması İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Yaratdığı əsərlərlə oxucunu düşündürmək, hisslərinə hakim kəsilmək, onu gözəlliklər aləminə çəkib aparmaq, haqq-ədalət uğrunda mübarizəyə ruhlandırmaq, həqiqətin tapılmasında hər kəsə yardımçı olmaq kimi ali keyfiyyətlər az-az qələm sahibinə nəsis olur. Dərin mənə tutumu, ictimai fikrə hakim kəsilmək gücü ilə bir-birini tamamlayan, XX əsr Azərbaycan cəmiyyəti həyatının bütün sahələrini güzgü kimi əks etdirən aktual əsərləri ilə xalqın məhəbbətini qazanan İlyas Əfəndiyev belə xoşbəxt taleli sənətkarlardandır. Lirik-psixoloji üslubun genetik mənşəyini açmaq, onun ənənə və novatorluq, ümumi və xüsusi məsələlərini araşdırmaq, mövzunun başlıca funksional istiqamətini göstərmək üçün İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı özünün bədii imkanları ilə seçilir. “Söyüdlü arx”(1958), “Körpüsəlanlar”(1960), “Dağlar arxasında üç dost”(1963) kimi romanları XX əsrin ədəbi tarixi tərəqqisində xüsusi rolu ilə yanaşı, bu əsərləri bu gün də sevdirən, yaşadan onların daşdığı milli-əxlaqi tutumdur.

Liriklik, romantika, psixoloji təhlil İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq üslubunun ana xəttidir. Bu keyfiyyətlər onun əsərlərinin və qəhrəmanlarının ruhuna canına hoparaq yaşanılmış hiss və həyəcanların, düşüncələrin, davranışların, münasibətlərin romantik qatında insan həyatına daxil olur, oxucuların bədii-estetik qavrayışı və duyumuna, dünyagörüşünə təsir edən gözəl insani duyğuların yaranmasına zəmin yaradır. Xalq, vətən, cəmiyyət, insanlıq qarşısında mənəvi borca fəal münasibət onun qəhrəmanlarının daxili aləmini müəyyən edir. Təsadüfi deyil ki, ədəbi-ictimai fikir tariximizdə lirik-psixoloji üslubun inkişafı və böyük uğurları bilavasitə İlyas Əfəndiyevin adı və əsərləri ilə bağlıdır.

İlyas Əfəndiyev fərdin psixologiya və hisslər aləmində baş verən xəfif tərpənişləri belə nəzərdən qaçırmayan, insan qəlbinin dialektikası ilə daha çox maraqlanan sənətkardır. Onun romanlarında konflikt mənəvi planda, adamların ruhi aləmində gedir. Qəhrəman gərgin vəziyyətlərə düşür, həyəcan keçirir, ziddiyyətlər prosesində nəhayət ki, fərdi “mən”ini təsdiq edir. “Söyüdlü arx” romanının qəhrəmanı Nuriyyə ömründə bir dəfə sevən gənc qızlardandır. “Mən bu beş ildə o gənc leytenantı bir gün də olsa, unutmamışdım. “Bəlkə odur”-deyə qarşıma çıxan hər cavan hərbiçiyə diqqət yetirmişdim, “bəlkə bir gün rast gəldim deyə onun xəyalı ilə yaşamışdım.”(1,85) Ata-anasız böyüyən, bacı-qardaş ünsiyyəti görməyən Nuriyyə üçün Murad dünyada ən əziz, ən qiymətli adam olmuşdu. Uzun müddət ayrılıqdan sonra Muradla üz-üzə gəldiyi zaman başa düşür ki, illərin həsrəti onun Murada olan məhəbbətini ancaq qüvvətləndirmişdir, o indi də Muradı qarşısızalmaz bir sevgiyə sevir. Lakin eşidir ki, Murad evlidir, oğlu var, amma xoşbəxt deyildir. Murad da Nuriyyəni sevir. Belə bir böhranlı anda Nuriyyənin əxlaqi prinsiplərinin gözəlliyi və insaniliyi açılır. Nuriyyə öz xoşbəxtliyini başqalarının bədbəxtliyi üzərində quranlardan deyildir. Murad yoldaşı Səadətdən ayrılmaq istəyir. Nuriyyə Muradın Səadətdən ayrılmamasını və oğlu üçün ailəsinin yanında olmasını bildirən məktub yazır. Məktubu verdikdən sonra yaşanan psixoloji vəziyyət Nuriyyənin özünün dilindən verilir. “Eyvana çıxanda tamam taqətdən düşərək skamyanın üstündə oturdum. İmi-Cimi eyvanın o biri tərəfində uşaqlara tar dərsi keçirdilər. Əlində qəzet

tutmuş Almurad nə isə deyir. Nazxanım isə gülürdü. Qulu bir neçə kəndli ilə bərkdən söhbət edirdi. Mən onların hamısını bir tor arxasında görürdüm. İndi onların hamısı məndən uzaq, mənə yad idilər. “Ax, biz insanlar nə üçün beləyik, nə üçün bir-birimizin qəlbinə girə bilmirik? Birimiz bu qədər dərd içində ikən nədən digərimiz elə gülür? Ax, biz nə qədər xudpəsəndik” [3,326]. Nuriyyə Muradla Səadətın barışmaları və onların xoşbəxt günlərinə geri dönmələri üçün əlindən gələni edir. Bunun nəticəsində Muradı sonsuza qədər itirdiyinin fərqi vardır. Duyğuları qarşı gəlsə də, ağı onu bu yaxşılığı görməyə məcbur edir.

“Körpüsəlanlar” İlyas Əfəndiyevin dərinləşən axtarıqlarının səmərəli nəticəsidir. Hekayəti Səriyyə başlayır. Məlum olur ki, Səriyyənin qurduğu ailəsindən, həyatından narazı olmağa haqqı yoxdur. Adil gələcəyi parlaq görünən, irəli gedəcək biridir. Amma konflikt surətlərin mənəvi aləmi, əxlaqi baxışları ilə əlaqədar hiss olunmadan doğur. Hörmətli, böyük gələcəyi olan bir gəncin “xanımı” olmağına baxmayaraq Səriyyə darıxır, nəyinsə çatmadığını hiss edir. “Mən nə istəyirdim? Bilmirdim. Lakin mən bu dəniz kimi dərin və mavi dərədən axıb gələn səssiz simfoniyanı dinlədikcə taleyim həm də fərəhli olmadığını acı-acı hiss edirdim. Kim deyir ki, mən acizəm? Kim deyir ki, mən koramal kimi güneylərdə sürünmək üçün yaranmışam?! Təbiətin bu təntənəsinə qovuşmaqda kim mənə mane ola bilər? Mən duyğuların əsarətində, köləliyinə nifrət edirəm! Mən bu mavi dərənin oxuduğu mahnıda əsl insan ləyaqətinin nəhayətsiz və aza yüksəlişini hiss edirəm” [4,33].

Ər-arvadın xarakterlərindəki fərqliliyi aydın təsəvvür etmək baxımından bu epizod çox mənalıdır. Səriyyə deyir: “Adil, hansı rus yazıçısı isə deyib ki, quş uçmaq üçün yarandığı kimi, insan da xoşbəxtlik üçün yaranmışdır...O, ciddi bir görkəm alıb: -Bilirsənmi Səriyyə, xoşbəxtliyin özünün nə demək olduğunu düzgün təyin etmək lazımdır. Əsas məsələ də bundadır.”(4,9) Adil üçün xoşbəxtlik vəzifəyə yüksək pillələri fəth etmək, ucalmaq, daima öz üzərində çalışmaq, inkişaf etməkdir. Səriyyəni isə mühakimədən çox duyğular cəlb edir. Səriyyə bir qədər gec də olsa, ərini sevmədiyini başa düşmüşdür. O, briqada yoldaşlarının yanında olduqca özünü onların azad dünyasının bir parçası hesab edir, onların əhatəsində olduğu zaman sanki daxilindəki o gizli arzular, duyğular gerçəkləyə açılır, pöhrələnir. Səriyyə getdikcə Qəribcana bəslədiyi bu qəribə, anlaşılmaz hisslərin hökmündən azad ola bilmir.”Oraya gedən insanlar bu körpüdən keçəcəklər. Körpünün bünövrəsinə isə bizim adımız qoyulmuşdur. Bizim! Buldozerçinin və mənim! Nə üçün buldozerçi ilə mənim? Bəs Soltan?.. Bəs Kərəmxan?.. Biz iki deyilik, biz dörd yoldaş! Biz körpüsəlanlarıq!..” [1,112]

Səriyyə özünü dərk edərək azadlıq və xoşbəxtlik istəyir. O başa düşür ki, heç kimdən və heç nədən asılı deyil, istədiyi həyatı yaşamaqda sərbəstdir. Onun istəyi onu əhatə edən mühitlə, ənənə və tərbiyə ilə uyğun gəlməyə bilər, amma buna baxmayaraq anlayır ki, öz arzusuna uyğun hərəkət edə bilər.

Müasirlik və yeniliyi təsbit arzusu, xalq həyatı ilə sıx bağlılıq, dövr üçün xarakter olan mühüm ictimai problemlərə diqqət İlyas Əfəndiyev romanlarının əsas mövzu dairəsidir. “Söyüdlü arx” romanından başlayaraq bu ənənəyə sadıq qalan, onları daha da inkişaf etdirib dərinləşdirən İlyas Əfəndiyev “Dağlar arxasında üç dost” romanında da bu yolla getmişdir.

Həmişə müasir dəblə geyinən, özünə fikir verən şəhər qızı Səlimə Qartallı dərəcəyə könüllü olaraq gəlir və burada yaranmış çətin vəziyyətlə qarşılaşır, lakin qorxub geri çəkilmir, inad göstərir. O inanır ki, çətinliklər insanın müəllimidir. “Demək, daima təşəbbüs və hərəkət lazımdır” prinsipinə həmişə sadıq qalır. Əsərdə Şahlarla Səlimənin bir-birinə bəslədiyi sevgi hissləri ilk gündən Şahların anası Gülnisənin müqaviməti ilə qarşılaşsa da, Səlimə özünə xas ədalət hissi ilə ananı anlamağa çalışır. Şahların “əgər istəyirsənsə, belə şeylər bizə necə mane ola bilər?”-deyə qəti hərəkətə çağıraraq, onu mənəvi-əxlaqi məsuliyyətdən azad edən sözlərinə cavab olaraq susur. “Mən dinmədim, mən qışqırıb demək istəyirdim ki, ananın, məhz sənənin ananın arzularını, xəyallarını məhv edə bilmərəm. Buna mənim gücüm çatmır. O, sənənin anandır! Nə qədər amansız olsa da, mənə nə qədər nifrət etsə də, sənənin anandır. Sənənin damarlarında onun qanı axır. Səni bizə o vermişdir. O anadır.

Onun sənin üstündəki haqqı müqabilində mənim məhəbbətim nədir ki...Mən qışqırıb demək istəyirdim ki, sən mənim canım-ciyərim sən. Nəfəs aldığım havasan. Lakin anan səni mənə öz arzusu ilə, öz xeyir duası ilə verməlidir” [5,253]. Səlimə Şahlara qarşısızalmaz bir ehtirasla bağlıdır. Lakin bu məftunluq onu tabeçiliyə sürükləmir, müstəqilliyinə əngəl törətmir. Səlimə Şahlardan daha dəyanətli və güclü xarakterə malikdir. Qadın obrazların kişilərdən daha ön planda təsvir və daha güclü xarakter nümayiş etdirməsi İlyas Əfəndiyevin romanları üçün səciyyəvi bir xüsusiyyətdir [2,77]. Miko-Marqo səhnəsində maraqlı bir detal Səliməni bir xarakter kimi təsdiq edir. “Sevgi əsarət zənciri deyil! Sevgi bizi bir-birimizə qul etmək üçün deyil! Əgər bu sevgi mənim azadlığımı, insanlıq ləyaqətimi təhqir edirsə, mən ondan imtina edirəm. Deyə bilərlər ki, sevgisiz insanlıq ləyaqəti sənə nəyinə lazımdır? Mən də deyərəm ki, insanlıq ləyaqəti mərdlik, cəsarət, fədakarlıq deməkdir” [5,312].

İlyas Əfəndiyevin roman yaradıcılığı XX əsr nəsrinin parlaq səhifələrindəndir. Onun yüksək vətəndaşlıq pafosu, incə lirizm və dərin psixoloji tapıntılarla zəngin olan əsərləri ədəbiyyatın yeni bir mərhələsini təşkil edir. Bədii-fəlsəfi fikir dərinliyinə malik əsərləri, yüksək mənəvi əxlaqi dəyərlərə malik qəhrəmanları ilə İlyas Əfəndiyev Azərbaycan ədəbi və mədəni düşüncəsində əbədi olaraq qalacaqdır.

Elmi yeniliyi: Lirik-psixoloji üslubda əsas diqqət insana, onun mənəviyyatına, əxlaqi problemlərə yönəlmiş olur. İlyas Əfəndiyev insanların şüurunda və psixologiyasında baş verən dəyişiklikləri əks etdirməyə çalışır, psixoloji ziddiyyət və çarpışmaları əsərlərin mərkəzi konfliktinə çevirməyi bacarır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Psixoloji təhlildə həm qəhrəmanın xarakteri müəyyən olunur, açılır, həm də eyni zamanda, özünü və ətrafı dərk etməyin və ya mənəvi-əxlaqi münasibətlərin bədii ifadəsi kimi şərtlənir. Burada fərd, insan ilkin götürüldüyünə görə ictimai-siyasi fona pəncərə şəxsiyyətin mənəvi aləmindən açılır, böyük bəşəri problemlər bu istiqamətdə həll olunur.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Seyidov Y. İlyas Əfəndiyev. Bakı: Azər nəşr, 1975, 235 s.
- 2.Dos.Dr.Sədat Adıgözəl. İlyas Əfəndiyev. Zaman və sənətkar. Bakı: Qafqaz Universiteti, 2009, 112 s.
- 3.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. Birinci cild. Bakı: Yazıçı,1984, 362 s.
- 4.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. İkinci cild. Bakı: Yazıçı, 1984, 133 s.
- 5.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Altı cildə. Üçüncü cild. Bakı: Yazıçı, 1984, 336 s.

РЕЗЮМЕ

САМОВЫРАЖЕНИЕ В РОМАНАХ ИЛЬЯСА ЭФЕНДИЕВА

Зейналлы Г.Ф.

Ключевые слова: роман, писатель, лирико-психологический стиль, герой, характер

Развитие, формирование лирико-психологического стиля в азербайджанской литературе связано с именем Ильяс Эфендиева. Человек, его внутренний мир, духовность, мораль, мысли являются основным предметом изображения в лирико-психологическом стиле. С этой точки зрения, такие романы Ильяс Эфендиева, как “Ивский ров”, “Строители моста”, “Трое друзей за горами” привлекают внимание. Произведения Ильяс Эфендиева отличаются своим тонким лиризмом и глубоким психологическим анализом.

SUMMARY
THE USED LYRICAL-PSYCHOLOGICAL STYLE ASPECTS
IN ILYAS EFENDIYEV'S NOVELS
Zeynalli G.F

Keywords: *the novel, writer, psychological lyrical style, hero, character*

The development, forming and great successes of lyrical-psychological style in Azerbaijani literature related to the name of Ilyas Efendiyev. The man, his inner life, spirituality, morality, thought are the main subjects of lyrical-psychological style. From this point of view, such novels of Ilyas Efendiyev as “The willow ditch”, “Bridgebuilders”, “Three friends behind mountains” attract attention. The novels of Ilyas Efendiyev are characterized by their thin lyricism and deep psychological analyses.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	28.10.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 93.94

ŞƏHƏR İDARƏÇİLİYİNDƏ KƏLƏNTƏRİN HÜQUQ VƏ VƏZİFƏLƏRİ (DÖVRÜN SƏYYAH GÜNDƏLİKLƏRİ ƏSASINDA)

BAXŞƏLİYEV ADİL BAXŞƏLİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

e-mail: sdu.adil@gmail.com

Açar sözlər: səfəvilər, şəhər, əyalət, kələntər, səyyah

Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra tariximizin bütün dövrləri kimi, Səfəvilər dövrü də yenidən öyrənilmiş və öyrənilməkdədir. Belə ki, Azərbaycanın dövlətçilik tarixi məsələlərinin öyrənilməsi baxımından Səfəvilər dövründə dövlətin idarə olunma sisteminin öyrənilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dövrün yazılı mənbələri və tarixi ədəbiyyatlarda Səfəvilər dövlətinin yerli özünüidarə orqanları arasında kələntər idarə-üsulunun xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyi göstərilməklə yanaşı, mülki və inzibati idarələrə xan və dağanın da başçılıq etdiyi bildirilir.

Dövrün səyyah və elçiləri arasında Evliya Çələbi, Adam Oleari, Sanson, Petro della Valle, Tavernye və başqaları Səfəvilər dövründə şəhər idarəçiliyində bu vəzifənin hüquq və vəzifələri barədə müəyyən məlumatlar vermişlər.

Səfəvi dövlətinin idarəçilik institutlarını Osmanlı dövlət strukturundakı vəzifələrlə müqayisə etməyə çalışan Evliya Çələbi «Səyahətnamə»sində əyalətləri "xanlıq", bəylərbəyiləri isə "xanlar xanlığı" adlandırır. O, Azərbaycan əyalətinin inzibati mərkəzi olan Təbriz şəhərindəki məmurlar aparatı barədə yazır: "Bu şəhər dəsti Əcəmdə olub, Azərbaycanın paytaxtıdır. Xanlıqdır. Bir kaç kərə xanlar xanlığı olmuşdur. On min əsgərə malikdir. Müftisi, şeyxüs-sadəti, mollası, kələntəri, münşisi, dağası, qurçabaşı, dizçökənağası, çiyiyən ağası, yasavul ağası, mehmandarları vardır. Bu qədər ağalar Təbriz şəhərini zəbt və rəbt (idarə-A.B.) edib, əyalət edirlər. Kimsənin başqasının ən xırda əmlakına belə toxunmağa ixtiyarı yoxdur." [3, s. 248]

Evliya Çələbi Osmanlı imperiyası ərazisində işlənən istilahları belə açıqlayır: "Bu diyarda sancaqbəyi - "sultan", mirmiran-"xan", üçtuqlu (bayraqlı-A.B.) vəzir rütbəsi olana "xanlar xanı", dəftərdar - "etimadüddövlə" (etimadüddövlə – əslində şahın baş vəzirinə deyilirdi, dəftərdar isə münşi adlanırdı), sərdar vəzir (qoşunun baş komandanı-A.B.) "sipəhsalar", qapıçıbaşı -"qurçibaşı", rəis-ul-küttab (katiblərin rəisi-A.B.)-"münşi", alay bəyi - "kələntər", subaşı - "dağğa", alay çavuşu - "yasavulağası", yeniçəri ağası - "dizçökən ağası", müsafir qonduran (yerləşdirən – A.B.) - "mehmandar" təbir olunur. Bu qeyd edilən üməranın hökumət və siyasətlə əlaqələri vardır [3, s. 267-268]. E.Çələbi ayrı-ayrı şəhər, qəsəbə və kənddən danışarkən yuxarıda qeyd edilən istilahları təkrarən işlətdiyi üçün burada həmin istilahların açıqlanmasını zəruri hesab edirik. Azərbaycanda XVI əsr tarixinin feodal münasibətlərini tədqiq edən İ.P.Petruşevski qeyd edir ki, inzibati ərazi bölgüsünə görə, ölkə əyalətlərə və mahallara bölünürdü. Əyalətə daxil olan mahalda başçı sultan titulu ilə təyin edilirdi. Sultan bilavasitə əyalət bəylərbəyinə tabe idi [13, s. 99-100]. Xan və ya mirmiran - əyalətə başçılıq edir və öhdəsində üç min əsgər olurdu. Xanlar xanı - əslində əyalət bəylərbəyinə deyilirdi. Onlara şah tərəfindən fərmanla xan titulu, bayraq, təbil verilməklə əyalətə bəylərbəyi təyin olunurdular. Bəylərbəyi əyalətin bütün inzibati və hərbi işlərinə başçılıq edirdi. "Səyahətnamə"sində, eyni zamanda, idarəçilik məsələlərinə xüsusi yer verən fransız səyyahı Şarden Təbriz hakimi "bəylərbəyi" titulu daşıyır, tabeliyində üç min süvari əsgər vardır. 15 min atlı alayı olan 20 sultan Təbriz hakiminə tabedirlər." [15, s. 421]. Əyalət bəylərbəyi mənbələrdə bəzən əmir ül-üməra istilahına sinonim kimi işlənir. Bəylərbəyi qızılbaş feodal əyanları arasından seçilib təyin edilirdi. Sovetlər dövründə Azərbaycan Səfəvilər dövlətini ilk dəfə hərtərəfli tədqiq edən mərhum professor O.Ə.Əfəndiyev isə qeyd edir ki, qızılbaş

əyanların nümayəndələri irsi olaraq, bəylərbəyi, əmir əl-üməra və hakim kimi əyaləti idarə edirdilər. Bəylərbəyi hökmrənlik etdiyi əyalətin daxili işlərində müstəqil idi və birbaşa şaha tabe idi [6, s. 242-243].

Əyaləti hakimlər bəylərbəyi rütbəsi ilə idarə edirdilər. Ancaq onlara xan titulu da verilirdi. E. Çələbi "Səyahətnamə"də bəylərbəyi istilahı əvəzinə, bəylərbəyilərin titulu olan "xan" istilahı işlədir. Araz çayının cənubunda yerləşən Qarabağ şəhəri Təbriz əyalətində sultanlıq idi. Şəhərin ixtiyarında min əsgər var idi. Kələntərlə yanaşı, burada daruğa, münşi, minbaşı, dizçökənağası fəaliyyət göstərirdilər [3, s. 241-242]. Təbrizə tabe olan və Mərəndlə həmsərhəd olan Təsuc şəhəri də Qarabağ şəhəri kimi sultanlıq idi. Onun da ixtiyarında min əsgəri, kələntəri, münşisi daruğası, qazısı var idi [3, s. 242].

Təbrizin 14 fərsəhliyində yerləşən Mərənddən söhbət açan səyyah onun inzibati idarə sistemi haqqında məlumat vermişdir. Səyyah burada min əsgər, qazı, kələntər, münşi, daruğa, dizçökənağasının olmasına əsaslanaraq Mərəndin sultanlıq olduğunu qeyd edir [3, s. 237].

Marağa, Kəhrəvan və Xoyu da sultanlıq adlandıran səyyah Marağada və Kəhrəvanda qazı, kələntər, darğa, Xoyda isə qazi, kələntər, darğa, münşi ilə yanaşı nəqib, müfti, mehmandarın da olduğunu bildirmişdir [3, s. 268, 271, 277, 278]. Uçan haqqında isə qeydlərində artıq onun kiçik bir şəhər olduğunu bildirən səyyah buranın sultanlıq olmadığını və kələntər tərəfindən idarə edildiyini yazır [3, s. 270]. Qaynaqlardan aydın olduğu kimi, xassə əmlakı tərkibinə daxil olan şəhərləri xan deyil, şah tərəfindən təyin edilən kələntər, yaxud darğa idarə edirdi. Bu dövrdə Uçan da xassə olduğuna görə ona kələntər başçılıq edirdi.

Səyyahın yazdığına görə, İraq sərhədində ayrıca xanlıq olan Həmədanın 500 parça abad kəndi vardı. Buranın xanı Can Apay adlı şəxs olub, şəhərdə silahlı seçmə süvari əsgər, molla, adlı-sanlı xoca, seyidlər seyidi, dizçökən ağası, yasavul ağası, kələntər, münşi, darğa, şahbəndər ağası da vardı. O cümlədən, on iki mahal, 45 böyük qəsəbəsi olan Qəzvinin Əcəm İraqda böyük xanlıq olduğunu qeyd edən səyyah bu şəhərdə molla, müfti, nəqibüləşrəfdən başqa, əyalət aparatının digər məmurlardan bəhs etməmişdir [4, s. 83, 98].

Səyyah Qumla qalasının h.998-ci (1589-1590) ildə Osmanlı sultanı III. Murad dövründə saldırıldığını, qaladan kənarda əsl Qumla şəhərinin yerləşdiyini, bu şəhərin Təbriz ərazisində ayrıca sultanlıq olduğunu, ixtiyarında minə qədər əsgəri, kələntəri, darğası, qazısı olduğunu göstərmişdir. O, bəzi iri kəndlərdə, yəni qəsəbələrdə də kələntərin fəaliyyət göstərməsindən bəhs etmişdir. Məsələn, Təbrizin Saravrud nahiyəsinin mərkəzi olan Saravrud qəsəbəsi "böyük kənd və nahiyə" idi. Müəllifin göstərdiyinə görə, onun kələntəri Təbriz xanına orada qonaqlıq vermişdir. O, Saravrudda yerləşən Lakdərəx kəndinin isə şah Səfinin arvadına məxsus olmasını bildirmişdir [3, s. 261-262].

Tarixi ədəbiyyatda yalnız şəhərlərdə kələntər vəzifəsi olduğu barədə məlumat verilir. Lakin E. Çələbinin yazdığına görə, bəzi kəndlərə də kələntər təyin olunurdu. Təbrizin yaxınlığındakı Acısu kəndi xassə idi və oranı kələntər idarə edirdi [3, s. 265]. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, orta əsr Azərbaycanda olmuş səyyahlardan hər birinin "Səyahətnamə"lərində xassə əmlakına malik olan kəndlərin hər birində kələntərin olduğu barədə məlumatlar yoxdur. Ancaq Evliya Çələbinin "Səyahətnamə"sindən aydın olur ki, yalnız xassə əmlakına daxil olan kəndlərə kələntər təyin olunurdu.

XVI-XVII yüzilliklərdə şəhərlərin idarə olunmasında xüsusi rola malik olan kələntər yerli əyanlar və tacirlərin içərisindən seçilib təyin olunurdular. Azərbaycanın sovet, həm də müasir dövr tarixşünaslığında Təbriz şəhərinin XIII-XVIII əsrlər dövrünün böyük tədqiqatçısı mərhum professor S.M.Onullahi isə bildirir ki, əslində onlar şəhərin başçısı olub, burada bir çox məsələlərlə yanaşı, cinayət işlərinə də baxır və müqəssirləri cəzalandıraraq yeri gəldikdə onları cərimə edirdilər [12, s. 169]. Kələntərlər tacirlərin maliyyə məsələləri üzrə də maddi-məsul şəxslər olub vergiləri şəhər əhalisi arasında bölüşdürüb onun toplaşmasına şəxsən başçılıq edirdilər. O bütün məsələlərdə

əyalətin hakimi qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Təbriz kimi mərkəzi şəhərlərdə kələntər çox mühüm bir vəzifə hesab olunurdu [12, s. 169].

Şah tərəfindən kələntər təyin olunan şəxsin şəhər əhalisi içərisində nüfuzu və bacarığı xüsusilə nəzərə alınır. Şah Təhmasib dövründə Mirzə Əbdülhüseyn ibn Mirzə Fəsih ana tərəfindən Qaraqoyunlu Cahan şahın qohumu və Təbrizin məşhur əyanı olması ilə bərabər şəxsi bacarığı nəzərə alınmışdır. Təbrizə kələntər təyin olunmuşdu. Ona burada geniş hüquqlar verilmişdi. 1580-ci ildə isə Təbrizin mötəbər əyanlarından olan Xacə Əziz bəy Təbriz kələntəri təyin olunmuşdur ki, onun Təbrizdə gözəl sarayı var idi. 1586-87-ci illərdə Osmanlı ordusu Təbrizi mühasirəyə alan zaman Azərbaycan bəylərbəyi Əliqulu xan əmr edir ki, heç kəs Təbrizi tərk etməsin. Yalnız Təbrizin yeni kələntəri Mirzə Əbdülhüseyn Cahansaha və bir neçə nəfər mötəbər şəxsə şəhəri tərk etməyə icazə verilmişdi [7, s. 150].

Alman səyyahı Adam Oleari kələntər təyin olunması haqqında yazır: "Hər vilayətdə bir nəfər xan və bir nəfər də kələntər olur ki, onların daimi yaşayış yerləri mərkəzi şəhərdir" [1, s. 885]. Fransız səyyahı Tavernyenin də verdiyi məlumatlar bu fikri təsdiq edir [8, s. 605]. Lakin Enqelbert Kempfer əsərində böyük şəhərlərdə bir neçə kələntər olduğunu yazır [5, s. 164].

Şah tərəfindən təyin olunmuş kələntərlər xan qarşısında da məsuliyyət daşıyır və onlar əyalət daxilində rəis olduqları şəhərlərdə geniş hüquqlarla təmin edilirdilər. Adam Oleari yazır: "Kələntər də demək olar ki, xəzinədar və vergi toplayan məmur kimi vilayətdə vergini toplayıb şah və yaxud xana verir. O, bu iş üçün məsuliyyət daşıyır" [1, s. 885].

Maliyyə məsələlərində maddi-məsul şəxslər olan kələntərlər bəzən öz işlərində nöqsanlara yol verirdilər. Zəkəriyyə Kanakertsi yazır ki, Qara Qubad İrəvana kələntər təyin edilmiş, bu vəzifədə öz yerini möhkəmlətməmişdir. O, dövlətə (xana) çatması bütün vergilərin siyahısını tutub əyalət bəylərbəyinə təqdim edir. Pristav vasitəsi və köməyi ilə vergiləri yığıdır və yığılmış pul və cins malları (vergi və mükəlləfiyyət hesabına alınan) xanın evinə aparır. Kələntər istədikdə xırda vergiləri düzgün yazıb xana təqdim edir, iri vergiləri isə özü istədiyi kimi, siyahısını tutur, alır və adamları incidir. Kələntərin mülazimləri də var idi [16, s. 140-141].

Maliyyə məsələləri ilə bağlı çətinliklər və mübahisələrlə də kələntərlər məşğul olurdu. Bu sahədə şah və xan qarşısında məsuliyyət daşıyan kələntər vergi ilə əlaqədar narazılıqları müəyyən yollarla nizama salıb, daha çox vergi toplamağa cəhd göstərirdilər. Enqelbert Kempfer kələntərin vəzifəsindən bəhs edərək yazır ki, kələntər şəhər işlərini idarə edir. Adamlarla bağlı gündəlik qarşıya çıxan çətinliklərlə məşğul olur və hakim qarşısında onların hüquqlarını müdafiə edir. O, vergi və mükəlləfiyyəti əhali arasında düz bölür ki, heç kimə ağırlıq düşməsin [5, s. 164].

Kələntər, eyni zamanda, şəhər daxilində tacirlərin rəisi hesab olunurdu. O, tacirlərə və sənətkarlara dəyər biləcək zərərlərin qarşısını alır [14, s. 179].

Tədqiqatçı M.X.Heydərov qeyd edir ki, sənətkar təşkilatlarının kələntər seçkisində də rolu az deyildi. Hətta bəzən kələntəri şəhərin əsnaf və məhəllə ağsaqqalları seçir və ancaq onun seçimini şah təsdiq edirdi [10, s. 134].

Şəhərlərdə qıtlıq, bahalıq vaxtı kələntər işə qarışır və qayda-qanun yaradılmasına rəhbərlik edir. H. 986 (1578-79)-cı ildə Təbrizdə qıtlıq olur. Təbriz əhalisi aclıqdan çox zərər çəkirdi. Şəhərdə çörək qıtlığından yoxsulların çoxu ölürdü. Burada kələntər işə qarışır. Belə ki, o, vəzir ilə birlikdə hər bir məhəllənin çörəkçi dükənlərinə gündə 30 batman çörək bişirib satmaq barədə göstəriş verir. Bundan əlavə, onlar əmr etmişdilər ki, çörəkçi çörəyi bişirib qurtardıqdan sonra dükənin qapısını çıxarıb, palçıq və kərpic ilə hörüb özü içəridə qalsın və yalnız kiçik bir pəncərədən yasavulun nəzarəti altında növbəyə duran müştərilərə çörək satsın [9, v. 323].

Heç bir mənbədə "Təzkirət əl-müluk" qədər kələntərin vəzifəsi barədə ətraflı məlumat yoxdur. Bu əsərdə kələntər ilə sənətkarlıq təşkilatı başçısı arasındakı əlaqələrlə münasibətlər aydın şəkildə şərh edilmişdir. Əsərdə deyilir: "Məhəllə kəndxudaları və əsnafların ağsaqqallarını təyin etmək kələntərin işidir. Belə ki, hər bir məhəllə: sinif və qəsəbə əhalisi etibarlı (adam) bildiyi şəxsi

öz aralarında təyin edib, onun adına razılıq kağızı yazıb, ona məvacib təyin edib, nəqibin möhürü ilə sənədləşdirib kələntərin yanına gətirib ondan (kələntərdən) təliqə və xələt alırlar. Hər ilin ilk rübündə kələntər və nəqib müəyyən etdikləri həftədə bütün sinifləri toplayıb İsfahan dar-üs-səltənəsi nəqibinin yanına aparırlar. Hər kəsin boniçəsini müəyyənləşdirib, nəqib möhür vurduqdan sonra kələntərə verirlər. Ondan sonra vəzirin möhürü ilə, habelə, kələntərin və mustoufinin təsdiq etdiyi barat-həvalə dəftəri vasitəsilə hər sinfin boniçəsi öz aralarında bölüşdürülür, yəni hər bir sinfin verəcəyi boniçənin miqdarı müəyyənləşdirilir. Divan vergi toplayanları müəyyən edilmiş məbləğ əsasında boniçə alır. Lakin mülazimlərindən bir neçə nəfəri kələntərin tabeliyində qulluq edirlər" [11, s. 47-48].

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sisteminin tədqiqatçısı professor Zabil Bayramlı dövrün səyyah gündəliklərinə əsaslanaraq qeyd edir ki, "kələntər hakim olduğu şəhərin bütün məsələlərinə, xüsusilə, vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanmasına, biyar işlərinə əhalinin cəlb edilməsinə baxırdı. Vilayət hakimi qarşısında məsuliyyət daşıyan kələntər şəhər əhli arasında vergini bölüşdürür və onun toplanmasına da bilavasitə nəzarət edirdi" [2, s. 192].

Qeyd olunan faktlardan aydın olur ki, şəhərin başçısı kimi kələntər hakimi olduğu şəhərin mülki işləri, xüsusilə, vergi və mükəlləfiyyətlərin toplanılması üzrə maddi-məsul şəxs idi.

Azərbaycanın orta əsrlər dövlətçilik tarixini araşdırarkən məlum olur ki, Səfəvilər dövründə Azərbaycanın güney şəhərlərində sosial-iqtisadi inkişafa uyğun maliyyə, dini və inzibati idarə orqanları vardır. Bu dövrdə şəhərdəki mülki-inzibati və digər orqanlar inkişafa uyğun təkmilləşmiş, onların arasında səlahiyyət bölgüsü əsasında hüquqi statusları müəyyənləşdirilmişdi. Onların idarə səlahiyyətləri dövrün qanunları əsasında müəyyən edilərək tənzimlənirdi.

Səfəvilər Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətçilik ənənələrinə dayanaraq, möhkəm bir idarəçilik sistemi olan imperatorluğun özülünü qoymuş, qızılbaş tayfalarına məxsus möhkəm idarəçilik institutları yaratmışdılar. I Şah Abbasın islahatları, I Şah Səfinin uğurlu daxili siyasəti ilə Səfəvi dövlətinin siyasi quruluşu və idarə sistemi dövrün tələblərinə uyğun olaraq daha da təkmilləşmişdi.

Elmi yeniliyi: Məqalədə şəhər idarəçiliyində kələntərin hüquq və vəzifələri (dövrün səyyah gündəlikləri əsasında) problemi araşdırılır və təhlil olunur.

Təbii əhəmiyyəti: Azərbaycan tarixi üzrə mühazirə oxunan zaman elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Адам Олеарий. Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах. / Составление секретарием посольства Адема Олеарием. Пер. с немец. П.Барсова. Москва: Университетская типография, 1870, 1033с.
2. Bayramlı Z. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı: ADPU, 2006, 259 s.
3. Evliya Çelebi. Seyahetname. II cild, İstanbul, 1314, 466 s.
4. Evliya Çelebi. Seyahetname. VII kitab, İstanbul, Kardeş, 1970, 335 s.
5. Enqelbert Kempfer. Dər dərbare şahənşahə İran. / Tərcome-ye Keykavus Cahandari. Tehran: Entəşarate Daneşqah, 1350, 719s.
6. Əfəndiyev O.A. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərbaycan Dövlət nəşriyyatı, 1993, 300s.
7. İsgəndər bəy Türkmən Münşi. Tarix-i aləm aray-i Abbasi. I-II c. Tehran: Çape Qolşən, h. 1350, 1-606, 607-1235 s.
8. Jan Battist Tavernye. Səfərname-ye Tavernye. / Tərcome-ye Əbuturab Nuri. Çapxane-ye Pərvin. İsfahan, h. 1336, 719s.
9. Qazi Əhməd ibn Şərəfəddin Qumi. Xülasət ət-təvarix. Tehran nüsxəsi, Berlin nüsxəsi.

10. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1967, 200с.
11. Mirzə Səmia. Təzkiyət əl-mülük. Be kuşəşə doktor Səid Məhəmməd Dəbirsiyaqi. // Entəşarate Əmir Kəbir. Tehran, h. 1368, 140s.
12. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 279s.
13. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград: Изд. ЛГУ, 1949, 379с.
14. Səfərname-ye Sanson. Vəze keşvərə şahənşahi-ye İran dər zəmanə şah Süleyman / Tərcome-ye Tağı Təfəzzüli. Tehran, h. 1346, 237s.
15. Şarden. Səyahətname-ye Şarden. Tərcome-ye Məhəmməd Abbasi. II c. //Ente-şarate Əmir Kəbir. Tehran, h. 1335, 510s.
16. Закарий Канакерци. Хроника. / Перевод с армянского М.О.Дарбинян-Меликян. Москва: Наука, 1968, 320с.

РЕЗЮМЕ

ПРАВА И ОБЯЗАННОСТИ КЕЛЕНТАРА (ГРАДОНАЧАЛЬНИКА) В УПРАВЛЕНИИ ГОРОДОМ (НА ОСНОВЕ ДНЕВНИКОВЫХ ЗАПИСЕЙ ПУТЕШЕСТВЕННИКОВ)

Бахшалиев А.Б.

Ключевые слова: Сефевиды, город, государство, келентар, путешественник.

В статье исследуются права и полномочия келентара в местных органах самоуправления в государстве Сефевидов на материале дневниковых записей путешественников, письменных источников, исторической литературы того времени. Отмечается особое значение этой должности в системе управления в государстве Сефевидов.

SUMMARY

RIGHTS AND OBLIGATIONS OF KELENTAR IN THE CITY GOVERNMENT (ON THE BASIS OF TOURIST DIARY OF THAT PERIOD)

Bakhshaliyev A.B.

Keywords: Safavids, city, provinse, keletnter, traveler

The rights and obligations of keletter position in Safavids State are studied on the basis of tourist diaries, written sources and historical literatures of that period. Keletter was one of the positions among the local, self-governed bodies of Safavids. Special importance of these positions is mentioned in the governmental system of Safavids State.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	11.11.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 93.94

ÇARİZMİN QARABAĞDA MİLLİ QIRĞIN SİYASƏTİ (1905-1906)**MƏMMƏDOV NAZİM RƏHBƏR oğlu***AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsi, aparıcı elmi işçi
e-mail: Memmedov-n.@yahoo.com.****Açar sözlər:** Qarabağ, bölgə, erməni terroru, soyqırımı, vandalizm, Şuşa, «Böyük Ermənistan».*

XX yüzilliyin əvvəllərində Qarabağda baş verən milli azadlıq hərəkatı çar Rusiyasını milli qırğın törətmək üçün «tədbirlər planı» hazırlamağa vadar etmişdi. Hələ 1724-cü ildə I Pyotr «Tamamilə məxfi qalsın» adlı vəsiyyətinə yazırdı ki, «Rusiyanın dünya ağalığı üçün paytaxtın İstanbul olması gərəkdir. Bizə qonşu olan dövlətlərdə - İran, Türkiyə və Azərbaycanda möhkəmlənməyimiz üçün, onları biri-birindən təcrid etməyimiz lazımdır. Bunun üçün həmin dövlətlər arasında sünni-şiə ixtilafı salmağımız gərəkdir. Eyni zamanda, ələ keçirdiyimiz müstəmləkələri həmişə əldə saxlamağımız üçün oraya sözbəxan, dələduz erməniləri köçürməyimiz lazımdır. Əraziyə köçürəcəyimiz ermənilərə vədlər verməli, dəstəkləməli, azərbaycanlılarla fitnə-fəsad, dava-dalaş salmalı, zəiflətməli və ağalığ etməliyik» [7, s.120].

1828-ci il Türkmənçay sülhü ilə I Pyotrun «Layihə»si reallaşdı. Vahid Azərbaycan dövləti 2 hissəyə parçalandı və Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalı başa çatdı. Məqsədli şəkildə Şimali Azərbaycana ermənilər köçürülməyə başlandı. Ermənilər bol suya, münbit torpaqlara, əlverişli iqlim şəraitinə, tükənməz yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik Qarabağda və onun tacı Şuşa şəhərində daha çox məskunlaşdırıldı.

Ermənilərin «cəsusluq və satqınlığını» (fikir Puşkin, Nekrasov və Prutkovundur) nəzərə alan çar hökuməti Qarabağda vəziyyəti nizama salmaq üçün «xüsusi tədbirlər planı» hazırladı. Onun həyata keçirilməsi Bakı qubernatoru Nakaşidzeyə və Mərkəzin Şuşadakı səlahiyyətli nümayəndəsi Qalaşpova tapşırıldı [15, s.73].

«Xalqlar həbsxanası» adlandırılan Rusiya 1905-ci ilədək bu cür «məkrli siyasətdən» vaxtilə məharətlə istifadə etmişdi (Polşada, Baltikyanı ölkələrdə). Rusiya, imperiyaya daxil olan qeyri-millətləri bir-birinə qarşı qoyur, milli ləyaqətlərini təhqir edir, bu millətlərin qan yaddaşları unutdurularaq soy köklərindən uzaqlaşdırılırdı. İmperiyaya daxil olan xalqların milli dövlətçiliyi və tarixən sabitləşmiş sərhədləri dağıdılmışdı. Belə bir hal millətlərarası münafişə yaratmağa rəvac verirdi. Deməli, Qarabağda baş verən 1905-1906-cı illər qırğınının görünməyən tərəfində çar Rusiyasının dayanması inkaredilməz faktdır. Çar və onun yüksək rütbəli məmurları erməni daşnaklarını hər cür vasitələrlə (silah, sursat, ərzaqla) təmin etmiş, rus qoşunlarını (kazakları) onlara köməkçi vermişdi. Polis baş verən hadisələri yalnız soyuqqanlıqla seyr edən bir tamaşaçıya çevrilmişdi. Çar hökuməti Azərbaycandakı milli qırğın siyasətini Daşnaksutyun partiyası və erməni quldurlarının əli ilə həyata keçirdi.

1905-ci ilədək Qarabağda ermənilərlə azərbaycanlılar nisbi milli sülh şəraitində yaşamışdılar. 1905-ci ildən başlayaraq, ermənilər xalqımıza qarşı vəhşiliklərə başladılar. Gürcü müəllifi Qaribi «Qızıl kitab»ında belə yazırdı: «Erməni inqilabçılarının, xüsusilə, Daşnaksutyun partiyasının yaradılmasına qədər Zaqafqaziyada sülh və dostluq hökm sürürdü. Həmin vaxta qədər bu ölkədə türklərlə (azərbaycanlılar - M.N.) ermənilər arasında olan qanlı qırğınların kölgəsini belə xatırlayan yoxdur. Daşnakların gəlişi ilə Patriarxal Qafqaz kəndlərinə milli ədavət və qarşılıqlı nifrət hissləri doldu» [15, s.69].

1905-1906-cı illər hadisələrinin ilk təşəbbüskarları ermənilər olmuşdur. Bəhs edilən dövrdə minlərlə dinc azərbaycanlı qətlə yetirilmiş, 158 müsəlman kəndi dağıdılmış və yandırılmışdır. Həmin illərdə erməni quldurları və terrorçuları tərəfindən 500 cinayət hadisəsi törədilmişdir [14, s.4].

Daşnaklar öz məqsədlərini pərdələsələr də, niyyətləri «Böyük Ermənistan» yaratmaq olmuşdu. Bu fikir qatı millətçi, yazıçı Arsuriyə məxsus idi. Daşnaklar öz mürdar niyyətlərinə çatmaq üçün Rusiyanın gücünə daha çox bel bağlayırdılar.

Rəhmlı və humanist azərbaycanlılar, hiyləgər və satqın ermənilərin məkrli niyyətlərini, təəssüflər olsun ki, başa düşməmişdilər. Lakin könüllü azərbaycanlı gənclərinin cəsarəti və igidliyi bizim qələbəmiz üçün əsas olmuşdur. Onu da qeyd edək ki, əfsanəvi qəhrəmanlıqlar göstərən igid qartallarımız təkcə ermənilərə qarşı deyil, eyni zamanda, imperiya qoşunlarına və çar məmurlarına qarşı döyüşürdülər.

1905-ci ilin ilk günlərindən başlayaraq, erməni «təbliğət məşını» açıq fəaliyyətə başladı. Hər yerdə, gecə-gündüz dayanmadan müsəlmanların «qanıçən vəhşi» olduğunu təbliğ edən ermənilər hər cür çirkin yol və vasitələrdən istifadə edərək azərbaycanlıları doğma yurdlarından didərgin salmağa çalışırdılar. 1905-ci il fevralın 2-3-də planlı şəkildə bir-birinin ardınca bir neçə azərbaycanlının öldürülməsi kütləvi qırğınlar üçün ilkin qılgıncımlar oldu. 1905-ci il fevralın 6-dan 10-dək Bakıda baş verən döyüşlərdə 1000-dən çox azərbaycanlı qətlə yetirildi. Bakı şəhərinə milyonlarla manat həcmində zərər dəydi. Bu döyüşlərdə ermənilər məğlub oldular. Bundan sonra döyüşlər Naxçıvanda, İrəvanda, Zəngəzurda, Cəbrayıldə davam etdi [15, s.36].

Erməni daşnakları məğlubiyətlərinin əvəzini Şuşada çıxmaq istəyirdilər. Doğrudan da, Azərbaycanadakı 1905-ci il hadisələri içərisində Şuşa faciəsi daha kədərli oldu və xalqımızın qan yaddaşına ermənilər qara hərflərlə yazıldı. Ermənilər əvvəlki döyüşlərdən fərqli olaraq, Şuşa döyüşlərinə xüsusi hazırlıq görmüşdülər. Onlar Şuşada böyük canlı qüvvə, sursat, ərzaq toplamışdılar. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, erməni daşnakları azərbaycanlılara qarşı birləşdirilmiş mərkəzlər yaratmışdılar ki, həmin mərkəzlərə erməni ziyalıları, cavanlar, sənətkarlar və erməni icmasının başqa nümayəndələri cəlb olunmuşdular. Həmin mərkəzlərdə hərbi sursat və pul toplanırdı ki, bundan təbliğət, təşviqat, sui-qəsdlər və silahlı toqquşmalarda istifadə olunurdu. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, tanrı məbədi olan Alban kilsələri də bu cür mərkəz rolunu oynayırdı. Şuşada yerləşən erməni kilsəsində də 1905-1906-cı illərdə hərbi sursat cəbbəxanası aşkar edilmişdir.

1905-ci ildə Şuşada xüsusi təlim görmüş rus əsgərləri də saxlanılırdı ki, onların gücündən müsəlmanlara qarşı soyqırımında istifadə ediləcəkdi. Deməli, yuxarıda deyilənlərdən belə aydın olur ki, erməni daşnakları Şuşa döyüşünə böyük hazırlıq işləri görmüşdülər. Hiyləgər ermənilər gizləncə tədarük görüb yollar üzərində, gizli yerlərdə, hündür qayalarda səngərlər yaradırdılar. Eyni zamanda, dələduz və bic ermənilər şuşalıların sadələvhlüyündən, etibarlılığından, səmimiyyətdən istifadə edib onlarda olan silahı ələ keçirmək üçün silahı bazar qiymətindən beş dəfə baha alacaqlarını elan etdilər. Şuşa əhalisi silahların ermənilər tərəfindən belə baha qiymətə alındığını görüb evlərində nə qədər silah və sursat var idisə, hamısını ermənilərə satdılar [3].

Yalançılığı özlərinə peşə edən erməni alverçiləri növbəti riyakarlığa əl ataraq müsəlman məhəllələrindəki bazarlardan köçməyə başladılar.

«Şuşa döyüşləri»nə erməni «din xadimləri» və «ziyalıları» «xüsusi plan» işləyib hazırlamışdılar. Doğrudan da, özlərini «Allah adamı» adlandıran erməni din xadimlərinin müsəlmanlara qarşı qəddar münasibəti ağılasığmaz idi. Rus diplomatı general Mayaviskinin erməni din xadimləri haqqında fikirləri çox obyektivdir: «Erməni din xadimlərinin dini fəaliyyəti olduqca cüzidir. Onların fəaliyyəti «Allah kəlamını» çatdırmaqdan çox, müsəlmanlarla xristianlar arasında nifaqı qızıqdırmaqdan ibarətdir». Eyni zamanda, Fransa alimi Baron de Bayronun erməni kilsələri haqqında fikirləri də maraqlı və haqlıdır: «Erməni kilsəsi bir müddət saxta pul düzəldənlərin yuvası olmuşdur... Mən öz sözlərimdə səmimi olmalıyam. Erməni kilsələri məndə, dini mərkəzdən çox siyasi mərkəz təəssüratı yaratdı» [11, s.60].

Buradan belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, 1905-1906-cı illərdə ermənilərin ən böyük dayaqlarından biri, terror və təbliğatın təşkilatçısı və onun maddi cəhətdən təminatçısı kilsə və din xadimləri olmuşdur. Beləliklə, erməni din xadimləri, ziyalıları, «Daşnaksutun» partiyası «Şuşa

döyüşü»nün planını işləyib hazırladılar. Həmin planda hücumun tarixi, vaxtı və hətta saatına qədər hesablanmışdı [13, s.127].

Şuşada yaşayan mərd, cəsarətli azərbaycanlılar da döyüşə hazırlaşdılar. Bu zaman müsəlmanlar özlərinin «Məclisi-xeyriyyə» adlı cəmiyyətini yaratdılar. Həmin cəmiyyət müharibəyə yol verməməyi, sülh yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. Cəmiyyətin üzvləri müsəlman camaatını başa saldı ki, ermənilərin onlardan baha qiymətə aldığı silahlar gələcəkdə onların özlərinə qarşı çevriləcəkdir. Ona görə də müsəlmanların ermənilərə silah və sursat satması qadağan edildi. Hər məhəlləyə xüsusi adamlar təyin edildi ki, öz tayfasında erməniyə silah satmağa imkan verməsin. Eyni zamanda, ermənilərin hücum edəcəyini bildiklərinə görə hər ailəyə tapşırıldı ki, öz imkanı daxilində silah və sursat alıb evində saxlasın. Şuşalılar satdıqlarından da baha qiymətə silah aldılar. Erməni hiyləsini başa düşüb ərzaq tədarükü də görməyə başladılar.

Mərd şuşalılar etibarsız və qəddar düşmənə layiqli cavab vermək üçün şəhərin müxtəlif yerlərində 6 səngər qurmuşdular. Hər səngərə bacarıqlı adamlar başçılıq edirdi. Dəstə başçılarından Abbas bəy Talib bəy oğlunun, Mir İbrahim Ağamirzadənin, Əfrasiyab Hacı Əzim oğlunun, Axund Molla Şükürün, Abbas bəyin, Məşədi Kərimin və başqalarının adlarını fəxrlə çəkməli və minnətdarlıq hissi ilə yad etməliyik. Çünki onlar öz həyatlarını Azərbaycanın ərazi bütövlüyü uğrunda qurban verməyə hazır olan mərd igidlər idi [4].

1905-ci il avqustun 16-da Şuşada ermənilərin hücumu başlandı. Erməni saqqallıları (döyüşçüləri) 3 istiqamətdə hücumu keçdilər. 1905-1906-cı illərdə erməni vəhşiliklərinin şahidi olmuş Mir Möhsün Nəvvab bu acı həqiqəti belə qələmə almışdı: «Bu qırğında ermənilər əllərinə keçən müsəlmanları böyük işgəncə ilə öldürərək, onların burun-qulağını, cinsi əlaqə üzvlərini kəsərək, başlarına mıx və mismar çalmışdılar. Meyitləri ip ilə sürüyüb dərələrə, xəndəklərə ataraq gizlədir, üzərilərində qiymətli nə varsa götürürdülər. Sonralar bu cəsədlərə baxanda məlum olur ki, cəsədlərin hər biri 5-10 yara almışdır. Cəsədlərin çoxu isə od vurulub yandırılmışdır» [14, s.4-6].

1905-ci il avqustun 17-də azərbaycanlı dəstələri hücumu keçib Xoca Söhrab kilsəsinə çatdılar və erməniləri oradan geri oturdular. 1905-ci il avqustun 18-də Abbas bəyin və Məşədi Kərimin dəstələri hücum edib erməni quldurlarını məğlub etdilər. Quldur erməni dəstələri geri çəkilməyə məcbur oldu. Avqustun 18-də Şuşanın ətraf kəndlərindən 700 atlı və piyada azəri igidləri şuşalıların köməyinə gəldilər. Onlar 6 səngərin hamısına paylanaraq hücumu davam etdirdilər [15, s.77].

Süvari dəstələrimiz düşmənləri oturduqları səngərdən geri çəkilməyə məcbur etdilər. 1905-ci il erməni-müsəlman davasında rus kazaklarının erməni silahlılarına kömək etməsi faktları vardır. Aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, rus kazakları mızdla ermənilər tərəfindən döyüşüblər və hər bir döyüşçüyə 1000 manat pul, hər cür yeyib-içmək və sair verilir.

Azərbaycan ordusu səngərdən-səngərə irəliləyərək hər saat qələbələr əldə edirdi. Beləliklə, 1905-ci il avqustun 16-dan 21-dək Şuşada ermənilərin törətdikləri milli qırğın azərbaycanlıların qələbəsi ilə başa çatdı. Azərbaycanlılar, öz torpaqlarını quldurlardan azad edərək, yenidən qələbə bayrağını kilsənin üstündən və Xəlfəli qapısından sancdılar [12, s.135].

1905-ci il Şuşa döyüşlərindəki qələbəmiz haqqın, ədalətin, obyektivliyin, məğrurluğun, mərdliyin, qəddarlıq, namərdlik, etibarsızlıq, dələduzluq üzərində qələbəsi idi. Ermənilər tezliklə kədər və həyacan içərisində çara teleqram vurub onlara “məhv olmadan” xilas olmaq üçün kömək etmələrini xahiş etdilər.

Vəziyyətin çətin olduğunu görən ermənilər Xəlifəni «barış» üçün Məscidə göndərməyi qərara aldılar. Sənədli materiallardan birində yazılır ki, xəlifə qabaqda, keşişlər əllərində xaç, İncil və bayraqların bir parçası ağılaya-ağılaya məscid həyətinə daxil oldular ki, bizi əfv edin, bağışlayın. Eyni zamanda, ermənilərin xahişi ilə 1905-ci il avqustun 24-də Şeyxülislam da Şuşa şəhərinə təşrif gətirdi. Böyük ürək sahibi olan, təmkinli azəri övladları olan şuşalılar, çox böyük günahlar törətmiş cəlladları bağışladılar.

1905-ci il sentyabrın ortalarında Şuşadakı azərbaycanlı silahlı dəstələri Xənəzək, Sissi, Qarabulaq, Xəlfəli kəndlərində erməni silahlılarını məğlub etdilər [12, s.137].

Şuşadakı məğlubiyyətin əvəzini çıxmaq üçün Şuşakənddən, Daşkənddən, Muxtarkənddən, Keşişkənddən, Daşaltıdan olan ermənilər 1905-ci il noyabrın 17-də bir yerə yığılıb erməni daşnakları ilə məsləhətləşdilər ki, Malibəyli üzərinə hücum edib kəndin əhalisini məhv etməklə evlərini yandırsınlar. Həmin səhər saat 5-də erməni quldurları Malibəyli mühasirəyə aldılar. Bu hücumda yüzlərlə erməni iştirak edirdi. Ermənilər kəndi qarət etmək üçün kəl arabaları da gətirmişdilər. Erməni silahlılarının qəfil hücumu Malibəyli kəndinin bir neçə evin səngərinin ələ keçirilməsi ilə nəticələnsə də, atlı çapar Şuşaya və Xankəndinə kömək gətirmək üçün getmişdi. Tezliklə Şuşadan Ağa Şamil və Bəşir bəyin rəhbərliyi altında dəstə Malibəylilərin köməyinə gəldi. Bu vaxt Xankəndindən də kömək gəlib çıxmışdı. Kömək gələndə Malibəyli igidləri erməni silahlı dəstəsini kəndin içərilərinə buraxmadılar. Şuşa şəhərindən və Xankəndindən gələn dəstələrin köməyi ilə Malibəyliyə hücum edən ermənilər geri oturuldu və qısa bir müddətdə tab gətirə bilməyib pərən-pərən olub qaçmağa başladılar.

Erməni vəhşilikləri davam etdiyi bir vaxtda Şuşanın «Aşağı Bağlar» adlı ərazisində 800 nəfərlik dəstə düzəldilməsi xəbəri tezliklə ermənilərə çatdı. Şuşadakı ermənilər bu xəbəri eşidib bərk qorxuya düşdülər. Qubernatora təcili xəbər göndərdilər ki, müsəlmanlarla yenidən sülh bağlamaq istəyirlər. 1905-ci il noyabrın 18-də Gəncə qubernatoru çinovnikləri ilə birlikdə Şuşa şəhərinə gəldi. Qubernator erməniləri də buraya dəvət etmişdi. Lakin qorxudan heç kəs üzə çıxa bilmirdi. Özləri o qədər çirkin əməllər etmişdilər ki, burada onlara qarşı «nə isə» olacağından qorxurdular. Buraya yalnız 5 nəfər erməni və keşişlər gəlmişdi. Qubernator bildirdi ki, «ermənilər öz çirkin hərəkətləri ilə özlərini nüfuzdan saldılar, etibarlarını itirdilər. Çar müharibəni dayandırmağı əmr edir və sizə «azadlıqlar» bəxş edir [16; s.14].

1905-ci il noyabrın 20-də Qubernator yenidən müşavirə çağırdı və hər iki tərəfdən nümayəndələri bir yerə yığıb barışıq elan etdi. Xalqın rəyi soruşulmadan və nümayəndəsi iştirak etmədən, çarın verdiyi «fərman» heç də obyektiv xarakter daşımamalıdır. Çar verdiyi bu «fərman»la xalqın narazılığının qarşısını almaq, müstəmləkə hakimiyyətini möhkəmləndirmək və Azərbaycan iqtisadiyyatını öz mənafeyinə uyğun tərzdə qurmaq məqsədini güdüdü.

Beləliklə, erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı başladığı 1905-ci il müharibəsi onların məğlub olması ilə başa çatdı. Bu, haqqın, ədalətin qələbəsi idi. Xalqımız heç vaxt nahaq qan tökməyib.

1905-ci ilin noyabrında hər iki tərəfin razılığı ilə sülh əldə edilsə də, ermənilər yenə də sakit dayanmırdılar. Onlar yenə də azərbaycanlılardan oğurluq edir, tək gördüklərini öldürür, yanğınlar törədirdilər. Malibəylidə, Kosalarda, Qaybalıda, Sisyanada və Şuşanın başqa kəndlərində erməni tör-töküntüləri öz layiqli cəzalarını aldılar.

Erməni daşnakları 1905-ci il məğlubiyyətinin əvəzini çıxmaq üçün 1906-cı ildə hazırlıq işləri aparmağa başladılar. Onlar silah sursat gətirir, dayanmadan müharibəyə hazırlaşdılar. Ermənilər gələcək döyüşdə qələbə çalmağın yeganə yolunu kazak dəstələrinin və piyada rus əsgərlərinin, hərbi texnikaları ilə, onlarla birlikdə döyüşmələrində görürdülər. Bunun üçün isə Şuşanın komendantı olan general Qalaşkovu ələ almağı qərarlaşdırdılar. Erməni daşnakları, din xadimləri, saqqallıları, ziyalıları yuxarıdakı məsələni dəqiqləşdirdikdən sonra general Qalaşkovun ələ alınması işini дума başçısı, qatı millətçi, erməni Kiki Kələntərova həvalə etdi. Kiki generalla «söhbət etmiş» və onun razılığını aldıqdan sonra, onu Şuşa şəhərində üsuli-idarənin rəhbəri təyin edəcəyinə söz vermişdi. Odur ki, siyasətçi Kiki azərbaycanlı nümayəndələri yanına çağıraraq, «Şuşada ermənilərlə müsəlmanlar arasında əmin-amanlıq yaratmağımız lazımdır» təklifini etmişdi. Bu vəzifəyə elə adam təyin olunmalıdır ki, nüfuzlu olsun, erməni və müsəlman deyil, qeyri-millətin nümayəndəsi seçilməlidir - fikrini bildirmişdir. Kikin işlətdiyi cümləyə fikir verin: «Hərçənd ki, general Qalaşkov həmişə ermənilərə xəyanət edib, bizi heç vaxt sevməyib, amma əlac yoxdur, sülh naminə o seçilməlidir».

Müsəlmanlar deyilən sözün səmimiyyətinə inanıb razılıq verdilər. Hər iki tərəfin razılığı ilə general Qalaşkov Şuşa şəhər üsuli-idarənin rəisi təyin edildi. O, vəzifəyə başladığı ilk gündən «əmin-amanlıq» yaratmaq üçün bəzi tədbirlərə əl atdı. Qalaşkov iqamətgahını ermənilər məhəl-

ləsində yerləşdirdi. Müsəlmanlar yaşayan hissədəki ermənilər, erməni məhəllələrinə köçürüldü. Kazak və əsgərlər isə erməni məhəlləsindəki çadırlarda yerləşdirildi. Erməni saqqallıları, Kiki və Qalaşakovun hazırladıqları birgə plana əsasən, ətraf ərazilərdə yaşayan ermənilər öz silahları ilə Şuşaya gətirildi. Adını isə «vəziyyəti nizama salmaq üçün hərbi səfərbərlik keçiririk» kimi adlandırdılar. Tezliklə ətraf ərazilərdən 7 min erməni səfərbər edilərək Şuşada yerləşdirildi. Ermənilərin 11 topu var idi ki, bunun 5-i rus əsgərlərinə, 6-sı sonradan toplanmış erməni könüllülərinə aid olmuşdur. Kiki general Qalaşakova 10000 manat rüşvət vermişdi. Generala verilən rüşvətdən əlavə atılan hər topun atəşinə görə 15 manat, əsgərlərin atdığı hər bir gülləyə görə 1 manat pul verəcəkdi. Qalaşakov 24 saat ərzində Şuşada yaşayan azərbaycanlıları tamamilə məhv edəcəyini, öldürmədiklərini isə dağlara pərakəndə edəcəyini, rus kilsəsindən başlamış Böyük məscidə kimi Rastabazarı, Meydanı, Şeytanbazarını və bütün azərbaycanlılar yaşayan evləri darmadağın edib yandıрмаğı öz üzərinə götürmüşdür [13, s.141].

General Qalaşakovun və ermənilərin başçısı Kikinin əvvəlcədən hazırladıqları plana əsasən, rus əsgərləri erməni keşikçilərindən birini öldürüb müsəlmanlar yaşayan tərəfə atdılar. Sonra hayküyə qopardılar ki, Şuşadakı müsəlmanlar erməni keşikçilərinin başını kəmiş və silahını da aparmışdır. Eyni zamanda, bu vaxt rus əsgərlərindən 2 nəfər gedib müsəlmanlar yaşayan tərəfdən ermənilər yaşayan səmtə güllələr atmağa başladılar. Əlbəttə, Qalaşakovun və Kikinin hiylələri baş tutdu. Onlar erməniləri müsəlmanlara qarşı qaldıra bildilər. General Qalaşakovun əmri ilə 10 minlik erməni və rusların birləşmiş dəstələri səngərlərə bölüşdürüldü. Müsəlmanların səngərlərini mühasirə edən quldurlar oranı gülləboran etdi [12, s.130].

Bununla da, 1906-cı il iyulun 12-də günorta vaxtı erməni quldurları Şuşada müsəlmanlara qarşı yenidən müharibəyə başladılar. Həmin gün ermənilər tərəfindən atılan güllə «Böyük Məscid»in sütununa dəyib oranı zədələdi. Bundan sonra yarım saat ərzində müsəlmanlar silahlanıb səngərlərə doldular. Bu vaxt, əvvəlcədən məqsədli şəkildə müsəlmanlar tərəfdən yerləşdirilən bir dəstə kazak onları başa saldı ki, bu atışma ermənilərlə rus əsgərləri arasındadır, siz narahat olmayın. Lakin erməni və rus əsgərləri axşam Köçərli məhəlləsindəki evlərə və məscidlərə od vurdular. Artıq şuşalıların məlum oldu ki, Qalaşakov dəstəsi erməni silahlıları ilə bir cəbhədə vuruşur. 1906-cı il iyulun 13-də şuşalılar bazar və dükandakı mallarını evlərinə gətirməklə məşğul ikən erməni silahlıları Köçərli məhəlləsindəki bir neçə boş evi yandırdılar. İyulun 13-də gecə əli silah tutan qeyrətli şuşalılar döyüşə başladılar. Qarabağda erməni vandalizminə qarşı mübarizədə Sultan bəyin və İbrahim bəyin rəhbərlik etdikləri dəstələrin göstərdikləri igidlikləri xüsusi qeyd etməliyik. Erməni-rus qüvvələri üzərində qələbədə hər iki dəstənin böyük xidmətləri olmuşdu.

Qırğın davam etdiyi 5 gün ərzində müsəlman evləri top atəşi ilə dağıdıldı və yandırıldı. Lakin gənclərimizin vətənpərvərliyi nəticəsində rus-erməni birləşmələrinin silahlı hücumlarının qarşısı alındı. 1905-1906-cı illərdə Qarabağda azərbaycanlıların qələbə əldə etməsi hər şeydən öncə onların haqq işi uğrunda mübarizə aparmasında axtarmaq lazımdır. Mərd oğullarımızın fədakarlığı, vətənpərvərliyi, birliyi qələbə əldə edilməsində mühüm amilə çevrilmişdi.

Beləliklə, 1905-1906-cı illər qarabağlıların və bütün Azərbaycan xalqının taleyinə qanlı, lakin həm də şərəfli hərflərlə yazıldı. Çox təəssüflər olsun ki, çarizmin Azərbaycanda törətdiyi milli qırğın siyasəti bununla bitmədi. 1905-1906 və 1918-1920-ci, 1948-1953-cü illərdə baş verən hadisələr yüksələn xətt üzrə davam edərək, 1988-ci ildə yenidən təkrar olundu. Hər dəfə də imperiya himayədarlarının idarəsi ilə ermənilər xalqımıza qarşı soyqırım törədərək, azərbaycanlıları ağır məhrumiyətlərə məruz qoymuşlar. Yuxarıdakı hadisələrdən gəldiyimiz nəticələrdən biri də ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın dinc həyatını pozan qırğın və fitnələrin başqa bir səbəbi «Daşnaksutun» partiyasının mənfur «Böyük Ermənistan» xülyası və bu məqsədlə icraçıların həyata keçirdiyi siyasətdir. Ermənilərin əsassız ərazi iddiaları tarixini nəzərdən keçirərsə, görürük ki, daşnakların həmişə məqsədləri də eyni olub, mübarizə üsulu da eynidir, məkanı da dəyişməyib, dəyişən təkəcə zamandır (1905-1906, 1918-1920, 1948-1953, 1988-1994). Bu müharibələrdə zərər çəkən xalq, bəhrələnenlər isə məkrli niyyət sahibləri, təhrikçilər və milli ədavət ideoloqlarıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə çarizmin Qarabağda milli qırğın siyasəti (1905-1906) araşdırılır, tarixçilik və müasirlik kontekstindən mahiyyəti açılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Ali məktəblərdə mühazirə və seminar məşğələlərində mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanın istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, 1992, 238 s.
2. Azərbaycan sovetləri. Bakı, 1995, 136 s.
3. AMEA TİEA, f.1.
4. ARDTA, f. 271, s.1, i.18, v.7.
5. ARPISSA, f.276, s.1, i.11, v.24.
6. ARDTA, f.13, s.4, i.20, v.2.
7. Cavcavadze İ.Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. Bakı - "Elm", 1990, s.120.
8. Hacıyev Q.Ə. Qarabağda erməni terrorunun qədim izləri. AMEA elmi konfrans materialları. Bakı, 2003, 336 s.
9. Əsədov S., Məmmədov İ. Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi. Bakı, 1992, 87 s.
10. Mahmudov Y.; Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, "Təhsil", 2005, 380 s.
11. Mayovski V. Erməni xalqının tarixi. Yerevan, 1980, 218 s.
12. Məmmədov N.R. Dağlıq Qarabağ gerçəklikləri, soyqırımı, terror, deportasiya, işğal. Bakı, Təhsil, 2009, 272 s.
13. Məmmədov N.R. Azərbaycanın Şuşa qəzası 1900-1917-ci illərdə. Bakı, «ADPU», 2005, 168 s.
14. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, "Azərəşr", 1993, 229 s.
15. Ordubadi M.S. Qanlı illər. Bakı, 1991, 277 s.
16. Orucov N. İrəvan, Naxçıvan və Zəngəzur soyqırımı. Bakı, 1994, 191 s.

РЕЗЮМЕ

ПОЛИТИКА НАЦИОНАЛЬНОЙ РЕЗНИ ЦАРСКОЙ РОССИИ В КАРАБАХЕ (1905-1906)

Мамедов Н.Р.

Ключевые слова: *Карабах, регион, армянский террор, геноцид, вандализм, Шуша, «Великая Армения».*

В статье на основании источников представлена карательная политика и цели царской России в 1905-1906 гг., которые привели к национальной резне в Азербайджане, в том числе Карабахе. В статье также осуждены армянские мифы о создании «Великой Армении», проведение политики геноцида против азербайджанцев, показаны причины поражения сильных армянских бандформирований.

SUMMARY

THE NATIONAL CARNAGE POLICY OF TSARISM IN KARABAKH (1905-1906)

Mammadov N.R.

Key words: *Karabakh, region, armenian terror, genocide, vandalizm, Shusha, "the Great Armenia".*

On the basis of sources was elucidated the objectives pursued by Russian authorities in Azerbaijan, including the massacre committed in Karabakh, the Armenians' illusion about "Great Armenia" which never existed in the history, genocide they carried out against Azerbaijanis, the reasons for defeat of the Armenian bandit groups, even though they were strong enough and other issues have been investigated in the article.

Daxil olma tarixi: İlk variant 13.11.2015
Son variant 18.12.2015

UOT 93.94.

**SUMQAYIT ŞƏHƏRİNDƏ KİTABXANA, MƏTBUAT VƏ MƏDƏNİYYƏTİN İNKİŞAFI
(1950-1970-ci illər).****ALIYEV HƏMİD ALIHÜSEYN oğlu***Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor**e-mail: hamid.aliyev@mail.ru**Açar sözlər: Sumqayıt, kitabxana, nəfər, fond, qəzet, mədəniyyət, saray.*

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq, Sumqayıt şəhərində yaşayan əhəlinin gündən-günə artımını və kitaba olan tələbatını, həvəsini nəzərə alaraq, Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin və Azərbaycan Boru-Yayma Zavodunun hesabına keçmiş Lenin prospektində yeni mərkəzi şəhər kitabxanası açılması və onun maddi-texniki ləvazimatla təchiz olunması qərara alınmışdı [1, v. 174].

Şəhər əhalisinə kitabxana xidmətinin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə tədbirlər planı müəyyən edilmişdir. Şəhərdə ilk kitabxana 1949-cu ildə açılmışdır və ona C.Məmmədquluzadənin adı verilmişdir. 1974-cü ildə respublikada ilk dəfə olaraq burada mərkəzləşdirilmiş kitabxana xidməti sistemi tətbiq edilmişdir. Kitabxananın fondu 32651 nüsxə, oxucusu 2438 nəfər, kitab verilişi 45338 nüsxədir. Kitabxana öz işini 15, 27, 37 sayılı orta məktəblər 8, 12 sayılı yataqxana ilə əlaqəli keçirir. 1963-1965-ci illərdə şəhərdə oxucuların ümumi sayı xeyli artmışdı. 1963-cü ildə oxucuların sayı 3 min 320 nəfər olduğu halda, 1965-ci ildə onların ümumi sayı 4 min 612 nəfər, o cümlədən şəhər kitabxanasında 1963-cü ildə 1428, 1965-ci ildə 4 min; uşaq kitabxanasında 1963-cü ildə 1000, 1965-ci ildə 2 min 513 nəfər olmuşdur. Kitabxana fondu da xeyli zənginləşmişdi. 1963-cü ildə mərkəzi kitabxanada 32 min 495 nüsxə, 1965-ci ildə 33 min 332 nüsxə, şəhər kitabxanasında 30 min 259, 1965-ci ildə 35 min 106; uşaq kitabxanasında 19 min 633 nüsxə, 1965-ci ildə 24 min 681, Corat kitabxanasında 2 min 955, 1965-ci ildə 6 min 185 nüsxə kitab var idi [2, v. 43-44].

1970-ci il avqustun 16-da şəhər 1 saylı kitabxanasında keçirilən konfransda kitabxanaya M.Müşfiqin adının verilməsi qərara alınmışdır [2, v. 43-44]. Həmin ildə S.Vurğun adına kimyaçıların mədəniyyət mərkəzində 3 mindən artıq adamın iştirak etdiyi 46 tədbir keçirilmişdir [3, v. 81]. Şəhərdə 1970-ci ildə 2 klub, bir kitabxana istifadəyə verilmiş, kitab fondu 850 min nüsxə, oxucuların sayı isə 50 min nəfər olmuşdur [4, v. 1].

İstər gənc nəslin, istərsə də yaşlı nəslin asudə vaxtının səmərəli keçməsi üçün Sumqayıt şəhərində 1974-cü ildən etibarən, kütləvi kitabxanaları özündə birləşdirən Mərkəzləşdirilmiş Kitabxana Sistemi (bundan sonra MKS) fəaliyyət göstərir. Sumqayıt şəhər MKS-ə 20 dövlət kitabxanası – S.Vurğun adına mərkəzi şəhər, 13 böyük, 1 gənclər, 4 uşaq kitabxanası və N.Gəncəvi adına uşaq kitabxana-klubu daxildir. Sistem kitabxanaları daha geniş oxucu kütlələrini kitabxanalara cəlb etmək məqsədilə işini Sumqayıt Ali Texniki Təhsil Məktəbi, Ağsaqqallar və Veteranlar şurası, Gənclər və İdman Baş İdarəsi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Sumqayıt Bölməsi, Sumqayıt Təhsil Şöbəsi, Əli Kərim adına Poeziya klubu, Sumqayıt şəhər Mədəniyyət Evi, Uşaq və Yeniyetmələrin Yaradıcılıq Birliyi, H.Ərəblinski adına Sumqayıt Musiqili Dövlət Dram Teatrı və digər mədəni-maarif müəssisələri ilə əlaqəli həyata keçirirdi. Əhalini fəal mütaliyəyə cəlb etmək, siyasi, iqtisadi, ölkənin hərbi durumunu, tarixini, mədəniyyət və incəsənətini geniş oxucu kütlələri arasında təbliğ etmək məqsədilə 1638 kütləvi tədbir keçirilmişdir. Bu tədbirlərdə 19853 oxucu iştirak etmiş və oxuculara 11712 nüsxə ədəbiyyat verilmişdir [5].

S.Vurğun adına mərkəzi şəhər kitabxanası 1958-ci ildən fəaliyyət göstərir. 1966-cı ildən kitabxanaya görkəmli şairimiz S.Vurğunun adı verilmişdir. Sahəsi 602,7 kv. metrdir. 1974-cü ildən Sumqayıtda olan dövlət kitabxanalarını özündə birləşdirən MKS-nin metodik mərkəzidir. Kitabxananın 6 şöbəsi, 19 filialı var. Fondu 145000 nüsxə, oxucusu 7500 nəfər, kitab verilişi 180000 nüsxədir. S.Vurğun adına Mərkəzi Kitabxana həm də Respublika Mədəniyyət Müəssisələri

İşçilərinin Hazırlıq və İxtisasartırma Mərkəzinin tədris bazasıdır [6].

Mərkəzi Kitabxanada Xidmət, Vahid Fondun Təşkili və istifadəsi, Kitabxanalararası abonement, Komplektləşdirmə və Kitabışləmə, Məlumat-Bibliografiya, Təşkilati-Metodiki və Elektron İnformasiya Xidməti şöbələri fəaliyyət göstərir. Mərkəzi Kitabxanada oxucuya lazım olan kitabı tapmağa kömək məqsədi ilə əlifba və sistemli kataloqlar, sistemli və ölkəşünaslıq kartotekaları tərtib edilmişdir. Xidmət şöbəsi əhaliyə abonement və oxu zalı vasitəsilə xidmət göstərir. Oxucuların müxtəlif sorğularını tez və dolğun ödəməyə çalışır, çap əsərlərindən səmərəli istifadə etməyə kömək edir, fondun qorunmasını həyata keçirir. MKS-in imkanlarını açmaqdan ötrü hər bir oxucuya sistem daxili və kitabxanalararası abonement haqqında məlumat verir.

Vahid Fondun Təşkili və İstifadəsi, Kitabxanalararası abonement şöbəsi MKS-in bölmələri arasında ədəbiyyat mübadiləsi aparır, vahid fondu təbliğ edir, müvəqqəti kitab mübadiləsi yolu ilə oxucuların sorğularının vaxtında və tam ödənilməsinə yardım edir. Vahid fondda lazım olan nəşrlər olmadıqda isə kitabxanalararası abonement vasitəsilə M.F.Axundov adına Respublika Milli Kitabxanasından və digər kitabxanaların fondlarından lazım olan çap məhsullarını müvəqqəti istifadə üçün əldə edir. Komplektləşdirmə və Kitabışləmə şöbəsi oxucuların ümumtəhsil, mədəni və peşə sorğularının ödənilməsi üçün kitabxananın universal profilli kitab fondunu komplektləşdirir. Yeni daxil olan ədəbiyyatın uçotunu aparır. Dövri nəşrlərə abunə işini təşkil edir. Kataloq sisteminin aparılmasına, fondun mühafizəsinə nəzarət edir.

Məlumat-Bibliografiya şöbəsi Sistemin oxucularına bibliografiya xidmətini təşkil edir. Soruq-bibliografiya aparatını təkmilləşdirir, bibliografik işi əlaqələndirir və ona nəzarət edir, məqalələrin sistemli və diyarşünaslıq kartotekalarını aparır. Oxuculara lazım olan ədəbiyyatın seçilməsində köməklik göstərir, onların kartotekalardan, tövsiyə siyahılarından və bibliografik materiallardan istifadə etmələrinə imkan yaradır. Soruq-bibliografiya aparatı və onun tərkib hissələri, kataloq və kartoteka sistemi haqqında məlumat verir. Yeni daxil olan ədəbiyyatın məlumat bülletenini tərtib edir və xülasəsini "Sumqayıt" və "Məslək" qəzetində dərc etdirir [6].

Təşkilati-Metodiki şöbə Sistemin bölmələrinin fəaliyyətini məzmun, forma və metodik baxımdan əlaqələndirir. İşin yeni üsul və metodlarını öyrənməklə qabaqcıl təcrübəni aşkar edir, kadrların ixtisaslarının artırılması işinin təşkil olunmasına kömək edir. Kütləvi tədbirlərin keçirilməsinə təcrübə, metodik yardım göstərir, müxtəlif mövzularda metodik vəsaitlər hazırlayır. Kitabxananın işi vaxtaşırı «Sumqayıt» və «Məslək» qəzetlərində işıqlandırılır. Yaxşı işinə görə kitabxana Azərbaycan KP MK-nın Keçici Qırmızı Bayrağını almış, Respublika Mədəniyyət Nazirliklərinin, şəhər rəhbərliyinin fəxri fərmanları ilə təltif edilmiş, SSRİ Xalq Təsərrüfatı Nailiyyətləri sərəgisinin 3-cü Dərəcəli Diplomuna layiq görülmüş, Açıq Cəmiyyət İnstitutu Yardım Fondunun kitabxanalar proqramı çərçivəsində respublika kitabxanaları arasında keçirdiyi müsabiqədə qalib gəlmişdir [5].

Şəhərdə Azərbaycan və rus dillərində çıxan «Sumqayıt», «Exo Sumqaita», «264» («Gənclər qəzeti»), «Haray» və müəssisələrə məxsus çoxtirajlı «Metallurq», «Kimyaçı», «Kauçuk», «Yeni təfəkkür» qəzetləri nəşr olunurdu.

Qəzet mütəmadi olaraq metallurqların, kimyaçıların, inşaatçıların, ağ xalatlılıq sağlamlıq keşikçilərinin, təhsil işçilərinin, elm adamlarının, əhaliyə xidmət edən kommunal, ticarət, iaşə, nəqliyyat işçilərinin, gənclərin, idmançıların fəaliyyətindən yazmış və bu gün də yazır. Qəzet şəhərin ictimai-siyasi həyatından bəhs edən ən yeni məlumatları, Sumqayıtla dostluq edən dünyanın 12 şəhəri ilə əlaqəsindən söz açan materialları operativ surətdə oxuculara çatdırır. Şəhərin ilk maarif və mədəniyyət ocaqlarından olan C.Cabbarlı adına mədəniyyət evinin ardınca 50-ci illərdə burada yeni-yeni mədəni-maarif müəssisələrinin əsası qoyulurdu. Bunların çoxu şəhərin sənaye müəssisələri nəzdində və onların maddi imkanları hesabına yaradılırdı.

1953-cü ilin fevralında şəhər İcraiyyə Komitəsi Sintetik Kauçuk Zavodunun klub tikintisi üçün torpaq sahəsi ayrılması barədə qərar qəbul etmişdir. SSRİ Nazirlər Sovetinin 6 mart 1953-cü il tarixli 728/362 sayılı və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 19 mart 1953-cü il tarixli 342/49 sayılı

qərarlarına əsasən klub tikintisi üçün 4,5 milyon rubl ayrılmışdır [7, v. 3].

Sumqayıt şəhər XDS İcraiyyə Komitəsinin 1953-cü il 24 noyabr tarixli iclasında Sintetik Kauçuk Zavodu nəzdində yeni mədəniyyət klubunun əsasının qoyulması müzakirə olunmuş və onun tikintisində başlanılması qərara alınmışdır [1, 227].

1954-cü il mayın 10-da Sumqayıt Alüminium Zavodunun nəzdində mədəniyyət klubunun əsasının qoyulması üçün sahə ayrılmışdır [1, v. 250-256]. 1955-ci il fevralın 25-də İEM-ə məxsus «Energetik» klubunun tikintisi haqqında qərar qəbul edilmişdir [7, 3].

1956-cı ilin noyabrında şəhərdə bir mədəniyyət evi, 3 kino-teatr, 13 klub, 4 səyyar kino qurğusu, 15 kitabxana və 25 qırmızı guşə var idi. Burada 1956-cı ilin on ayı ərzində 20-dən çox ədəbi-bədii gecə və səhərciklər keçirilmiş, 60-a qədər mühazirə və məruzə oxunmuş, 50-dən çox konsert verilmişdi. Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin 1957-ci il 26 may tarixli qərarına əsaslanaraq 1957-ci il avqustun 1-də Sumqayıt şəhərinin Altıağac kəndində və Corat qəsəbəsində mədəniyyət evləri açılmışdır [1, v. 105].

1958-ci ilin birinci yarısında şəhər büdcəsindən şəhər mədəniyyət şöbəsinə 440,5 min manat vəsaitin ayrılması burada maarif-mədəniyyət şəbəkəsinin işinin qismən qaydaya düşməsinə kömək etmişdi. 1964-cü ilin noyabrında, şəhərin 15-illik yubileyinin qeyd edildiyi günlərdə iki musiqi məktəbi fəaliyyət göstərməkdə idi. Şəhərdə daha 2 kinoteatr, 1 mədəniyyət sarayı, 4 mədəniyyət evi, 30 uşaq bağçası və körpələr evi, 46 kitabxana zəhmətkeşlərin istifadəsinə verilmişdir [1, v. 105].

Həmin illərdə Sumqayıtın mədəniyyət sarayı və mədəniyyət evlərində müxtəlif dərəcəli işləyir, hər axşam kino-teatrlarda, mədəniyyət ocaqlarında maraqlı konsertlər, məruzə və söhbətlər, özfəaliyyət dərəcələrinin çıxışları olurdu. Dostluq və istirahət gecələri, yazıçılarla, bəstəkarlarla, görkəmli elm xadimləri və istehsalat qabaqcılları ilə görüşlər keçirilirdi. Bu dövrdə şəhərin özünün yaradıcı ziyalıları – gənc şair və yazıçıları, rəssamları yetişməkdə idi. Onlar sənaye müəssisələrində, müxtəlif idarə və təşkilatlarda işləməklə bərabər yaradıcılıqla da məşğul olur, sumqayıtlıların mənalı həyatını tərənnüm edirdilər.

60-cı illərdə planlaşdırılmış şəhərdə o dövr üçün müasir üslubda tikiləcək yaşayış binaları ilə bərabər memarlıq cəhətdən də diqqəti cəlb edəcək mədəni-maarif ocaqları: yaşıl teatr, 2400 nəfərlik kino-teatr, yaradıcı ittifaqlar evi, məktəblilər sarayı, böyük və yaraşığı parklar, bağlar, meydançalar şəhərin gələcək mərkəzi hissəsində inşa edilməsi nəzərdə tutulmuşdu [8, 3].

Nikah mərasimlərinin təşkili üçün 1962-ci ildə açılmış Xoşbəxtlər Sarayının da şəhərin mədəni həyatında mühüm rolu var idi [9, 41]. 1964-cü ildə şəhərdə «Rusiya» kino-teatrı, şahmat-şaxşi klubu istifadəyə verilmişdi [15, 2]. 1964-1965-ci illərdə şəhərdə 7 kino qurğusu-şəbəkəsi xəttlə 83 min nəfər əhali müxtəlif filmlərə baxmışdı [10, 93].

1968-ci ildə sumqayıtlılara mədəni xidmət göstərilməsi daha da yaxşılaşdırılmış, zəhmətkeşlərə 10 kütləvi kitabxana, 3 klub, 8 kino qurğusu və b. mədəni-maarif müəssisələri xidmət etmişdi. Mədəni-kütləvi tədbirlərin həyata keçirilməsinə, kitabxanalar üçün yeni kitabların alınmasına və digər xərclərə 217 min rubldan artıq vəsait sərf edilmiş, kino tamaşaçılarının sayı il ərzində 1 milyon nəfərdən çox olmuşdur [16, v. 2].

1970-ci ildə gənclik şəhərində 8 mədəniyyət evi, 4 kinoteatr, 2 musiqi məktəbi, gənclik dövlət dram teatrı, 67 kitabxana və qiraətxana zəhmətkeşlərə xidmət edirdi. Metallurqların C.Cabbarlı adına mədəniyyət evi nəzdindəki xalq teatrı zəhmətkeşlərin geniş rəğbətini qazanmışdı. Teatrın repertuarında klassik və sovet yazıçılarının əsərləri vardı. Teatrın yaradıcı kollektivi Ümumittifaq bədii özfəaliyyət festivalında müvəffəqiyyətlə çıxış etmişdi. Moskvada Kreml teatrında tamaşaya qoyulan «Fərhad və Şirin» pyesi müsabiqədə qələbə qazanaraq birinci dərəcəli diplom və böyük xatirə medalı ilə təltif edilmişdi. Xalq teatrı Ümumittifaq bədii özfəaliyyət festivalının laureatı adını almışdı. Teatrın rejissoru Əbülfəz Həsənov, artistlərdən Sveta Akimova, Manya Fətullayeva, Sabir Əliyev, Səkinə Süleymanova birinci dərəcəli diplom və medallarla təltif olunmuşlar [9, 35].

Kimyaçıların S.Vurğun adına mədəniyyət sarayında da xalq teatrı yaradılmışdı. Buradakı «Qırmızı məşəl» gənclik klubu özünün maraqlı çıxışları ilə kimyaçıların hörmətini qazanmışdı.

Şəhərin «Sumqayıt» estrada orkestri zəhmətkeşlərin sevimlisi idi. Orkestrə istedadlı bəstəkar Oqtay Kazımov rəhbərlik edirdi. Mədəniyyət sarayının aşıqlar ansambli və xalq çalğı alətləri ansambli zəhmətkeşlər qarşısında tez-tez çıxışlar edirdi. 1970-ci ildə bədii özfəaliyyət dərnəklərində 3,5 min adam iştirak etmişdi [10, v. 93].

Məktəblilərin N.Nərimanov adına mədəniyyət evində onlarla dərnək fəaliyyət göstərirdi. Buradakı «Komsomol» klubu və «Rəndə» adlı tənqid teatrının çıxışları rəngarəng idi. Şəhər mədəniyyət evi, «İnşaatçı» və «Energetik» mədəniyyət evləri, Corat və Nasoslu qəsəbələrinin mədəniyyət ocaqları zəhmətkeşlərin istirahətinin təmin edilməsində mühüm rol oynayırdılar. Şəhərin mədəniyyət evlərində Ukraynanın, Gürcüstanın, Moskvanın, Leninqradın, Ermənistanın, Dağıstanın görkəmli sənət ustalarının konsertləri verilirdi. Təkcə 1969-cu ildə şəhərdə mədəniyyət evində 42 tamaşaya 45 min sumqayıtlı baxmışdı. Dənizkənarı parkdakı sərgi salonu sumqayıtlıların istirahət yerlərindən biri idi. Burada rəssam Toğrul Sadiqzadənin «Yaponiya-Xirosima» mövzusunda əsərlərinin sərgisi nümayiş etdirilmişdi. Həmçinin fırça ustalarından Səttar Bəhlulzadə, Baba Əliyev və başqaları ilə şəhər zəhmətkeşlərinin görüşləri keçirilmişdir.

70-ci illərdə Sumqayıt kino həvəskarlarının iştirakı ilə yaradılan studiyanın çəkdiyi «Metallurq» və «Sumqayıt» adlı sənədli filmlər Jitomirdə keçirilən Ümumittifaq baxışında nümayiş etdirilmişdi [9, 36].

1973-cü ildə şəhərin mədəni-maarif işlərinə 560 min rubl vəsait ayrılmışdı [11, v. 4-5]. 1974-cü il mayın 25-də şəhərin pioner və məktəblilər sarayında yeni açılmış «Bahar» Kukla Teatrı Mirmehdi Seyidzadənin «Şərli nar» mənzum pyesini tamaşaya qoymuşdu. 80-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq şəhərdə mədəni-maarif müəssisələrinin maddi bazası daha da genişləndirilmiş, şəhər sakinlərinin ixtiyarına 15 mədəniyyət evi və klub, şəkil qalereyası, tarix muzeyi, SSRİ Xalqlarının Dostluq Sarayının Sumqayıt filialı, mədəniyyət və istirahət parkları, konsert zalı, «Oktyabr» klubu, 14 kino qurğusu, 3 uşaq musiqi məktəbi, ümumi kitab fondu 850 mindən artıq olan 57 kitabxana verilmişdir. Şəhərdə 260 bədii özfəaliyyət kollektivi çalışırdı. Bu dövrdə respublikada keçirilən mədəni tədbirlərdə Sumqayıtın yaradıcı kollektivləri fəal iştirak edirdilər [12, 4].

Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin və Respublika Mədəniyyət Nazirliyinin 1982-ci il 19 mart tarixli qərarlarına əsasən Azərbaycan SSR Maliyyə Nazirliyinin razılığı ilə Nəsimi adına mədəniyyət və istirahət parkında Şəkil Qalereyası [13, 1], Sumqayıt şəhər XDS İcraiyyə Komitəsinin 1988-ci il 2 avqust tarixli qərarına əsasən isə Mərkəzi Kitabxananın tabeliyində 13-cü mikrorayonun ərazisində sahəsi 1000 kv/metr olan yeni uşaq kitabxana klubu açılmışdı [14, 3].

Elmi yeniliyi: Məqalənin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, XX əsrin II yarısında Sumqayıt şəhərində kitabxana və mədəniyyət ocaqlarının yaranması və inkişaf etdirilməsi haqqında geniş oxucu kütləsini məlumatlandırın.

Təbii əhəmiyyəti: XX əsrin II yarısında Sumqayıt şəhərində istifadəyə verilən kitabxana və mədəniyyət ocaqlarını tədqiq edilməsində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. ARMDASF. Fond 2, siy. 2, iş 25
2. ARMDASF. Fond 63, siy. 2, iş 112.
3. ARMDASF. Fond 63, siy. 2, iş 108.
4. ARMDASF. Fond 1, siy. 2, iş 3.
5. http://www.sumqayit-ih.gov.az/content.php?page=kitabxana_sist
6. <http://www.mct.gov.az/?/az/med/view/437/&PHPSESSID=c8pgh4o3q5fgn8l0b2c54rna36>
7. Hüseynova Mənsurə. Hər sənəd tarixdir // «Sumqayıt» qəz., 2004, 23 oktyabr.
8. Əbdülov M., Rüstəmov X. Baxırsan hər yana qəlbə nur saçır... Sumqayıtın 20 yaşı var // «Azərbaycan müəllimi» qəz., 1969, 21 noyabr.
9. Axundov H.Y. Sumqayıt. B.: Azərənşr, 1970. – 51 s.

10. ARMDASF. Fond 63, siy. 2, iş 94.
11. ARMDASF. Fond 121, siy. 1, iş 15.
12. Алиев Ш.М. Духовный потенциал города Сумгаита // газ. «Бакинский рабочий», 1982, 6 августа.
13. İsrailova E. Hər sənəd tarixdir // «Sumqayıt» qəz., 2004, 1 dekabr.
14. Əzimzadə Ə. Ermənilər terrorizmin ən iyğənc formasından istifadə edirlər (Sumqayıt hadisələri barədə) // «Azərbaycan» qəz., 2004, 28 fevral, s. 7.
15. Алиев В. Сумгаит – живой памятник идеи свершениям Гейдара Алиева. (55-летие Сумгаита) // газ. «Бакинский рабочий», 2004, 28 декабря.
16. ARMDASF. Fond 12, siy. 1, iş 7.

РЕЗЮМЕ
РАЗВИТИЕ ПРЕССЫ, КУЛЬТУРЫ И БИБЛИОТЕК ГОРОДА СУМГАИТА
(1950-1970 годы)
Алиев Г.А.

Ключевые слова: *Сумгаит, человек, библиотека, фонд, газета, культура, дворец*

В статье сообщается о том, что начиная с 50-х годов XX века население города Сумгаита увеличивалось, и тем самым возрастали потребность и интерес к книге. И это послужило открытию на проспекте Ленина (ныне улица Мира) новой центральной библиотеки, которая находилась в ведомственном подчинении Министерства культуры Азербайджанской ССР и Азербайджанского трубопрокатного завода.

Кроме этого в статье нашло свое отражение создание в 1974 году новой Централизованной библиотечной системы, объединяющей в себе несколько библиотек, целью которой было обеспечение эффективного проведения свободного времени населения. Работа библиотек периодически освещалась в газетах «Сумгаит» и «Меслек».

Также в статье затрагивается деятельность Домов культуры и клубов города Сумгаита.

SUMMARY
DEVELOPMENT OF LIBRARY, PRESS AND CULTURE IN SUMGAYIT CITY
(in the period of 1950-1970)
Aliyev H.A.

Key words: *Sumgayit, library, foundation, fund, newspaper, culture, palace*

This article is based on the opening of new central library in Lenin avenue (its name renamed as “Sulh” street) and its providing of material-technical equipment supported and financed by the Culture Ministry of Azerbaijan SSR and Pipe - rolling plant of Azerbaijan due to the growth of population and their demands to the books in the 50th years of XX century in Sumgayit.

Centrelized library system was applied in Sumqayir in 1974 for the first time. Activities of the library and cultural centers were enlightened in some periodicals such as “Sumgayit” and “Meslek” newspapers. Cultural houses, clubs in Sumqayit are also analysed in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	12.11.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 93.94

**AZƏRBAYCAN NEFTİ UĞRUNDA MÜBARİZƏNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR
(1917-1918-ci illər)**

SƏLİMOV ŞİRXAN DADAŞ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, professor

e-mail: Aida092006@mail.ru

Açar sözləri: Azərbaycan, müharibə, neft, şirkət, mübarizə

Azərbaycan nefti uğrunda mübarizənin kəskinləşməsinə təsir edən səbəblərdən biri müharibənin əvvəllərində Mosul, müharibənin sonuna yaxın isə Azərbaycan nefti məsələsi idi. Bu məsələyə münasibət bildirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyev qeyd edir ki, birinci dünya müharibəsi davam edərkən iki nəhəng hərbi-siyasi blok olan Antanta ilə Üçlər İttifaqı, o cümlədən, Sovet Rusiyası arasında Orta Şərqdə geopolitik mübarizə Xəzər regionu üzərində nəzarət qazanmaq uğrunda gedirdi (6, s.75).

M.Mehdizadə yazırdı ki, İngiltərə ilə Amerika arasında gərgin vəziyyətin olmasına əsas verən məsələ yenə Mosul nefti ilə Azərbaycan nefti məsələsi idi.

Başqırd tarixçisi G.Vəliəhmədova yazır ki, kəskin beynəlxalq ziddiyyətlərdə neft uğrunda mübarizədə neft mühüm cəhət oldu və son nəticədə birinci dünya müharibəsinə gətirib çıxardı (7, s.16). Birinci dünya müharibəsində beynəlxalq münasibətlərdə Azərbaycan neftinin oynadığı nəhəng rolu neft işi üzrə ingilis eksperti V.C.Çayldz belə ifadə edirdi: “Əgər Bakı nefti olmasaydı, 1914-1921-ci illərdə Yaxın və Orta Şərqdə baş verən hadisələr olduğuna bənzəməzdi” (8, I h., s.58).

ABŞ-ın Standart Oyl şirkəti amerikalıların müharibəyə girmələrindən bir ay öncə neft kompaniyalarının fəaliyyətini genişləndirmək üçün proqram işləyib hazırladı. Proqram üç əsas hissədən ibarət idi: 1. Xaricdəki bütün neft yataqlarında kəşfiyyat və mülkiyyətin verilməsi sahəsində hansı işlər görülür; 2. Mülkiyyətini satmaq və ya icarəyə vermək istəyən sahibkarı diqqətdə saxlamaq; 3. Yer kürəsinin gələcək neft rayonlarına dair məlumatlar toplamaq və ən perspektivli olanlarına maraq göstərmək. Bu proqram Standart Oylun idarə heyətində geniş müzakirə edilərək fəaliyyət üçün əsas götürüldü. Məhz bu üç əsas istiqamət dünya müharibəsinin gedişində ABŞ-ın xaricdəki neft siyasətinin təməlini təşkil etdi.

Birinci Dünya müharibəsi başlayarkən Fransanın həm neft ehtiyatları, həm də neft məhsulları mərkəzləri mövcud deyildi. Ona görə də bu ölkə neft təminatı ilə bağlı olaraq Royal Detçə, xüsusən, Standart Oyla müraciət etdi (9, s.17). Fransız kapitalı Rotşildin simasında Bakıya hələ XIX əsrin 80-ci illərində nüfuz etmişdi. Fransa Rusiyadan 1914-cü ildə 2740 min pud, 1915-ci ildə 0,7 min pud neft və neft məhsulları aparmışdı (10, s.82).

Alman kapitalının Bakıdakı Lianozovun neft istehsalı cəmiyyəti şirkəti ilə də əlaqəsi mövcud idi. Bu dövrdə bir sıra Qərbi Avropa şirkətləri Standart Oyl əleyhinə birləşmişdilər. 1910-cu ildə Almaniya Bakı neftinin daşınmasında mühüm yerlərdən birini tuturdu. Dünya müharibəsi ərəfəsində Almaniya artıq bu sahədə üçüncü yeri qazanmışdı.

Berində alman bankının direktoru Hviner hələ 1914-cü ilin iyulunda Nobelin nümayəndəsi K.V.Xaçelinə bildirmişdi: “Tezliklə Rusiya ilə müharibə başlayacaqdır” (11, s.6). Bu fakt müharibə ərəfəsində korporasiyaların, bankların və sənaye kompaniyalarının böyük siyasətlə birbaşa bağlı olduğunu göstərirdi. Neft korporasiyaları və onlarla əlaqədar olan maliyyə müəssisələri hərbi hazırlığa cəlb olunaraq müharibənin gedişində onlara müvafiq təsir edirdilər.

Birinci Dünya müharibənin böyük dövlətlər tərəfindən neft uğrunda aparıldığı yalnız 1916-cı ildə başa düşüldü. P.Lespanol de Lya Trameri yazır: «Yalnız 1916-cı il ərəfəsində danışımağa başladılar ki, bu müharibə neft müharibəsidir və hökumətlər neftin əhəmiyyətini tam qiymətləndirdilər».

Birinci Dünya müharibəsinin gedişində Osmanlı imperiyasının Bakı neftinə olan ehtiyacı daha da artmışdı. Bu zaman Osmanlı Türkiyəsi Bakı neft sənayesi məhsulları üçün mühüm bazara çevrilmişdi.

Birinci Dünya müharibəsinin sonlarında xarici dövlətlərin neft siyasətində yeni ucuz mənbələr əldə etmək, əlverişli bazarlar qazanmaq xüsusi yer tuturdu. Bu siyasətdə Azərbaycan nefti başlıca diqqət yetirilirdi.

M.Rəsulzadə "Azərbaycan problemi" adlı əsərində Amerikadan sonra ikinci böyük neft yataqlarının Bakı və Bakı rayonunda olduğunu yazırdı. O, eyni zamanda dünya üzrə Bakı neft mənbələrinin ikinci yeri olduğunu qeyd edirdi. Neftin illik ixracı müharibə ərəfəsində 22.000.000 ton idi. Müharibədən əvvəl Azərbaycandan keçməklə İran və Rusiya, Türküstan və Qafqaz arasında ixrac əməliyyatlarının ümumi məbləği 200.000.000 marka olmuşdu. Bu ölkələrdə ticarətin ümumi həcmi isə 700.000.000 markaya çatmışdı (12, s.9-10).

Miryaqub Mehdizadə iqtisadi amillərin beynəlxalq siyasətə təsirini qeyd edərək yazırdı ki, bu amillərdən ən böyüyü, şübhəsiz, neftdir. Ümumi müharibənin müvəffəqiyyətini təmin edən ən böyük qüvvə də şübhəsiz, neft idi. Çünki dəmiryollarını, hərbi texnikanı, tankları, avtomobilləri, təyyarələri və sair bir çox nəqliyyat vasitələrini hərəkətə gətirən qüvvə ancaq neft və benzin kimi neftdən emal edilən məhsullar idi. Siyasətlə məşğul olan adamları düşündürən məsələnin ən təbii cavabı bundan ibarət idi: "Kim dünya neft mənbələrinə malik olarsa, qələbə mütləq onundur" cümləsindən ibarət idi (13, s.8). Çünki bütün aviasiya, bütün hərbi gəmiləri, bütün ticarət donanması və irəlində bütün dəmiryolları neft və benzin kimi neftdən hasil olan cövhərlər və mayelərlə hərəkətə gətiriləcəkdir.

1917-ci ilin ortalarından etibarən, Azərbaycan neftinin beynəlxalq münasibətlərdə oynadığı rolda və onun uğrunda aparılan mübarizədə keyfiyyətə yeni bir dövr başlandı. Bu dövrün səciyyəvi cəhəti Rusiyada yaranmış vəziyyət və regionda maraqları olan dövlətlərin siyasətinin xeyli dərəcədə fəallaşması ilə əlaqədar idi. Azərbaycan neftinin beynəlxalq münasibətlərdə əsas yerlərdən birini tutmasına və onun uğrunda mübarizənin güclənməsinə bir sıra amillər təsir edirdi.

1917-ci ilin oktyabrında Petroqradda baş verən çevriliş dünyada mövcud siyasi şəraitə ciddi şəkildə təsir etdi, Avropada və Rusiyada tamamilə yeni vəziyyət yarandı (14, s.167). «Rusiya bolşevik olmaqla büsbütün başqa bir aləm təşkil etmişdi. Kommunistlik orada yetişirdi, hər tərəfə sərəpət edər və Avropaya yayıla bilərdi. Ona görə, ingilislər və fransızlar Rusiyanın cənubuna və Qafqazlara öz ordularını göndərsələr də, uğur qazana bilmədilər» (15, s.19).

Bolşevik hakimiyyəti Rusiyanın keçmiş müttəfiqləri olan Böyük Britaniya, Fransa və ABŞ-ın düşməninə çevrildi.

Bolşeviklərin elan etdiyi prinsiplər Azərbaycandakı ictimai-siyasi proseslərə ciddi təsir edirdi. Azərbaycanda muxtariyyət və müstəqillik meylləri daha da güclənirdi. Belə meyllərin baş verməsi bolşevik hakimiyyətinə qarşı yönəldiyindən həm Antanta dövlətləri, həm də Almaniyaya və Osmanlı imperiyasına Cənubi Qafqaz siyasətlərini daha da fəallaşdırdılar. İnkilabın baş verməsi Osmanlı imperiyası üçün əlverişli imkanlar yaratdı. Çünki qeyd edildiyi kimi, Cənubi Qafqaz əhalisinin böyük bir hissəsinin türk və digər müsəlman xalqları olması Osmanlı imperiyasının siyasətinin həyata keçirilməsini asanlaşdırırdı. Çarizmin yeritdiyi milli və dini zülm ucubundan düşmüş olduğu ağır vəziyyətdə Azərbaycan xalqı dil, din və mədəniyyət baxımından eyni olduğu Osmanlıya nicat yolu kimi baxırdı.

Rusiyada yaranmış bu vəziyyət Böyük Britaniya, Fransa, Avstriya-Macaristan və Osmanlı imperiyaları üçün də təhlükə törədirdi. Bu ölkələri inkilabi sarsıntılar gözləyirdi. Ona görə də həmin dövlətlər Rusiyanı Bakı neftindən məhrum etməyə, bolşeviklərin fəaliyyətinin yayılmasının qarşısını almağa çalışırdılar.

Bolşevik hakimiyyətinin zorakı yolla qurulması, neftə sahib olaraq təhlükə törətməsi Azərbaycan milli qüvvələrinin güclü müqavimətinə rast gəlirdi. Bakı Soveti işğalçı və yadelli hökumət olduğundan, neftə yiyələnmələrindən bu vəziyyət Azərbaycan neftində maraqları olan

böyük dövlətləri də narahat etməyə bilməzdi. Bakı Xalq Komissarları Soveti təşkil olunduğundan sonrakı ilk üç ay ərzində Rusiyaya 1 mln. 500 min ton neft göndərilmişdi. Neft sənayesi milliləşdirildi (16, s.93). Bolşeviklər tərəfindən həyata keçirilən milliləşdirmə Bakı neft sənayesində kapitalı olan xarici şirkətləri də narahat etməyə başladı. Onların Azərbaycandakı mülkləri əllərindən alındı. Bu da neft uğrunda mübarizənin kəskinləşməsinə təsir edən amillərdən biri oldu.

Aparılan təhlil göstərir ki, neft amili hərbi əməliyyatların aparılmasında əsaslı rol oynadığından Rusiya imperiyası dağıldıqdan sonra döyüşən dövlətlər müharibənin taleyində başlıca rol oynaya biləcək və Rusiyada neft istehsalının 83%-ni verən, böyük yanacaq mənbəyi olan Bakıya can atmağa başlamışdılar. Neft müharibədə qələbənin başlıca amilinə çevrilmişdi. Döyüşən tərəflərin hansında enerji mənbələri çox olardısı, bu mənbələrdən səmərəli istifadə edilərdisə, qələbənin həmin blok ölkələrində olması şübhə doğurmurdu. Bolşevik Rusiyasının əlində olan Azərbaycan neftindən çarizm müttəfiqləri ilə birlikdə ümumi məqsədlər naminə düşmənlərinə, Almaniya blokuna qarşı istifadə edirdi. Rusiyanın yeni hökumətinin müharibədən çıxması Almaniya və Osmanlı ordularının Cənubi Qafqaz istiqamətində hücumu üçün əlverişli şərait yaratdı. Bolşevik Rusiyasının Antanta dövlətlərini düşmən elan etməsi mövcud vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Londonda nəşr olunan "The Engineer" qəzetinin 1917-ci il 9 noyabr tarixli sayında verilmiş "Böyük Britaniyanın neft ehtiyacları" adlı məqalədə deyilirdi ki, belə bir fakt dəhşətlidir: Böyük Britaniya indi dünya neft istehsalının 2,4%-dən çoxunu çıxarmır. Məlum olan statistikadan görünür ki, 1915-ci ilin sonunadək dünyada neft çıxarılması 809.160.000 ton olmuşdur. 1913, 1914 və 1915-ci illər ərzində bunun 20 %-dən azı çıxarılmamışdır (17, s.43-44).

Hərbi əməliyyatların gedişində döyüşən dövlətlər təyyarə istehsalını artırdılar. Təyyarə istehsalının artması da öz növbəsində neftə olan tələbatı çoxaldırdı. Məsələn, müharibə ərəfəsində fransız ordusunda 110 yük maşını və 132 təyyarə var idisə, 1918-ci ildə fransızların artıq 70 min avtomobili, 12 min təyyarəsi var idi. Amerikan və ingilislərin isə 105 min yük maşını və 4 min təyyarəsi var idi. 1918-ci ildə dünyada bütün təyyarələrin sayı 1914-cü illə müqayisədə 30 dəfə artmışdı (18, s.333).

Böyük Britaniyanın baş naziri olan L.Corc 1917-ci ilin dekabrında neft məsələsinin ciddiliyini bildirdi. Bu zaman o, hərbi-dəniz naziri Valter Lonqa bütün neft məhsullarını bölüşdürmək və təchiz etmək işini öz üzərinə götürməyi tapşırırdı. Bu tapşırığa əsasən, Hərbi Nazirlik də neft məsələsinə xüsusi diqqət verirdi. Lord Lonq neft üzərində nəzarəti düzgün həyata keçirmək üçün müvafiq orqanın yaradılmasının vacibliyini başa düşürdü (19, s.75).

1917-ci il inqilabları ərəfəsində Rusiya neft sənayesinə ən çox kapital qoyan ölkə Böyük Britaniya idi. Bütövlükdə, rus neft sənayesinə 85 mln. dollar ingilis kapitalı qoyulmuşdu. Təkcə Detç-Şellin Bakı neft sənayesindəki kapitalı 20 mln. dollar təşkil edirdi. Rusiya neft sənayesində fransız kapitalı 25 mln. dollar, Belçika kapitalı isə 21 mln. dollar idi (20, s.121).

1917-ci ildə neftə keçidlə bağlı olaraq, donanmada neftə olan ehtiyac 130.000 tondan 330.000 tona qalxdı. 1917-ci ilin iyununda neft ehtiyatı 950.000 tona bərabər idisə, aylıq tələbat 400.000 ton idi. Lakin həmin ilin oktyabrından sonra döyüşən dövlətlər Bakının neft mədənlərini tutmaq üçün hərəkətə keçdilər. Qafqaz istiqamətində hərbi əməliyyatların şiddətlənməsinə təsir edən başlıca amillər neft və geopolitik mövqeləri ələ keçirmək idi.

Bu zaman rus bolşevikləri Bakı neftini müntəzəm olaraq, amansızlıqla talayıb daşıyırdılar. Təkcə 1917-ci ilin oktyabrında Bakıdan 7.105.774 ton neft aparılmışdı (21, s.30). Noyabrda isə daşınan neft 3.330.324 ton təşkil edirdi. Dekabrda isə Rusiyaya aparılan neft 2.432.774 ton idi (22, s.26). Sovet hökumətinin Bakı neftini əlində saxlaması onu qüvvələndirərək bolşeviklərin işğalçılıq imkanlarını artırırdı.

Cənubi Qafqaz istiqamətində hazırlanan hərbi əməliyyatlar planında heç şübhəsiz, Böyük Britaniyanın neft siyasəti mühüm rol oynayırdı. İngilis maqnatları Bakı neft sənayesi ilə xüsusilə maraqlanaraq, ona möhtəşəm bir nemət kimi baxırdılar. İngilis müəllifləri E.Q.Devenport və Sidney R.Kuk bununla əlaqədar olaraq yazırlar ki, Bakı nəinki Qafqazda, hətta Şimali İranda və

Türküstanda neft ehtiyatlarının işlənməsi və bölüşdürülməsi üçün baza idi. Bu vəziyyət həmişə rus neft sənayesinin böyük əhəmiyyətini saxlayırdı. İngilis jurnalı “Yaxın Şərq” 1918-ci ildə yazırdı: “Dünyada neft sarıdan Bakının misli yoxdur. Bakı dünyanın ən böyük neft mərkəzidir. Əgər neft bir səltənətdirsə, Bakı onun taxt-tacıdır” (24, s.115). Bakıya sahib olmağa, xüsusilə, can atan ingilis siyasətçiləri içərisində hərbi kabinetin üzvü, L.C.N.Kerzonun fəaliyyəti başlıca yer tuturdu. Böyük Britaniyanın baş naziri Lloyd Corc “Sülh müqavilələri haqqında həqiqət” adlı kitabında onun bu istiqamətdəki fəaliyyəti barədə yazırdı: “Kerzon Qafqaza xüsusi cəhd göstərirdi. Buna qədər bir neçə il o, Qafqaza gəlmişdi və mərd dağlılara incəliklə nüfuz etmişdi. Kerzonun Qafqazın qəhrəman dağlılarına olan münasibətinin əsasında sentimental duyğular deyil, real imperialist konsepsiya dururdu. Əsas məsələ Qafqaz neftində və Qafqazın digər təbii sərvətlərində idi. Gürcüstandakı ingilis ordusu Britaniya inhisarçılarının neftə gedən yolunu təmin etməli idi” (25, s.63-64). Göründüyü kimi, L.Corc Böyük Britaniyanın Qafqaz istiqamətində siyasətinin əsasında neft dayandığını etiraf edirdi. Böyük Britaniyanın Azərbaycan neftinə yiyələnmək siyasətinin mahiyyətini daha geniş şəkildə general L.Denstervil belə açıqlayırdı: “Bakının tutulması bizə aşağıdakı nəticələri verə bilər: düşmənin neft ehtiyatlarına gedən yolunu və Mərkəzi Asiyaya açılan qapılarını bağlayardı. Neft ehtiyatlarının ələ keçirilməsi əsasən Bakı neft mənbələrindən asılı olan Cənubi Qafqaz dəmiryolu ilə qatarların hərəkətini dayandırardı. Bakının əhəmiyyəti böyükdür. Onun alınması üçün atılan hər bir risk özünü doğruldardı” (26, s.14, 41, 48, 122-128).

Rus tədqiqatçısı F.D.Volkovun yazdığına görə, Bakıdakı ingilis konsulu Makdonel bu əməliyyatın gerçəkləşdirilməsinə kömək edirdi (27, s.40).

Bakının işğal edilməsinin Almaniyaya üçün mühüm iqtisadi-siyasi və hərbi-strateji əhəmiyyəti olardı. Bakı neftinin əldə edilməsi Almaniyayı xammalla təmin edər, onu Antanta ölkələrinin blokadasından çıxarar, alman ordu hissələrinə Cənubi Qafqazda yaşayan alman koloniyalarının əhalisinin daxil olmasına imkan verər, pozulmuş təsərrüfat həyatını qaydaya salar və alman xalqının döyüş ruhunu, qələbəyə inamını yüksəldərdi.

Qafqazdakı neft Meksikadan dəfələrlə çox olduğundan onun uğrunda mübarizədə regionda maraqları olan dövlətlər ən dəhşətli, qanlı hərbi əməliyyatları aparmağa hazır idilər. Rusiya neft hasil edən ölkələr içərisində demək olar ki, birinci yeri tuturdu. Amerikan Neft İnstitutunun üzvü L.M.Fanning belə hesab edirdi ki, rus neft ehtiyatları ABŞ neft ehtiyatları qədərdir, bəlkə ondan da çoxdur. Türküstanda kəşf olunan neft ehtiyatları 8 milyard barel idi. ABŞ və Meksikanın ümumi neft ehtiyatları 8-9 milyard barel idi. İran və Türkiyənin neft ehtiyatları birlikdə 5-6 milyard barelə çatırdı (28, s.13).

Azərbaycan Şərq ilə Qərb arasında əlverişli körpü rolunu oynayırdı. Bakı-Novorossiysk, Bakı-Batum, Təbriz-Bursa-İstanbul ticarət yolları təkcə iqtisadi deyil, həmçinin, hərbi-siyasi əhəmiyyət daşıyırdı. Bu ərazilər, eyni zamanda, təbii müdafiə xarakteri daşıyırdılar. Avropalılar deyirdilər ki, Gürcüstan və Azərbaycan Qara dəniz və Xəzər dənizi arasında elə bir körpüdür ki, bu körpü Asiya ilə Avropanı bir-birinə birləşdirir. Ticarət nöqtəyi-nəzərindən bura Aralıq dənizi hövzəsi ilə Mərkəzi Asiya arasında ən qısa yoldur. Bu yol İrana, Türküstanı, Xivəyə və Buxaraya gedən ən asan və əlverişli yoldur.

Artıq qeyd edildiyi kimi, Avropa dövlətlərinin hamısından daha tez Böyük Britaniya neftin əhəmiyyətini başa düşmüşdü. Böyük Britaniyanın siyasətinin başlıca vəzifələrindən biri ingilis ticarət yollarını, hər şeydən əvvəl, Hindistana gedən yolu mühafizə etmək idi. Müharibənin gedişində yeni neft mənbələrinə sahib olmaq Britaniya imperiyası üçün başlıca problem olaraq qalırdı. Artıq qeyd edildiyi kimi, hələ müharibə başlamamışdan xeyli əvvəl ingilis kapitalı Qafqaza, Azərbaycana ayaq açaraq konsessiyalar almışdı. 1917-ci ilin oktyabr ayı ərzində ingislərə məxsus olan Bakı neft sənayesi müəssisələri bütün Bakı neftinin 60-70%-ə qədərini verirdi. Müharibədə İngiltərə Osmanlı imperiyasının neft verən sahələrini – Suriya, Mesopotamiya, habelə İran və Qafqazı ələ keçirməyi və ya onu başqa dövlətə verməməyi düşünürdü. İngilislərin planının həyata keçirilməsi onu ABŞ-ın təsirindən xilas edər, təkcə özünü deyil, bütün Avropanı neftlə təmin

edər və qitəni özünə tabe edərdi. İngilislər bu siyasətin asan həyata keçiriləcəyini düşünürdülər. Cəbhə xətti Rusiyanın cənubundan Qafqaz boyunca, Xəzər dənizindən, İranın şimal-qərbindən keçərək ingilislərin İran, Mesopotamiyadan və Bağdaddan şimalda keçən xəttinə qovuşurdu. 1917-ci ilin payızından etibarən bu xətt daralmağa başladı. Yaranmış ağır vəziyyətdə Rusiya ordusunda fərarilik gündən-günə artdı. Dağılmış bütün rus ordusu cəbhəni buraxıb evinə dönürdü. Rus ordusunda baş verən anarxiya və rus hərbiçilərinin dağılıq halında geri dönmələri alman və türk ordu hissələrini xeyli fəallaşdırırdı. Onlar ciddi müqavimət olmadan Batum-Bakı dəmiryolu və Qara dənizdən Xəzər dənizinədək olan ərazidə hökmran ola bilərdilər. Nəticədə hərbi əməliyyatların aparılmasında fəvqəladə dərəcədə qiymətli olan Bakı neft mədənləri, Qafqazın dağ-mədən sərvətləri və Xəzər sahillərinin zəngin və nəhəng buğda ehtiyatları, balıq vətəgələri türklərin və almanların əlinə keçirdi. Bu isə müharibədə qələbənin təmin olunmasına müstəsna təsir edərdi. Bütün bunlara görə də Bakı və Xəzər dənizi üzərində nəzarətin qazanılması Orta Şərqdə Böyük Britaniya siyasətinin üstün istiqamətlərindən biri idi. Böyük Britaniyanın hərbi naziri A.Milne Mesopotamiyadakı ingilis orduları komandanlığına verdiyi məlumatda bildirirdi ki, kral hökuməti Xəzər dənizi üzərində daimi nəzarət qurulmasına böyük əhəmiyyət verir (29, s.83).

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan ərazisi Almaniya və Osmanlı imperiyaları üçün əlverişli hərbi-strateji məkan hesab olunurdu. Almaniya buradan İrana, Hindistana və isti dənizlərə doğru hərəkət edə bilirdi. Bu məqsədlə Almaniya baş qərargahının 1918-ci ildə Spada keçirilən müşavirəsində Almaniya kansleri II Vilhelmin təklifi ilə polkovnik fon Kress fon Kressenşteyni Azərbaycanın təbii sərvətlərini ələ keçirmək işini təşkil etmək üçün Cənubi Qafqaza göndərmək qərara alındı. Almaniya rəhbərliyi belə hesab edirdi ki, ingilislər Bağdadı tutduqdan sonra almanlar İrana və Əfqanıstana gedən başqa yolu axtarmalıdırlar. Bu yol Xəzər dənizi, Batum, Tiflis və Bakıdan keçirdi.

Rusiyanın müharibədən çıxması Osmanlı imperiyasının Azərbaycan nefti uğrunda mübarizəsini xeyli fəallaşdırdı. Türklər Kırım, Qafqazı, Xəzər dənizi sahillərini, Volqaboyu və Mərkəzi Asiyayı tutmaq üçün əlverişli beynəlxalq şərait qazandılar. 1917-ci ilin sonlarından başlayaraq Osmanlı imperiyasının hərbi uğurları bu niyyətləri həyata keçirməyə imkan verir və onu şərtləndirirdi. 1878-ci il San-Stefano sülh müqaviləsi ilə Qafqazda itirdiyi ərazilərin geri qaytarılması, yeni ərazilərin tutulması, əlavə insan ehtiyatlarının əldə edilməsi və zəngin təbii sərvətlərin qazanılması məqsədlərini güdən Osmanlı imperiyası buna görə də Azərbaycana xüsusi diqqət verirdi. Strateji cəhətdən əhəmiyyətli olan Azərbaycana yiyələnmək Osmanlı imperiyasını iqtisadi, mənəvi və hərbi cəhətdən daha da güdrətli edərdi. Artıq qeyd edildiyi kimi, Qafqaz əhalisinin böyük əksəriyyəti türklər və digər müsəlman xalqları idi. Osmanlı hərbi komandanlığının hesabatlarına görə Qafqazda Türkiyə nəzarət qazanarsa, 300 min adam orduya cəlb oluna bilirdi. Müsəlman ziyalıları Osmanlı dövlətini çox zaman açıq, sənayeçilər və bigər sahibkarlar isə məxfi şəkildə müdafiə edirdilər. İstanbul islamın və türklüyün mərkəzi olduğundan bütün müsəlmanlar da Osmanlı imperiyasına onların müdafiəçisi kimi baxır, türklərin qələbələrini arzulayırdılar.

Oktyabr çevrilişi xüsusi mülkiyyətə və xarici kapitala qarşı çıxdığı üçün Böyük Britaniya sovet Rusiyasına düşmən mövqedə dayandı. İngilislər Rusiyaya qarşı müdaxilə və təzyiqlər yolunu tutdular. Bütövlükdə, Transqafqazın itirilməsi Rusiya ilə Yaxın Şərq arasında mövcud olan tarixi, iqtisadi və siyasi əlaqələrin pozulması demək idi. Ona görə də Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasəti daha irticaçı xarakter daşımağa başladı. Kifayət qədər gücləri olmasa da, bolşeviklər Bakını kiməsə vermək niyyətində deyildilər. Birinci dünya müharibəsi və bolşevik çevrilişi nəticəsində iqtisadi cəhətdən tənəzzülə uğrayan Rusiyayı yalnız Bakı nefti xilas edə bilirdi. Ona görə də bolşevik hökuməti Bakı neftini əldən verməmək, digərləri isə ona sahib olmaq uğrunda mübarizəni gücləndirdilər.

Elmi yeniliyi:

- 1917-ci ilin ortalarından etibarən, Azərbaycan neftinin beynəlxalq münasibətlərdə tutduğu yerdə yeni bir dövr başlayır. Bolşevik çevrilişindən sonra yeni hökumət Rus imperiyasının

müharibədən çıxdığını elan etdikdə və separat sülh danışıqlarına getdikdə regionda beynəlxalq münasibətlərdə vəziyyət tamamilə dəyişdi. Bakı neftinin Antanta bloku ölkələrinin düşmənlərinin əlinə keçməsi təhlükəsi yarandı. Ona görə də Böyük Britaniya, ABŞ və Fransa bolşevik hökumətinə qarşı bütün üsullardan istifadə etməyə başladılar;

- Bakı nefti uğrunda mübarizənin kəskinləşməsinə təsir edən ən mühüm amillərdən biri də hərbi əməliyyatların aparılmasında yanacağa olan tələbatın artması ilə bağlı idi. Müharibə aparılan ölkələrdə hərbi texnika istehsalı artsa da, neft və neft məhsulları çatışmırdı. Belə şəraitdə Bakı neftinin əhəmiyyəti döyüşən dövlətlər üçün xeyli artırdı;

- 1917-ci ildən başlayaraq, xarici dövlətlərin Azərbaycan nefti uğrunda mübarizəsinin güclənməsinin əsasını başlıca olaraq bu amillər təşkil edirdi: Xəzər dənizini və Bakını tutmaq, orada hərbi-siyasi, iqtisadi və dəniz bazasını yaratmaq, Bakı neftini nəzarətdə saxlamaq, antibolşevik elementlərlə əməkdaşlıq etmək, Mərkəzi Asiyaya və Hind okeanına gedən yollara sahib olmaq və s. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan neftinə can atan dövlətlərin hamısı müstəmləkəçi məqsədlər güdürək ilk növbədə xalqımızın sərvətlərinə yiyələnməyi qarşılarına məqsəd qoymuşdular.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Təqdim edilmiş məqalədən Azərbaycan tarixi, Beynəlxalq münasibətlər tarixi və Ümumi tarix ixtisasları üzrə ali və orta ixtisas məktəblərində müəllim və tələbələr istifadə edə bilərlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И. Каспийская нефть Азербайджана. М.: Известия, 2003, 712 с.
2. Валиахметова Г. Н. Борьба великих держав и нефтяных компаний за Иракскую нефть (1912-1918 гг.) Авт. дис. канд. ист. наук. Екатеринбург: Уральский Университет, 1999, 23 с.
3. Qasimov M. Birinci Dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti (1914-1918-ci illər). 3 hissədə. I hissə (1914-ci il avqust – 1917-ci il oktyabr). Bakı: Qanun, 2000, 300 s.; II hissə (1917-ci il noyabr – 1918-ci il noyabr). Bakı: Adiloğlu, 2001, 406 s.; III hissə (Sənədlər, materiallar, xəritələr, şəkillər). Bakı: Adiloğlu, 2004, 532 s.
4. Делези Ф. Нефть. Пер. с франц. И.Маркельс и Х.Рыт. М.: Новая Москва, 1923, 140 с.
5. Годзишевский Э.А. Русская нефть на мировом рынке. М.: Изд. ВСНХ, 1924, 94 с.
6. Павлович Мих. Мировая борьба за нефть. М.: Молодая гвардия, 1923, 28 с.
7. Resulzade M. E. Azerbaycan problemi // Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, No: 45. Ankara: 1995, s.9-10.
8. Mehdizadə M. Beynəlmiləl siyasətdə petrol. Bakı: Azərneşr, 1994, 60 с.
9. Martin McCauley. Russia since 1914. London and New York: Longman, 1998, 360 p.
10. Yusuf Hikmet Bayur. Tütkiye dövlətinin dıř siyasisi. Ankara: Türk tarix Kurumu Basımevi, 1973, 182 s.
11. Süleymanov M. Neft milyonçusu (sənədli roman) Bakı: Azərbaycan, 1996, 152 s.
12. Вывоз из Баку в ноябрь 1917 году // Журн. «Нефтяное дело», 1918, 26 марта, №5-6, с.43-44.
13. Людендорф Е. Мои воспоминания о войне 1914-1918 гг. Пер. с нем. Т. II. М.: Госиздат, 1924, 316 с.
14. Речь Лорда Керзона на банкете в Лондоне 21 ноября 1918 года // В кн. Делези Ф. Нефть. Пер. с франц. И.Маркельс и Х.Рыт. М.: Новая Москва, 1923, с.74-78.
15. Денни Л. Борьба за нефтяную монополию. М., Л.: Соцэкиздат, 1934, 152 с.
16. Положение нефтяной промышленности // Журн. «Нефтяное дело», 1918, 26 февраля, №3-4, с.1-5.
17. Вывоз из Баку в декабрь 1917 году // Журн. «Нефтяное дело», 1918, 27 апреля, №7-8, с.3-26.

18. Сейерс К., Кан А. Тайная война против Советской России. М.: Гостиздат иностранной литературы. 1947, с.236.
19. Штейн Б.Е. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции (1919-1920 гг.). М.: Госполитиздат, 1949, 334 с.
20. Денстервиль Л. Британский империализм в Баку и Персии. 1917-1918. Воспоминания. Пер. с англ. Б. Руденис. Тифлис: Советский Кавказ, 1925, 281 с.
21. Волков Ф.Д. Крах английской политики интервенции и дипломатической изоляции Советского государства (1917-1924 гг.). М.: Политиздат, 1954, 400 с.
22. Фишер Л. Империализм нефти. Международная борьба за нефть. Перевод с американского издания. Ст.Вольского. М., Л.: Госиздат, 1927, 176 с.
23. Лавров С. В. Политика Англии на Кавказе и в Средней Азии в 1917-1919 годах // Журн. «Вопросы истории», М.: 1979, №5, с.78-92.

РЕЗЮМЕ

ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ В БОРЬБЕ ЗА АЗЕРБАЙДЖАНСКУЮ НЕФТЬ (1917-1918 гг.)

Салимов Ш.Д.

Ключевые слова: *Азербайджан, война, нефть, компания, борьба*

В статье рассматривается борьба великих держав за азербайджанскую нефть в конце первой мировой войны. К концу первой мировой войны борьба за азербайджанскую нефть между Турцией, Россией и Германией резко обострилась. В этот период было подписано соглашение между Россией и Германией по азербайджанской нефти, наблюдалось разногласие во мнениях между Турцией и Германией.

SUMMARY

KEY FACTORS IN THE STRUGGLE FOR AZERBAIJANI OIL (1917-1918 years)

Salimov Sh.D.

Key words: *Azerbaijan, war, oil, company, fight*

In the article the fight for the Azerbaijani oil among big states at the end of the World War I is learned. Towards the end of the World War I the fight for the Azerbaijani oil strengthened between Turkey, Russia and Germany. In this period an agreement on the Azerbaijani oil was signed between Germany and Russia, different opinions on the Azerbaijani oil between Turkey and Germany were observed.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	11.11.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 338 (436)

**AZƏRBAYCANIN GUAM ÖLKƏLƏRİ İLƏ XARİCİ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ**

PƏNAHƏLİYEVƏ MƏLAHƏT ÖMƏR qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

BABAYEVA TUQRA PİRİŞ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, laborant

e-mail: tuqra_babayeva@mail.ru

Açar sözlər: GUAM ölkələri, innovasiya modeli, milli iqtisadiyyat, globallaşma, xarici ticarət dövrüyyəsi

Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinə əsaslanan bu məqalədə GUAM-a daxil olan ayrı-ayrı ölkələrin Azərbaycan Respublikası ilə xarici iqtisadi əlaqələri öz əksini tapmışdır. Bu məqalədə həmçinin müasir şəraitdə ölkələr arası xarici iqtisadi əlaqələrin müasir istiqamətləri haqqında ətraflı məlumat verilmiş və bu əlaqələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri geniş şərh olunmuşdur.

Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilat - GUAM Azərbaycan, Gürcüstan, Moldova və Ukraynanın təsis etdiyi beynəlxalq regional təşkilatdır. 10 oktyabr 1997-ci ildə adı çəkilən ölkələrin dövlət başçıları Strasburq bəyannaməsi imzalayaraq məşvərətçi forum kimi GUAM-ın əsasını qoyublar. Strasburq bəyannaməsində üzv ölkələr öz aralarında siyasi və iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək və dünyaya inteqrasiya prosesində birgə iştirak etmək məqsədilə belə bir təşkilatın yaradılmasının zəruriliyini ifadə ediblər. Prezidentlər suverenlik, ərazi bütövlüyü, sərhədlərin toxunulmazlığı, demokratiya, hüququn aliliyi və insan hüquqlarına hörmət prinsipləri əsasında Avropada sabitliyin və təhlükəsizliyin gücləndirilməsi məqsədilə dördtərəfli əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsinin vacibliyinin vurğulayıblar. Bu qurum həmçinin üzv ölkələrin nəqliyyat-kommunikasiya magistrallarının və ərazilərində yerləşən müvafiq infrastrukturların bu dövlətlərin maraqlarına uyğun inkişafı və səmərəli istifadə olunması ilə də məşğul olur. GUAM elm, mədəniyyət və humanitar sahələrdə münasibətlərin inkişafına da xüsusi diqqət yetirir. 1999-cu ildə Özbəkistanın bu təşkilata daxil olması ilə əlaqədar olaraq, təşkilat GUÖAM adlandırılıb.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin GUAM-ın yaradılması və inkişaf etdirilməsində əvəzsiz xidmətləri olub. Heydər Əliyev GUAM tarixində olduqca əhəmiyyətli hesab edilən 24 aprel 1999-cu il tarixli Vaşinqton zirvə görüşündə, 2001 və 2002-ci illər Yaltada keçirilən zirvə toplantılarında şəxsən iştirak edib.

24 aprel 1999-cu il Vaşinqton zirvə görüşündən sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, GUAM təşkilatının sədri Heydər Əliyev kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri üçün bəyanatla çıxış edib. Bəyanatında Özbəkistanın GUAM-a üzv olmasını alqışlayan dövlət başçısı - "... Biz təşkilatımızın keçən vaxt ərzindəki fəaliyyətini müzakirə etdik və təsdiq etdik ki, ötən müddət təşkilatın zəruriliyini və həyat qabiliyyətinə malik olduğunu göstərmişdir. Təşkilat hər şeydən öncə coğrafi prinsipə əsaslanır, ona daxil olan ölkələrin iqtisadi əməkdaşlığı və daha çox Transqafqaz magistrallı vasitəsilə əməkdaşlığı məqsədlərinə xidmət edir..."- deyər qeyd edib [1].

7 iyun 2001-ci ildə Ukraynanın Yalta şəhərində GUÖAM-ın üzvü olan ölkələrin dövlət başçılarının növbəti zirvə görüşü keçirilib. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev Yalta zirvə görüşündə nitq söyləyib. Dünyada gedən prosesləri mürəkkəb proseslər kimi qiymətləndirən Prezident Heydər Əliyev bildirib: "...Əgər biz bir vaxtlar soyuq müharibədən əzab-əziyyət çəkirdiksə, totalitar sovet rejimindən əzab-əziyyət çəkirdiksə, indi bir çox digər hallar

meydana çıxır və onlar ölkələri və xalqları heç də az müsibətlərə və çətinliklərə düşər etmir. Əlbəttə, bu baxımdan müxtəlif regionlardakı hərbi münaqişələr daha da təhlükəlidir ..."[1].

20 iyul 2002-ci ildə GUÖAM-ın Yaltada növbəti Sammiti keçirilib. Bu görüş "GUÖAM-ın üzvü olan dövlətlər arasında azad ticarət zonası yaradılması haqqında saziş" və "Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq və digər təhlükəli cinayətlərlə mübarizə sahəsində GUÖAM-ın üzvü olan dövlətlərin hökumətləri arasında saziş" in imzalanması ilə əlamətdar olub. Prezident Heydər Əliyev Yalta zirvə görüşündə nitq söyləyib. Bir sıra beynəlxalq məsələlərə toxunan ölkə başçısı bildirib: "...Müstəqil dövlətlərin suverenliyinin, ərazi bütövlüyünün və beynəlxalq aləmdə tanınmış sərhədlərinin pozulmasının bundan sonra da davam etməsi daha böyük fəlakətə gətirib çıxaracaqdır. Biz dincliklə nizamasılmada beynəlxalq birliyin yardımına ümid bəsləməklə yanaşı, bu təhdidlərə qarşı durmaq və münaqişələrin həllinə şərait yaratmaq üçün GUÖAM çərçivəsində səylərimizi birləşdirməliyik..."[2]. Üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın daha da sürətləndirilməsi strategiyasını dəstəkləyən GUÖAM çərçivəsində beynəlxalq maliyyə təşkilatları tərəfindən maliyyələşdirilən proqramlar həyata keçirilir. Belə ki, TASİS çərçivəsində regional fəaliyyət proqramına əsasən, Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin (TRASEKA) gələcək inkişafına yönələn layihə, Virtual Mərkəz və Dövlətlərarası İnformasiya-Təhlil Sistemi (VM/DİTS) layihəsi təşkilatın fəaliyyətinin güclənməsinə xidmət edir. Birinci layihə GUÖAM dövlətləri arasında ticarət və nəqliyyat sahəsində əlaqələrinin genişləndirilməsi və intensivləşdirilməsi məqsədini daşıyır. VM/DİTS layihəsi məlumat mübadiləsi və digər operativ xarakterli tədbirləri həyata keçirmək vasitəsilə ticarət və nəqliyyatın inkişafına, onun effektiv və təhlükəsiz fəaliyyət göstərməsinə təminat verir.

GUAM-da Azərbaycanın Sədrliyi 19 iyul 2007-ci ildə Bakı Zirvə Toplantısından başlayaraq 1 iyul 2008-ci il Batumi Zirvə Toplantısınaqədər davam edib.

"GUAM: qitələri birləşdirərək" şüarı altında keçirilmiş Bakı Zirvə Toplantısı təşkilatın inkişafının uzunmüddətli prioritetlərini müəyyən edib, onu institusional cəhətdən möhkəmləndirib və tərəfdaş ölkələrlə GUAM formatında əməkdaşlığın üstünlüklərini nümayiş etdirib. Azərbaycan Respublikasının Sədrlik proqramında əksini tapmış bu strateji istiqamətlər təşkilatın 2007-2008-ci illər üçün fəaliyyət istiqamətlərinin əsasını təşkil edib. Təşkilat üzvü olan ölkələrin dövlət rəhbərlərlə yanaşı, Bakı görüşündə, həm də Litva, Rumıniya, Polşa prezidentləri, Bolqarıstanın vitse-prezidenti, ABŞ, Yaponiya, Latviya, Estoniya nümayəndə heyətləri də iştirak edib. Bu faktın özünü bir göstərici kimi dəyərləndirən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev Zirvə görüşünün açılış mərasimindəki çıxışında qeyd edib: "...GUAM təşkilatı qısa müddət ərzində çox ciddi beynəlxalq təşkilata çevrilmişdir. GUAM-ın məramı, məqsədləri, niyyətləri dost ölkələr üçün də maraqlıdır. Biz ortaq maraqlar üzərində işləyirik. GUAM dövlətlərinin ikitərəfli formatda gözəl münasibətləri, coxtərəfli formatda münasibətləri, əlbəttə ki, təşkilatın güclənməsinə gətirib çıxarır..." [3].

Bakı Zirvə Toplantısında GUAM Dövlət Başçıları Şurası Təşkilat çərçivəsində sahələr üzrə əsas əməkdaşlıq istiqamətlərini müəyyənləşdirən GUAM-ın sahəvi Əməkdaşlığının İnkişaf Strategiyasını qəbul etmişlər. Azərbaycanın bir illik Sədrliyi kifayət qədər səmərəli və fəal olmuşdur.. Sədrliyimizin fəallığının bariz nümunəsi kimi Bakı Zirvə Toplantısından sonra keçirilmiş 27 sentyabr 2007-ci il tarixli Nyu-Yorkda GUAM Xarici İşlər Nazirləri Şurasının (XİNŞ) iclasını, GUAM-ABŞ və GUAM-Polşa görüşlərini, 10 oktyabr 2007-ci il tarixli GUAM formatında Vilyamsburqda GUAM-ın onilliyinə həsr olunmuş Zirvə Toplantısını, 30 oktyabr 2007-ci il tarixli Vaşinqtonda GUAM-ABŞ görüşünü, 29 noyabr tarixli Madriddə GUAM XİNŞ-in növbəti iclasını, 4-5 dekabr 2008-ci il tarixli Tokioda GUAM-Yaponiya görüşünü, "GUAM ərazisində uzadılmış münaqişələr və onların beynəlxalq sülh, təhlükəsizlik və inkişafa təsiri" adlı qətnamə layihəsinin BMT Baş Assambleyasında yayılmasını, GUAM-Aİ əlaqələrinin gücləndirilməsi üçün "GUAM-ın Aİ-də dostları qrupu" formatında GUAM və Aİ dövlətlərinin xarici işlər nazirliklərinin ekspertləri səviyyəsində görüşü, 19 mart 2008-ci il tarixli GUAM-Avropa Şurası görüşünü, 15-16 aprel 2008-ci il tarixli GUAM dövlətlərinin ərazisində münaqişələrin həllinin prinsiplial əsasları, 29-30 aprel

2008-ci tarixli “GUAM-tranzit” və 29-30 may 2008-ci il tarixli Bakıda “GUAM-ın inkişaf strategiyası” beynəlxalq konfranslarını və digər tədbirləri xatırlatmaq olardı [4].

Dünya iqtisadiyyatı müddətlərlə əmələ gələn böhran təsirinə meyllidir. O, nəinki dəqiq bir məhsulun növünə təsir edir, həmçini regional xüsusiyyətlidir. Bu, riskin dərəcəsinin minimumlaşması üçün ixrac edilən məhsuldan potensial olan itkilərin azalmasını tələb edir. Bununla belə, aşağıdakılar məqsədəuyğundur: innovasiya sisteminin əsas tərkib hissələrinin təzələnməsi və gücləndirilməsi (potensial olan kiçik və orta müəssisələrin, hansı ki istehsalata riskli elmi-texniki projeləri işləyirlər və tətbiq edirlər); milli maşınqayırmanın inkişafı (innovasiya tipli iqtisadi artımın tətbiqinin əsası kimi); sənaye müəssisələrin texniki və texnoloji təchiz edilməsi; kiçik innovasiya müəssisələrin böyük firmaların sifarişləri ilə tədqiqatların və işlənmələrin həyata keçirilməsi təcrübəsinin həvəsləndirilməsi vacibdir ki, bu, innovasiya fəaliyyətinin çevikliyini və dinamikliyini təmin edir; innovasiya aktivliyini sahibkarlıq sektorunda artırılmasına dövlət tərəfindən pul vəsaitlərinin elmi-tədqiqat işlənmələrinə və elmi-tədqiqat kəşflərinə və işlənmələrinə yönəldilməsinin artırılması; milli innovasiya sistemlərin yaradılması bütöv innovasiya siklin “fundamental tədqiqatlar” reallaşdırır – “tətbiqi işləmələr” – “elmtutumlu məhsulun buraxılması” – “elmtutumlu məhsulun” kommersiya satışı; elmi-innovasiya sahəsində iqtisadiyyatın real sektoru ilə inteqrasiyası, həmçinin sahə elmin bərpası (sahəli elmi-tədqiqat institutları və konstruktor büroları, innovasiya proqramı siyasətinin elmi-metodoloji əsaslarının təkmilləşdirilməsi və onlardan alınan effektin istifadəsi); ölkənin iqtisadi potensialının saxlanılması və çoxalmasının təmin edilməsi Azərbaycanın sosial-iqtisadi siyasətinin formalaşması əsası kimi təmin edilməsidir.

Hökumət tərəfindən aparılan siyasətin məqsədi – yeganə yox, bir neçə diversifikasiya olmuş sahələrdən ibarət olan istehsal komplekslərin dünya təsərrüfatına daxil edilməsidir. Bu da onunla bağlıdır ki, milli iqtisadiyyat nə qədər çox istehsal-texniki zəncirlərə daxildirsə, bir o qədər özü davamlı, inkişaf potensialı isə böyük və sarsılmaz olur. Odur ki Azərbaycan hökuməti tərəfindən yeganə düzgün olan yol seçilib – milli iqtisadiyyatın çevik formalaşmasının kompleks strategiyası. Bundan irəli gələn məqsədlər: vahid daxili bazarın yaradılması və təsərrüfat subyektlərinin hamısının onun qarşılıqlı əlaqələr sistemində daxil edilməsi; dünyanın təkrar istehsal strukturların tərkib hissəsi olacaq diversifikasiya olmuş ixrac potensialın yaradılması; ölkənin beynəlxalq ticarət sistemində, həmçinin DTT-na daxil olmaqla, tamhüquqlu və səmərəli iştirakı [4].

Qlobal Rəqabət davamlılıq barədə Məruzənin rəqabət qabiliyyəti reytinginə görə dünyada Azərbaycan 2006/2007-ci illərdə -62-i yeri, 2007/2008-ci illərdə isə - 66-ı yeri tutmuşdur. Gürcüstan, Moldova və Ukrayna müvafiq olaraq 87 və 90, 86 və 97, 69 və 73-ü yerləri tutmuşdular. Hal-hazırda Ukrayna heyvan məişəli ərzaqlar, meyvə və tərəvəz, qida və metallurgiya sənayələrinin, Azərbaycan – meyvə və tərəvəz, mineral yanacaq sahələrinin, Gürcüstan – meyvə və tərəvəz, qida məhsulları, tikinti malları sahəsində, Moldova - meyvə və tərəvəz, qida məhsulları, yüngül sənaye məhsullarında üstünlüklərə malikdirlər. Əsas istehsal faktorların ucuz olması ilə bağlı rəqabət üstünlüklərin istifadəsi üçün aşağıdakılar məqsədəuyğun ola bilər: iqtisadiyyatın real sektorunun texnoloji modernləşdirilməsi; malın keyfiyyətinə tələbləri artıran texniki qurumun əsasını müəyyən edən texnologiyaların səmərəli realizasiyası; əlavə dəyərin yüksək çəkisinə malik olan istehsalatın xüsusi çəkisinin artımı; Azərbaycan və GUAM ölkələrinə innovasiya fəaliyyətinin meyllərini və səviyyəsini müəyyən edən rəqabət davamlı sahibkar spektri olduqca vacibdir; texnologiyaların, elmin və təhsilin inkişafında dövlət siyasətinin prioritetliyi, innovasiya artımına münbit institusional şəraitin yaradılması; milli elmi-texniki potensialın artımının mühüm şərti kimi qlobal innovasiya sahəsinə inteqrasiya.

Bu gün beynəlxalq rəqabətə davamlılığa iki yol mövcuddur: aşağı və yuxarı yollar. Yeni texnologiyalara doğru aşağı yolla getdikdə, xarici lisenziyalarla və ya xarici investisiyalarla birgə alınan köhnələn texnologiyalar tezliklə istifadə olunacaqlar, yəni çatmağa çalışan texnoloji proses müşahidə ediləcək. Yuxarı yolla inkişaf - yeni texnologiyaların işlənməsini və tətbiqini, perspektiv olan bir neçə dünya bazarlarında texnoloji liderliyin əldə edilməsini nəzərdə tutur. Milli iqtisadi

artımın davamlılığı üçün istifadə edilən rəqabətə davamlılıq, əsasən, uzunmüddətli texnoloji inkişafı təmin edən yeni satış bazarların yaradılmasının hesabına nail olunur.

Azərbaycan və başqa GUAM ölkələri, beynəlxalq rəqabətə davamlılığa hələ ki aşağı yolla gedirlər, lakin yuxarı yola keçmək üçün şəraitləri mövcuddur. Bunun üçün ilk növbədə, qlobal iqtisadiyyata dərin inteqrasiya etməklə, resursları ETSKİ-rin və yüksəkdəqiqli, unikal istehsalların, milli emal sənayenin rəqabət üstünlüklərinə malik olan sahələrinin, həmçinin xidmət sahəsinin, rabitə və kommunikasiya sisteminin, yeni texnologiyaların yaradılmasının inkişafında cəmləşdirmək məqsədə uyğundur. Elmin aparıcı roluna və onun başqa istehsal amilləri ilə müqayisədə qabaqcıl inkişafına istiqamətlənmiş belə inteqrasiya, dünya bazarında öz yerini əldə etmək üçün şərait yaradır, yəni dövlətin əsas roluna malik texnoloji bazarla yanaşı, qlobal innovasiya bazarın inkişafını da təmin edir [5].

Buna əsaslanaraq regionlarda müəyyən sənaye mərkəzinin yaradılması məqsədə uyğundur, yəni M.Porterin milli rəqabət üstünlükləri konsepsiyasına uyğun sənaye klasterlərin yaradılması müəyyən sahədə ixtisaslaşdırılması ixraca istehsal edilən məhsulun rəqabətqabiliyyətliliyinin qaldırılması üçün əlverişli şəraitin yaradır. Üstünlüklər aşağıdakılardır: ölkənin unikal geostrateji yeri, daha çox aşağı olan əmək xərcləri və çevik fəhlə bazarı, yüksək ixtisaslaşdırılmış mütəxəssislər, yüksək texnoloji və şaxələnmiş infrastruktur, institusional inkişaf, əhalinin alış qabiliyyətin artımı, tutumlu daxili bazar, investisiyaların həcmində və yönəldilməsində çeviklik. İstehsalın bu formada məkan təşkili eyni vaxtda bütövlükdə ölkənin rəqabət vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün üstünlük təşkil edir, iqtisadi potensialının yaxşılaşdırılmasına və lokal rəqabətliliyin kəskinləşməsinə şərait yaradır, bu da yüksək rəqabətqabiliyyətliliyə nail olmaq yolunda makroiqtisadi stabilləşməsinə tamamlamağı üçün vacibdir.

Nəticədə, hökumət apardığı kursa uyğun innovasiya modelinin inkişafının tətbiqində və “bilik iqtisadiyyatı” konsepsiyasının həyata keçirilməsində dövlətin rolu innovasiya-investisiya struktur dəyişikliklərinin aparılmasında qarışıq maliyyələşmə əsasında elmi-tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasından, innovasiya klasterlərinin yaradılmasının təşviq edilməsindən; elmi-texniki kəşflərə sərf edilən maliyyə vəsaitlərindən real iqtisadi faydalılığın alınmasının təmin edilməsindən; innovasiya məhsuluna dövlət sifarişlərinin formalaşmasından (enerji qənaət edən, informatizasiya və informasiya-kommunikasiya texnologiyaları dövlət proqramlarının həyata keçirilməsi); dövlət və qarışıq elmi-məsləhət mərkəzlərinin inkişafına təkan vermək yolu ilə elmi-texniki və innovasiya məhsulu üçün tələbat bazarının konyuktur tədqiqatlar sisteminin yaradılmasından ibarətdir. Yeni və yüksək texnologiyalar əsasında istehsalatların yaradılması və inkişafı nəinki dünya bazarında milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinə nail olmasıdır və ya qorunmasıdır. Həmçinin, ayrı-ayrı ölkələrin, regionların sosial-iqtisadi inkişafına təkan verən təsərrüfat strukturunda keyfiyyətli dəyişikliklərin aparılması əsas istiqamət kimi çıxış edir ki, onda regional, sənaye və innovasiya siyasətin koordinasiyasını tələb edir.

Elmi yeniliyi: Azərbaycan və GUAM ölkələri arasında qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri araşdırılmışdır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Regional iqtisadi inteqrasiya fənninin tədrisində istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan-Moldova sənədlərinin imzalanması mərasimi: [Azərbaycan Respublikası prezidenti Heydər Əliyev və Moldova Respublikası prezidenti Petru Luçinski Azərbaycan Respublikası ilə Moldova Respublikası arasında əməkdaşlıq] // Azərbaycan.-1997.-28 may. 287. İncəsənət muzeyinə getmişlər: [Heydər Əliyev və Moldova Respublikasının prezidenti Petru Luçinski] // Azərbaycan, 1997, 27 noyabr.
2. Azərbaycan Respublikası, Gürgüstan, Moldova Respublikası, Ukrayna və Özbəkistan Respublikası prezidentlərinin bəyanatı: [Vaşinqtonda, Özbəkistan səfirliyində GUAM təşkilatına daxil olan ölkələrin dövlət başçılarının görüşündə] // Azərbaycan, 1999, 4 may, s.1.

3. Алиев Г.А., Речь президента Азербайджанской Республики. [На саммите ГУАМ в Ялте] // Бакинский рабочий, 2002, 23 июля, с.2.
4. GUAM ölkələrində XİZ-in perspektivləri // Xüsusi iqtisadi zonaların təşkili problemləri və inkişaf perspektivləri / Şəfa Əliyev. Bakı: Elm, 2008, s.127-137.
5. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti. B.: 2005. İki ölkənin energetikləri arasında müqavilə imzalanmışdır: [Azərbaycan ilə Gürcüstan arasında elektrik enerjisi haqqında müqavilə] // Azərbaycan, 2002, 22 iyun, s.1.

РЕЗЮМЕ
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ
ВНЕШНЕЭКОНОМИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА
СО СТРАНАМИ ГУАМ

Панахалиева М.О., Бабаева Т.П.

Ключевые слова: страны ГУАМ, инновационная модель, национальная экономика, глобализация, внешнеэкономический оборот.

В статье рассматриваются экономические взаимоотношения Азербайджана со странами, состоящими в интеграционной организации ГУАМ. Отмечены современные направления во внешнеэкономических отношениях этих стран и пути их совершенствования.

SUMMARY
THE MAIN WAYS OF IMPROVING FOREIGN ECONOMIC RELATIONS
OF AZERBAIJAN WITH THE COUNTRIES OF GUAM

Panahaliyeva M.Ö, Babayeva T.P.

Keywords: countries of the GUAM, innovation model, national economy, globalization, turnover of foreign trade.

In this article the foreign relations of the countries of GUAM with the Azerbaijan Republic have been analysed.

In the article also is given modern trends of foreign economical relations among the countries in modern conditions and directions of improvement of these relations have been commented.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	12.10.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 334.341

HƏYAT SƏVİYYƏSİ VƏ ONU MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏR

MAHMUDOVA LALƏ FƏQAİL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

OSMANOV İLQAR OSMAN oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, tyutor

e-mail:elnarememmedova@box.az

Açar sözlər: *həyat səviyyəsi, əhali gəlirləri, sosial müdafiə, işsizlik, iqtisadi artım*

Əhalinin həyat səviyyəsi onun gəlirlərlə müəyyən olunur. Bu gəlirlər məhsul və xidmətlərə olan şəxsi tələbatların ödənilməsinə xidmət edirlər. Gəlirlərdə qaçılmaz qeyri-bərabərlik əhalinin həyat səviyyəsi və sosial təbəqələşməsi üzrə müvafiq differensasiya ilə müşayiət olunur. Əhalinin gəlirlərinin tənzimlənməsi siyasəti əhalinin bütün təbəqələrinin layiqli həyat səviyyəsinin formalaşmasına istiqamətləndirilir.

Həyat səviyyəsinin mahiyyəti ilk növbədə əhalinin istehlakı ilə bağlıdır. Əhali gəlirlərinin bölüşdürülməsi, həcmi və quruluşu onların istehlakına mühüm təsir göstərir. Burada optimallığın gözlənilməsi istehlakın ümumi həcmi ilə yanaşı, onun strukturunda da son dərəcə vacibdir. İstehlakın orta səviyyəsi və strukturu gəlirlərin orta səviyyəsindən, qiymət səviyyəsindən, əhalinin cins-yaş tərkibindən, xidmət sferasından və s. asılıdır. Bunun üçün gəlirlərin formalaşması və hərəkəti əsas ilkin şərtidir. Ona görə də gəlir kimi istehlakın da formalaşmasına ətraflı yanaşma lazımdır. Əhalinin istehlakının həcmi müəyyən olunması və onun ödənilməsi məqsədilə əhali gəlirlərinin səviyyəsinin nəzərə alınması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Gəlirlərin və istehlakın düzgün əlaqələndirilməsi problemi bir qədər çətin həll olunan məsələlərdəndir. Yalnız bu problemin, yəni gəlirlərin əhalinin tələbatını ödəyə biləcək səviyyədə olması ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin zəruri şərti kimi çıxış edir.

Həyat səviyyəsinin tənzimləmə obyektini kimi təsviri onun sistemli, qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edən dinamik bir proses olması ilə izah olunur [1].

Ümumiyyətlə, həyat səviyyəsi mürəkkəb sosial-iqtisadi kateqoriya olmaqla bərabər insanların istehlakının həcmi müəyyən edir. Amillər aşağıdakı kimi fərqlənir:

- 1) bilavasitə həyat səviyyəsini formalaşdıran amillər;
- 2) həyat səviyyəsini şərtləndirən amillər.

Birinciyə şəxsi istehlak prosesini müəyyənləşdirən maddi və mənəvi nemətlər və xidmət göstəriciləri aiddir. Bu əhalinin gəlirinin səviyyəsi, maddi rifahı, istehlakın həcmi və quruluşu, əhalinin mənzillə təmin olunması səhiyyənin, təhsilin və mədəni-məişət xidmətinin səviyyəsi, sığorta, asudə vaxtın müddəti və ondan səmərəli istifadə olunma şərtləri, işləyənlərin istirahət şəraitini əks etdirən göstəricilərin məcmusudur.

Qeyd etmək lazımdır ki, həyat səviyyəsini formalaşdıran amillər maddi-istehsal sferasından kənarında əhalinin yaşayış şəraitini səciyyələndirir.

İkincidə, yəni həyat səviyyəsini şərtləndirən amillər sırasında əmək qabiliyyətli əhalinin məşğulluğu əsas yer tutur. Burada əmək şəraiti, iş vaxtının ümumi uzunluğu, əmək haqqı və müvafiq sosial müdafiə və sosial təminat ödəmələrin kəmiyyəti nəzərdə tutulur.

Bununla yanaşı, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən amillərin sırasına əhalinin işlə təmin olunması, doğum və ölüm səviyyəsi, əhalinin uzun ömürlülüyü, təbii şərait, əhalinin gəlirlərinin həcmi və digər bazar amilləri, o cümlədən inflyasiya, rəqabət, qiymətlərin sərbəstləşdirilməsi və s. komponentlər daxildir.

Ümumiyyətlə, əhalinin həyat səviyyəsinə təsir edən amillər sistemində ümumi daxili məhsulun (ÜDM) həcmi aparıcı rol oynayır.

Əhali rifahının yüksəldilməsi strateji istiqamət olmaqla ölkə iqtisadiyyatının bazar tipli inkişaf modelinin səmərəlilik göstəricisidir. Bütün struktur dəyişmələrin son səmərəsi, resurs tələbatının əsaslandırılması və onların istifadə mexanizmlərinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin yönü halı salınması ideyası əsas aparıcı tədbirlər məcmusudur. Ona görə də həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində birbaşa təsir gücü və onun səmərəsi müəyyən artım sürətləri və tələbat sistemində hər bir göstəriciyə yaxınlaşma meyilləri ilə ölçülür [2].

Həyat səviyyəsinin problemləri onların təsnifatlaşması və istiqamətləri uyğun olaraq vəsaitlərin, mexanizmlərin əsaslandırılmasına şərait yaradır. Bu problemləri aşağıdakı tiplərə bölmək olar:

- iqtisadi artıma nail olmaq onun istehsal və istehlak strukturunu təkmilləşdirməklə, həyat səviyyəsinə iqtisadi artımın aparıcı amilinə çevirmək sistemini yaratmaq;

- dövlət gəlirləri ilə əhali gəlirləri arasında qarşılıqlı əlaqə və təsir mexanizmlərini təkmilləşdirməklə dövlətin himayəçilik siyasətini və fərdi maraqlarla ictimai maraqların optimal əlaqə formasını yaratmaq və onun icra mexanizmlərini təkmilləşdirmək;

- region bazarının istehlak strukturunu və onun formalaşma mənbələrini və maddi əşya formasını təkmilləşdirməklə tələb və təklif arasında nisbət və qarşılıqlı əlaqələri təkmilləşdirmək;

- sosial müdafiə problemlərinin həlli üçün transfert gəlirlərinin təminat və onun istehlak üçün zəruri həcmə ədalətli bölgü sistemini hazırlamaq və həmin gəlirlərin maliyyə mənbələrini təkmilləşdirmək;

- həyat səviyyəsinin region və sahə aspektlərini, regionların əhali faktoru və iqtisadi potensialının strukturu ilə əlaqələndirməklə, mövcud potensialın dəyişməsinə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin təsirini qiymətləndirmək. Bu aspektdə iqtisadiyyatın sahə strukturunda baş verən dəyişmələrin sosial nəticələrini qiymətləndirmək;

- həyat səviyyəsi eyni ola bilməz, onun diferensiasiyasının obyektiv səbəbləri və tənzimlənən şəraiti olduğu üçün qütbləşmə dərəcəsinə görə ayrı-ayrı əhali qruplarının həyat səviyyəsinin dinamikasını tədqiq etmək;

- həyat səviyyəsinin xarici-iqtisadi amillərə təsiri və onun formalaşmasında idxal və ixracın təsirini və onun təkmilləşdirilməsi yolları ilə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsini təmin etmək.

Qruplaşdırılan istiqamətlər həyat səviyyəsinin formalaşması və yüksəldilməsinin sosial-iqtisadi nəticələrinin əlaqəli problemlərini müəyyənləşdirir.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları, onun əsas istiqamətləri iqtisadi və sosial inkişafı əsasən mövcud sistemləri ilə konkretləşir və reallaşır. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin Azərbaycan modeli, Azərbaycan iqtisadiyyatının konkret dəyişmə meyilləri, gəlir və xərc xüsusiyyətləri ilə formalaşır. Müasir keçid dövrü şəraitində yaşayan respublikalarda həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları olaraq, gəlirlərin artımı, əmtəə və xidmət təklifinin tarazlı təşkili, əhalinin alıcılıq qabiliyyətinin yüksəldilməsi və uyğun olaraq daha əməli dövlət tədbirləri həyata keçirməklə qütbləşmənin elmi əsaslarını və onun iqtisadi əsasını təşkil etmək yolları əhatə olunur. Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yolları praktiki məqsəd deyil, elmi əsaslarla hazırlanmış kompleks tədbirlər və uyğun üsullar ilə həll olunur.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində iki əsas istiqaməti əsaslandırmaqla bu istiqamətlərdə aparılan siyasətin nəzəri və praktiki mexanizmlərini əsaslandırmaq mümkündür. Birinci əsas istiqamət real şəraitin yaradılması və bu şəraitdə imkanlar və mövcud əmək, maliyyə və təşəbbüskarlıq diferensiasiyasına uyğun qərar qəbuluna şərait yaratmaq. Bu yol hər bir vətəndaşın hüquqları və həmin hüquqlar üçün şəraiti yaradan əmək, təhsil, səhiyyə və həmçinin sosial tələblərini ödəmək üçün makroiqtisadi sosial indikatorlar rolunu oynayır. İslahatlar istiqaməti olaraq ictimai mühit, azad seçim və dövlət təminatında məcburilik istehlakın maksimumlaşdırılması və onun tələbat növünə nisbətən ödənilmə dərəcəsinin maksimumlaşdırılması mexanizmləri təşkil edir.

Həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin ikinci əsas istiqaməti konkret ünvanlı sosial iqtisadi tədbir və qabaqcadan müəyyənlanmış prinsiplər və normativ baza əsasında planlaşdırılan strateji məqsəd kimi və menecment ifadəsi olaraq reallaşır. Beləliklə, dövlətin sosial yönlü siyasəti onun əsas texnoloji parametrləri ilə ifadə olunur [3].

Möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyev tərəfindən ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi istiqamətində aparılan uğurlu siyasət sosial cəhətdən həssas əhali qruplarına dövlət qayğısının mütəmadi şəkildə artırılması, sosial təminat sisteminin daha geniş əhali kateqoriyalarına yönəldilməsi ilə müşayiət olunub. Sosial rifah halının yüksəlməsi sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlərə görə Azərbaycan BMT-nin son hesabatına əsasən, insan inkişafı indeksinə görə 187 ölkə sırasında 76-cı yerdə qərarlaşıb və yüksək inkişaf səviyyəsinə malik ölkələr qrupuna daxil olub. Bu uğurların əldə olunmasında əhalinin gəlir imkanlarının artırılması üçün çoxsaylı və keyfiyyətli iş yerlərinin açılması, sahibkarlığın dəstəklənməsinə və iqtisadiyyatın müasirləşdirilməsinə yönələn fəal siyasətin aparılması, əmək haqlarının, pensiya və digər sosial ödənişlərin mütəmadi artırılması əsas rol oynayır. Məsələn, minimum əmək haqqının məbləği son 10 ildə 11,6 dəfə, bir nəfərə düşən orta aylıq əmək haqqı 5,5 dəfə, 2006-cı ildən müəyyən edilən ehtiyac meyarının məbləği isə ötən dövrdə 3,5 dəfə artmışdır. Hazırda ehtiyac meyarı məbləğinin (105 manat) yaşayış minimumu məbləğinə (131 manat) nisbəti göstəricisi də 80 faiz olmaqla, bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin müvafiq göstəriciləri ilə eyni səviyyədədir. Ümumilikdə, əhalinin gəlirləri 2003-cü ildəki 5,7 mlrd. manatdan 2014-cü ilin sonuna 39,4 mlrd. manata çatmışdır. Əhalinin gəlirlərinin artımı müqabilində inflyasiya səviyyəsinin ilbəl birrəqəmli saxlanması bu gəlirlərin rifah halının yüksəlməsinə təsirini stimullaşdırır. Sosial siyasətin mütəmadi olaraq güclənməsi daha çox həssas əhali qruplarına yönələn dövlət qayğısının artmasında özünü göstərir. Son on ildə sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri 8 dəfə artmışdır. Bu gün Azərbaycan kifayət qədər geniş əhali kateqoriyalarını əhatə edən sosial təminat sistemində malik bir ölkə kimi seçilir və həssas əhali qruplarına münasibətdə Azərbaycan dövlətinin mövqeyi qlobal miqyasda ən humanist yanaşmalara əsaslanması ilə diqqəti cəlb edir. 2014-cü ildə respublika əhalisinin 4,4 faizinə və ya 451,7 min nəfərə aylıq və birdəfəlik sosial müavinət təyin olunub ödənilmişdir ki, bunlardan da 335,3 min nəfəri və ya 74,2 faizi aylıq, 116,4 min nəfəri və ya 25,8 faizi isə birdəfəlik sosial müavinət alanlardır.

Bütün bunlar ölkəmizdə sosial təminat sisteminin getdikcə güclənməsinin və daha geniş əhali kateqoriyalarını əhatə etməsinin təzahürüdür. Ölkəmizdə məşğulluq imkanlarının getdikcə genişlənməsi, digər tərəfdən əmək bazarında formal əmək müqavilələrinin bağlanması hallarına tez-tez yol verilməsi və belə halların, son nəticədə, həm işçi hüquqlarının təminatında, həm də vergi və sosial sığorta haqlarının ödənişində ciddi problemlərə yol açması bu sahəyə dövlət nəzarətinin yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə daha səmərəli təşkili məsələsini aktuallaşdırdı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsində dəyişikliklər edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiqi barədə” 2014-cü il 3 fevral tarixli Fərmanı bu aktual məsələnin həlli üçün mühüm islahatın aparılmasına əsas yaratdı. Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən qısa müddətdə mükəmməl proqram təminatına malik əmək müqaviləsi bildirişi üzrə elektron informasiya sisteminin hazırlanaraq “Elektron hökumət” portalı üzərindən istifadəyə verilməsi Azərbaycanda əmək münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsində keyfiyyətə yeni bir mərhələ açdı və bu sahədə 2014-cü ilin ən uğurlu nəticələrindən biri MDB məkanında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda əmək müqavilələrinin elektron qeydiyyatı sisteminin qurulması oldu. Bununla da əmək hüquqlarının təminatına dövlət nəzarətinin səmərəli təşkili, əmək müqavilələrinin bağlanması formal yanaşmalardan irəli gələn, işçinin hazırkı əmək və gələcək sosial təminat hüquqlarını sual altında qoyan, qeyri-leqal məşğulluq hallarının aradan qaldırılmasına imkanlar yarandı. 2015-ci ilin 1 yanvar tarixinə elektron informasiya sisteminə 52 min işəgötürən tərəfindən 1,26 milyon aktiv işçi üzrə 1,73 milyon əmək müqaviləsi bildirişi daxil edilmişdir. İslahatların digər istiqaməti ünvanlı sosial yardımların təyinatı ilə bağlıdır. Ünvanlı sosial yardım sisteminin tam avtomatlaşdırılması işləri artıq yekunlaşmaqdadır.

Qabaqcıl dünya təcrübəsindən yararlanmaqla bu sahədə Azərbaycana məxsus yeni bir model hazırlanıb və bu elektron sistem ünvanlı sosial yardım üçün müraciətlərin elektron qəbulu və yardımların təyinatının avtomatlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilməsini nəzərdə tutur. Digər tərəfdən, aztəminatlı ailələrin səmərəli əmək fəaliyyəti ilə məşğul olmaqla reabilitasiya edilməsi imkanlarının yaradılması, həmçinin ailələrin sosial yardımlara ehtiyacının müəyyən edilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi nəzərdə tutulur [4].

Həyat səviyyəsini müəyyən edən amillərdən biri kimi işsizliyin səviyyəsini qeyd etmək olar. Azərbaycanda işsizlik səviyyəsi 4,9 faiz olduğu halda, MDB məkanında, hətta bir çox Avropa Birliyi ölkələrində bu göstərici xeyli yüksəkdir. İşsizliyin azaldılması istiqamətində Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi yanında Dövlət Məşğulluq Xidməti orqanları tərəfindən də müvafiq işlər görülür. 2014-cü ildə məşğulluq orqanlarına iş üçün müraciət edənlərin təxminən 61,8 faizi, yəni 29,5 min nəfər münasib işlə təmin edilmişdir. Həmçinin 3786 nəfər müasir əmək bazarının tələblərinə uyğun peşələr üzrə peşə hazırlığına cəlb olunmuşdur. Ümumiyyətlə, bu gün Azərbaycanda ümumi iqtisadi inkişaf prosesi, çoxsaylı yeni iş yerlərinin açılması, eləcə də gənclərlə bağlı aparılan davamlı və fəal dövlət siyasəti bu təbəqədən olan insanların səmərəli məşğulluğunda ciddi irəliləyişlər yaradıb.

Bütövlükdə həyat səviyyəsinin və keyfiyyətinin yüksəldilməsi cəmiyyətin inkişafının əsas məqsədi, dövlətin apardığı sosial siyasətinin mühüm istiqamətlərindəndir. Bu məqsədə nail olmaq üçün ümumi daxili məhsulun artımı, makro və mikro səviyyələrdə onun bölgüsü mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər həyata keçirilir.

Elmi yeniliyi: Makroiqtisadi səviyyədə ölkə iqtisadiyyatında baş verən struktur və artım dəyişmələri, son nəticədə əhalinin rifahında öz əksini tapır. Ona görə də əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi inteqral effekt göstəricisi və meyarı olaraq aparılan islahatların son nəticəsi kimi qəbul olunur.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Əhalinin həyat səviyyəsi geniş və çox sahəli mürəkkəb sosial-iqtisadi, dinamik və tənzimlənən bir prosesdir. Onun tənzimlənməsi bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəyyən nəzəri, praktiki aspektlər və müəyyən olmayan qeyri-səlist mexanizmlərlə bağlıdır. Ona görə də onun proqnozlaşdırılması və bu proqnozlar əsasında ayrı-ayrı sahə və ərazi üzrə proqramlar hazırlanması idarəetmə və tənzimləmə siyasətinin əsasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 120 s.
2. Əliyev Ü.Q. Keşid dövrünün müasir problemləri. Bakı: Azər nəşr, 2008, 358 s.
3. Əhmədov M.A. Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması. Bakı: Azər nəşr, 2003, 520 s.
4. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: İqtisad Universiteti, 2010, 326 s.

РЕЗЮМЕ

УРОВЕНЬ ЖИЗНИ И ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ ЕЕ ФАКТОРЫ

Махмудова Л.Ф., Османов И.О.

Ключевые слова: *уровень жизни, доходы населения, социальная защита, безработица, экономический рост*

Как социально-экономическая категория показатель уровень жизни имеет концептуальное значение в системе показателей материального и морального развития общества в целом. В статье отмечается, что повышение уровня населения является одним из основных критериев совершенствования и управления всей экономической системы.

Следовательно, одной из основных задач является формирование жизненного уровня и определение факторов, влияющих на него.

SUMMARY
LIVING STANDARD AND THE FACTORS DETERMINING IT
Mahmudova L. F., Osmanov I.O

Key words: *living standard, of life, population incomes, social protection, unemployment, economic increase*

Living standard being a social-economic category has a conceptual value in the indicator system of material and moral progress of society. Increase of the living standard is one of the main criteria of the advancement and management of all economic processes. Therefore the formation of living standard and determination of the factors affecting it is the main problem.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	29.10.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 338.012

ABŞERON İQTİSADI RAYONUNUN NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI

ALLAHVERDİYEV SAHİLƏ ƏBİŞ qızı

Bakı Dövlət Universiteti, dosent

HÜSEYNOVA LALƏ İSMAYIL qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, laborant

e-mail: huseynova_lale_1986@mail.ru

***Açar sözlər:** Abşeron, iqtisadi rayon, nəqliyyat infrastrukturunu, Dövlət Proqramı, region.*

Məqalədə müasir dövrdə Abşeron iqtisadi rayonunun nəqliyyat infrastrukturunun inkişafına təsir edən amillər təhlil edilmişdir. Eyni zamanda Dövlət Proqramlarına əsasən, ölkədə nəqliyyat sisteminin dinamik inkişafı verilib.

Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında və əhalinin artan dinamikliyinin təmin edilməsində mühüm infrastruktur sahə olan nəqliyyat mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəqliyyat sistemi yalnız ölkə daxilində yük və sərnişin daşınma əməliyyatlarını yerinə yetirməkdən ibarət olmayıb, ölkənin iqtisadi inkişafı ilə əlaqədar təsərrüfat sahələrinin bir-biri ilə əlaqələndirilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda iqtisadi rayonlar arasında əhalinin məskunlaşması və təsərrüfat sahələrinin sıx yerləşməsinə görə, ən böyük rola malik Abşeron iqtisadi rayonunun nəqliyyat infrastrukturunun inkişaf istiqamətlərinin tədqiq edilərək araşdırılması, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xəzər dənizinin qərb sahilində yerləşən Abşeron iqtisadi rayonunun ərazisi 5,5 min kv. km olub, respublika ərazisinin 6,4% -ni təşkil edir. İnzibati ərazi bölgüsünə görə buraya Sumqayıt, Xırdalan şəhərləri, Abşeron və Xızı iqtisadi rayonları daxildir[4. Səh 297].

Abşeron iqtisadi rayonu əlverişli iqtisadi coğrafi mövqeyə malik olmaqla, Respublikanın xarici nəqliyyat iqtisadi əlaqələrində dəmir yol, boru-kəmərlər, avtomobil, su və hava yolları mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi rayonun şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatə olunması onun nəqliyyat iqtisadi əlaqələrini artırır. Respublikanın Xəzər dənizi Volqa çayı vasitəsilə dünya okeanına çıxışı təmin edir. Ölkənin ən iri nəqliyyat qovşağı olan Bakı nəqliyyat qovşağı Abşeron iqtisadi rayonunda sənaye və nəqliyyatın mərkəzi hesab edilir.

Son illərdə Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakı şəhərində sürətli iqtisadi inkişaf, əhalinin sayının artması, işgüzar fəallığın genişlənməsi, müxtəlif təyinatlı binaların və obyektlərin tikilməsi bütünlüklə ona yaxın Abşeron iqtisadi rayonuna da təsir etmişdir. Bu amillər nəqliyyat sisteminin fəaliyyətinə də öz təsirini göstərmişdir.

Belə ki, Abşeron iqtisadi rayonunda, əsasən də Bakı şəhərində nəqliyyat vasitələrinin sayının çoxalması yol hərəkətini kəskin şəkildə intensivləşdirmişdir.

Respublikada regionlararası yük daşıma əsasən avtomobil nəqliyyatı ilə həyata keçirilir. Avtomobil nəqliyyatının son dövrlər ən mobil nəqliyyat növü olması, qapıdan-qapıya yüklərin daşınması, eyni zamanda, hər bir yük və sərnişinlər üçün nəqliyyat vasitələrinin mövcudluğu və rahatlığı bu nəqliyyat növünə tələbatı artırır. Bu baxımdan, Respublikada nəqliyyat sektorunda yük daşınmada avtomobil nəqliyyatı digər nəqliyyat növlərinə nisbətən ildən ilə çox sürətlə artmaqdadır. Bunu aşağıdakı cədvəldən də görmək olar.

Cədvəl 1.

Nəqliyyat növlərinə görə yük daşınmalarının həcmi min ton

	2010		2013	
Cəmi:	196452		217926	
Dəmir yolu	22349		23127	
Dəniz	11714		11510	
Hava	40		126	
Boru kəməri	62458		57941	
Qaz kəməri	12476		14392	
Avtomobil	99891	50.8%	125222	57.4%

Belə ki, 2010-cu ildə Respublika üzrə daşınmış cəmi 196452 min tondan, 99891 min tonu (50,8%) avtomobil nəqliyyatının payına düşür. 2013-cü ildə isə 217926 min ton yükün, 125222 min tonu (57,4%) avtomobil nəqliyyatının üzərinə düşür.

Cədvəl 2-də Respublikada regionlar üzrə avtomobil nəqliyyatı ilə yük daşımaları analiz etsək, görürük ki, Bakı şəhəri və Abşeronda yükdaşıma regionlara nisbətən (45 %) üstünlük təşkil edir.

Cədvəl 2.

Regionlar üzrə avtomobil nəqliyyatı üzrə yük daşınmalar

	2010	%	2013	%
Ölkə üzrə	94237	100	109780	100
Bakı şəhəri (qəsəbələr)	39682	42.2%	45442	41.3
Abşeron iqtisadi rayonu	3487	3.7%	4119	3.7
Gəncə-Qazax	8849	9.4%	10411	9.5
Şəki-Zaqatala	5160	5.4%	6111	5.5
Lənkəran	5314	5.6%	6126	5.6
Quba-Xaçmaz	3010	3.2%	3518	3.2
Aran	13.901	14.7%	15925	14.5
Yuxarı Qarabağ	401	0.4%	431	0.3
Dağlıq Şirvan	3194	3.4%	3568	3.2
Naxçıvan	9721	10.3%	12414	11.3
İşğal olunmuş rayonlar üzrə	1518	1.6%	1715	1.5

Belə ki, 2013-cü ildə ölkə üzrə cəmi 109780 min ton daşınmış yükün 45442 min tonu (41,3% Bakı şəhəri (qəsəbələr), 4119 min tonu (3.7%) Abşeron iqtisadi rayonunun payına düşür. Bu baxımdan, artan tələbatə uyğun olaraq, Bakı şəhəri daxil olmaqla Abşeronda nəqliyyat infrastrukturunun da yenidənqurma və təkmilləşdirmə işlərinin aparılması günümüzün ən mühüm məsələlərindəndir. Nəticədə, Bakı şəhəri də bütün iri şəhərlərə xas olan nəqliyyat problemləri ilə üzləşmişdir. Mövcud küçə-yol şəbəkəsinin hərəkətində yaranmış gərginlik yollarda nəqliyyatın buraxılış qabiliyyətinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bakının nəinki mərkəzi hissəsində, eləcə də şəhərə giriş-çığı, tranziti təmin edən bütün istiqamətlərdə, xüsusilə, pik saatlarında çoxlu tıxacların əmələ gəlməsinə gətirib çıxarır. Bu da əhalinin gündəlik həyat fəaliyyətinə və ölkə iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərir.

Bu baxımdan, Abşeron iqtisadi rayonunda, eyni zamanda, Bakı şəhərində nəqliyyat sisteminin inkişafının və səmərəli işinin təşkil edilməsi, yeni müasir yolların və yol qurğularının tikilməsi, ictimai nəqliyyatın fəaliyyətinin tənzimlənməsi istiqamətində işlərin görülməsi günümüzün aktual problemlərindəndir.

Respublikada, o cümlədən, Abşeron iqtisadi rayonunda, Bakı şəhərində mövcud olan nəqliyyat problemlərinin həll edilməsi, paytaxtın nəqliyyat sisteminin səmərəli işinin təşkil edilməsi istiqamətində bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirilməkdədir.

Abşeron iqtisadi rayonunda ,o cümlədən Bakı şəhərində yeni körpülərin, çoxmərtəbəli avtomobil dayanacaqlarının layihələndirilməsi və tikilməsi, mövcud yol qurğularının təmiri , yenidən qurulması sahəsində işlər aparılır. Aparılan işlərin davam etdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti nəqliyyat sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün bir neçə tədbirlər planı təsdiq etmişdir.

Eyni zamanda, son 10 ildə regionların sosial iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarının icrası böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regionların hərtərəfli inkişafı sahəsində 2004-cü ildən bağlanmış məqsədyönlü siyasətin davamı olaraq, “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı” hazırlanmışdır. “Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi Dövlət Proqramı”-nın icrası ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Makroiqtisadi sabitliyin təmin olunmasında, regionlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin genişləndirilməsində yerli müəssisələrin və iş yerlərinin yaradılmasında, irimiqyaslı infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsində, əhaliyə göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsində müstəsna rol oynayacaqdır [5].

Son illərdə inkişaf edən infrastruktur sahələrindən biri də nəqliyyat sektorudur. Bu sahəyə davamlı və iri həcmli investisiyaların yönəldilməsi, körpülərin tikilməsi, yeni avtomobil yollarının tikilməsi, yenidən qurulması və s. işlər davam etdirilir. Strateji əhəmiyyətli layihələrin səmərəli fəaliyyəti, bu sahənin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir. Ümumilikdə, bu sahə 2,5 dəfə artıma nail olmuşdur. (10)

Azərbaycan Respublikası regionlarının inkişafı, ölkə əhalisinin sosial problemlərinin həlli, o cümlədən, bölgələrdə nəqliyyat xidmətlərinə olan tələbatın ödənilməsi məqsədilə Dövlət tərəfindən yerli və regional əhəmiyyətli layihələr çərçivəsində 3017 kilometr avtomobil yolu çəkilmişdir (yenidən qurulmuş və təmir olunmuşdur). Bu yollarda 164 yeni körpü və yol ötürücüsü tikilmiş, 47 körpü isə əsaslı təmir olunmuşdur. Abşeron iqtisadi rayonu üzrə 174 kilometr yol, 18 körpü inşa edilmişdir.

“2011-2013 –cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı” nın uğurlu icrası nəticəsində Bakının bütün rayonlarında, qəsəbə və kəndlərində infrastruktur təminatı, o cümlədən, yol-nəqliyyat infrastrukturunu da təkmilləşdirilmişdir.

Dövlət Proqramı çərçivəsində Zabrat-Maştağa –Buzovna, “Zığ dairəsi-aeroport” yolundan Qala stansiyasınadək gedən yolda və Zabrat Kürdəxanı-Pirşağı yolunda yenidənqurma işləri başa çatmışdır. Bilgəh-Novxanı-Sumqayıt, Zığ-Hövsan yollarında və Binə qəsəbəsinin baş yolunda isə işlər davam etdirilir. 22 qəsəbənin 420 mindən çox sakinin istifadə etdiyi 62 km qəsəbələrarası yol təmir olunmuşdur. Rayon və qəsəbə daxili yollara 3 milyon km-dən çox asfalt örtüyü salınmış, 41 körpü, tunnel və piyada keçidi istifadəyə verilmişdir.

2014-2018-ci illərdə Abşeron iqtisadi rayonunda ölkə əhəmiyyətli rayonlararası avtomobil yollarının əsaslı təmirinin, yenidən qurulmasının və tikintisinin davam etdirilməsi nəzərdə tutulub. Hökməli –Qobu-Lökbatan-Güzdək-Puta və Masazır-Saray-Novxanı avtomobil yollarının tikintisi, Mehdiabad –Digah-Məmmədli avtomobil yolunun yenidən qurulması planlaşdırılıb. Bütün bu işlərin həyata keçirilib, başa çatdırılması Abşeron rayonunun iqtisadi inkişafına və əhalisinin sosial rifah halının yüksəlməsinə səbəb olacaqdır.

Eyni zamanda, Abşeron iqtisadi rayonunda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı ölkə ərazisindən keçən “Böyük İpək Yolu” və ” Şimal-Cənub” beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin işinin daha da dinamikliyini artıracaqdır. Tranzit ölkə olan Azərbaycanın iqtisadi inkişafına təkan verəcək, yol kənarı bir çox sosial və istehsal xidmət sahələrinin yaranmasına səbəb olacaqdır. Yeni yaradılan iş yerləri (restoranlar, marketlər, otellər, motellər) əhalinin işlə təminatı deməkdir. Eyni zamanda, ölkədə yüksək səviyyəli infrastruktur sahələrin inkişafı, regionlarda əhalinin miqrasiyasının qarşısının alınmasında mühüm bir vasitədir.

Əlverişli coğrafi mövqedə yerləşən Abşeron iqtisadi rayonunda nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı, Respublikamızın, eyni zamanda, region və dünya ölkələri ilə iqtisadi əlaqələrdə böyük əhəmiyyət kəsb edəcək.

Elmi yeniliyi: Məqalədə Abşeron iqtisadi rayonunun nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı tətqiq olunur, nəqliyyat sisteminin dinamik inkişafı göstərilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: mühazirə və seminar məşğələlərində əsas mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Regionların sosial iqtisadi inkişafı Dövlət proqramı. 2004-2008; 2009-2013; 2014-2018.
2. 2011-2013-cü illərdə Bakı şəhərinin və onun qəsəbələrinin sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramı.
3. Azərbaycan Respublikasında nəqliyyat sisteminin inkişafına dair (2006-2015-ci illər) Dövlət Proqramı.
4. Azərbaycanın iqtisadi və sosial coğrafiyası; Ali məktəblər üçün dərslik (prof. V.Ə.Əfəndiyevin redaktəsi ilə) B.: Bakı Universiteti, 2010, 496 s.
5. www.prezident.az
6. www.azstat.gov.az
7. www.prot.gov.az
8. www.abşeronxeber.az
9. www.ier.az
10. www.anfes.gov.az

РЕЗЮМЕ

РАЗВИТИЕ ТРАНСПОРТНОЙ ИНФРАСТРУКТУРЫ АПШЕРОНСКОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЙОНА

Аллахвердиева С.А., Гусейнова Л.И.

Ключевые слова: Апшеронский экономический район, транспортная инфраструктура, государственная программа, регион.

В данной статье проанализированы факторы, влияющие на транспортную инфраструктуру Апшеронского экономического района на современном этапе. В то же время приведены в соответствие государственной программе динамичного развития транспортной системы в стране.

SUMMARY

THE DEVELOPMENT OF TRANSPORTATION INFRASTRUCTURE IN ABSHERON ECONOMICAL REGION

Allakhverdiyeva S.A., Huseynova L.I.

Keywords: Absheron economic region, transport infrastructure, Government Programs, region.

In the article the facts which influenced the development of the transportation infrastructure in modern period of Absheron economical region have been analyzed. At the same time, due to the state program, the dynamic improvement in transportation system has been shown in the country.

Daxil olma tarixi: İlk variant 05.06.2015
Son variant 18.12.2015

UOT 37.046.14

ELEMENTAR RİYAZİYYATIN TƏDRİSİNDƏ MÜASİR TƏLİM METODUNDAN İSTİFADƏ

HƏSƏNOVA XALİDƏ SİDQƏLİ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: novreste1982@box.az

Açar sözlər: universitet, təhsil, tələbə, müəllim

Ali və orta məktəbdə təlim işlərinin əsas forması dərstdir. Dərs, təlim prosesində müxtəlif üsulların tədqiq edilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Dərs, eyni zamanda, tədris prosesində müəllimlərin həlledici rolunu təmin edir. Tədrisin gedişində həlledici qüvvə olan müəllim bu sahədə toplanmış ən qabaqcıl təcrübəyə əsaslanaraq, tədris etdiyi fənnin ayrı-ayrı bölmələrini xronoloji ardıcılıqla tələbələrə çatdırır. Müəllim tədris proqramında nəzərdə tutulan materialları tələbələrə mənimsətmək üçün sistemli şəkildə fəaliyyət göstərməlidir. Elementar riyaziyyatın inkişafını sistemli şəkildə şərh etmək vacibdir. Riyazi anlayışlar arasındakı əlaqələri aydın göstərmək və yeni materialların, anlayışların əhəmiyyətini düzgün izah etmək lazımdır. Bu vacib vəzifəni yüksək səviyyədə həyata keçirmək üçün müəllim müxtəlif üsullardan istifadə etməli və eyni zamanda, ən səmərəli yolları axtarmalıdır. Beləliklə, təlim prosesində müəllim riyazi anlayışların mahiyyətinin aydınlaşdırılmasına çalışmalı və ən səmərəli yollarını araşdırmalıdır. Müəllim təlimin gedişində tələbələrin əqli inkişafı ilə yanaşı, onun mənimsədiyi biliyə və yiyələndiyi vərdislərə əsaslanaraq bu iş üsullarını tədrisən mürəkkəbləşdirir.

Hər bir dərsin öz məzmunu, öz tələbləri var. Dərsin mövzusu məşğələnin məqsəd və vəzifələrini müəyyən edir. Müəllim dərsin gedişində mətnin bütün mahiyyətini açmalı və tələbələrə aşılmalıdır. Dərslərdə, dərs vəsaitində və metodik vəsaitdə hər bir mövzu ayrı-ayrı paraqraflara bölünür. Bu paraqraflar problemin bütün mahiyyətini əks etdirir. Məhz buna görə elementar riyaziyyat dərslərində faktik materialları öyrənərkən dərslərdə, dərs vəsaitlərində və metodik vəsaitlərdə müəyyən olunan paraqraflara istinad edilməli, onun tələblərinə riayət olunmalıdır. Lakin yaradıcı müəllim mövzunun paraqraflara bölünməsinə dəyişilməz bir məsələ kimi yanaşmamalıdır. Bu bölgüyə yaradıcı yanaşmaq olduqca vacibdir. Burada müəllim riyazi anlayışlara yaradıcı yanaşmaqla tələbələrə bu istiqamətə yönəlməlidir.

Müəllimlər tələbələrə hər hansı riyazi anlayışı izah etməklə kifayətlənməməlidirlər. Müəllim tələbələrə riyazi anlayışların yaranmasını, tətbiq sahələrini açmalı, eyni zamanda riyazi anlayışa faktik materiallar əsasında elmi inam yaratmalıdır. Bu inam yalnız riyazi gerçəklərə, inkarolunmaz faktlara əsaslanmalıdır. Buna görə də hər bir müəllim yalnız dərslərdə, dərs vəsaitlərində və metodik vəsaitlərdə şərh olunan təlim materialları ilə kifayətlənməməlidir. O, tədris etdiyi problemlərə, mövzulara aid vəsaitlərə, əlyazmalara və materiallar külliyyatına istinad etməlidir. Müəllim həmçinin fəlsəfi baxışlara malik olmalıdır.

Dərslər, dərs vəsaitləri, metodik vəsaitlər, tədris planı tələbələrin ixtisas xüsusiyyətlərinə uyğun olmalıdır. Dərsin gedişində müəllim tələbələrin keçən dərslərdə əldə etdikləri biliklərinin səviyyəsini yoxlamalı və onu möhkəmləndirməlidir. Bu mühüm vəzifə həyata keçirildikdən sonra yeni materialların tədrisinə başlamalı, mövzuya aid müəyyən edilmiş tapşırıqları verməlidir. Bütün bu proses dərsin təxminən beş ünsürü çərçivəsində həyata keçirilməlidir. Həmin ünsürlər sorğu, yeni mövzuya keçid, yeni mövzunun şərh, verilən biliklərin möhkəmləndirilməsi və evə verilən tapşırıqdan ibarət olmalıdır.

Bu ünsürlər dərs üçün ən tipik nümunədir. Lakin bu ünsürlər bütün dərslərəşamil edilmir. Belə ki, sorğu həm seminar-məşğələ dərslərində, həm də yeni dərsə keçid zamanı olur. Müəllim

auditoriyanın bütün tələbələrindən soruşmaqla onların biliklərini möhkəmləndirir və yeni mövzuya keçmək üçün zəmin yaradır və yaxud dərslərin sonuncu mərhələsində aparılır.

Sorğu zamanı tələbələrin biliyini yoxlamaq mümkündür. Sorğu zamanı tələbələrin faktik biliyi, onların yeni materialları dərk etmək qabiliyyəti, problem üzərində işləmək bacarığı artır. Bu məqsədlə müəllim yeni mövzuya keçid üçün təxmini vaxt ayırmalıdır. Bununla belə proqramın məzmununa və mövzunun quruluşuna görə əvvəlki dərslə əlaqə həmişə bu cür yaradıla bilməz. Bir qayda olaraq, köhnə dərslərdən yeni dərslə keçid müqayisəli şərhlər yolu ilə, ümumiləşdirici izah yolu ilə aparılır. Beləliklə, dərslərin keçid mərhələsi müxtəlif üsulla aparıla bilər. Bu mərhələdə ən çətin və ən mürəkkəb vəziyyət yeni problemə, yeni kursa keçid dövründə baş verir. Yeni mövzuya, yeni kursa keçid zamanı əlaqəyə, ardıcılığa, məntiqiliyə diqqət yetirilməlidir. Əks halda tələbələrdə kursun quruluşu, məntiqi davamlığı haqqında səhv təsəvvür yarana bilər. Riyazi anlayışlar arasında əlaqələrin pozulması, bu məsələyə diqqətsizlik ciddi anlaşılmaqlığa gətirib çıxara bilər.

Müəllim keçilən mövzuları və riyazi anlayışları dövrün tələbi və qanunauyğunluqları ilə əlaqələndirməlidir. Müəllim ümumiləşdirməyi, mövzu və anlayışları konkret bir şəkildə izah etməyi bacarmalıdır. Əks halda o, mövzu və anlayışların mahiyyətini aydınlaşdırma bilməz. Müəllim dərslərin məqsədini aydın müəyyən etməli, bütün səyini məhz buna yönəltməlidir. Ali məktəblərin tərtib etdiyi elementar riyaziyyat proqramlarında verilmiş dərslərin planı əksər hallarda dərslərdəki, dərslər vəsaitlərindəki və metodik vəsaitlərdəki mövzuların paraqrafları ilə uyğun gəlmir. Bu işdə tələbələr üçün müəllimin şərhindən, planından dərslərin, dərslər vəsaitinin və metodik vəsaitin planına keçmək bir qədər çətin olur. Lakin kursun məzmununu dərindən bilən, baş verən dəyişiklikləri düzgün dərk edən müəllim planda daha səmərəli dəyişikliklər edə bilər. Beləliklə, istər dərslərdə, dərslər vəsaitində və metodik vəsaitdə və istərsə də proqramda qeyd olunan paraqraflara dəyişilməz bir hal kimi yanaşmaq olmaz. Dərsləri mexaniki ardıcılıqla şərh etmək, anlayışları bir-birinin ardınca sadalamaq, şübhəsiz ki, ciddi nöqsandır.

Müəllim seçdiyi ixtisasını dərindən bilməli və tələbələrə bilik və bacarıqları aşılamaq üçün öz üzərində müntəzəm olaraq işləməlidir. O, ali məktəb dərslərindən, müxtəlif dərslər vəsaitlərindən, metodik vəsaitlərdən, müxtəlif materiallar külliyyatından, elmi əsərlərdən və s. istifadə etməlidir.

Tələbələrin təlim materialını mümkün qədər dərindən mənimsəməsinə nail olmaq üçün tarixi təcrübələrdən, qabaqcıl müəllimlərin iş üsullarından istifadə olunmalıdır. Xüsusilə dərslərdə müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarından, əyani vəsaitlərdən istifadə olunmalıdır.

Kursun məzmunundan, onun xarakterindən asılı olaraq tədrisin üsulları da dəyişilməlidir. Bu işdə tələbələrin qavrama qabiliyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Dərslər eyni üsullarla aparıla bilməz, belə ki, dərslərin bütün gedişi zamanı mövzu və anlayışlar üzərində şərhlər aparılmalıdır. Mövzu və anlayışın quru şəkildə əzbərlənməsi, izahsız və misal nümunəsiz mühazirə mətni, həmçinin nəzəriyyəni sorğu-sual etmədən misallar və məsələlər həlli tədrisin məzmununa ciddi təsir göstərə bilər. Burada tələbələrin diqqəti yalnız bir istiqamətdə - quru əzbərçiliyə yönəldilə bilər. Eyni zamanda uzun-uzadı şərhlər, misal və məsələ nümunəsiz mühazirələr yorucu diqqətsizliyə gətirib çıxara bilər.

Müəllim tələbələrin diqqətini vaxtında müsahibəyə çevirdikdə auditoriyada ümumi canlanma yarana bilər, tələbələrin dərslərin ümumi təhlilində fəal iştirakına səbəb ola bilər. Dərslərin gedişi, aparılan müsahibələr tələbələrin ümumi fəallığına və marağına səbəb ola bilər.

Təlim üsullarına gəldikdə o müəllimin bilik dairəsindən, metodik bacarığından, tələbələrin ümumi səviyyəsindən asılıdır. Məsələn, aparılan mühazirələrin gedişini, onun nəticələrini şərh edərkən aparılan şərhə plan üzərində aparılmalı lazımlı, misal və məsələ həllində lazım olan və diqqəti cəlb edən materiallardan və nümunələrdən istifadə olunmalıdır. Bu zaman müəllim tələbələrdə öyrənilən riyazi anlayışlara maraq və onlara lazım olmalarına inam yaratmalıdır. Eyni üsulları bütün auditoriyalarda tətbiq etmək olmaz. Bəzi auditoriyalarda bu işlər azaldılmalı, əyani vəsaitlərdən istifadə etməyə, müsahibəyə üstünlük verilməlidir. Yəni, hər bir auditoriyanın spesifik xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilməlidir.

Tələbələr auditoriyada izah olunan materialları evdə daha dərindən öyrənməlidirlər. Ev tapşırığı verərkən tapşırığın mahiyyətini nəzərə almalı, tələbələrin həmin tapşırığı yerinə yetirə bilməsi imkanları nəzərə alınmalıdır.

Təlimin gedişində əsas mərhələlərdən biri də müəllimin mövzunu şərh etməsidir. Mövzunun izahı müəllimin şərh vasitəsilə aparılır. Müəllimin şərh mövzunun təhlili üçün çox vacibdir.

Müəllim, ilk növbədə, elementar riyaziyyat kursunun fəsiləri, mövzuları və onun paraqrafları üzərində şərhini qurmalıdır. Hər bir mövzunun məni konkret və aydın bir şəkildə şərh olunmalı, sadə və aydın aşılanmalıdır. Müəllimin izahı ardıcıl, sistemli və məntiqli olmalıdır. Dərslərdə, dərslərdə və metodik vəsaitlərdə hər bir mövzunun paraqraflarına yaradıcı yanaşmaq olduqca zəruridir. Müəllim şərh etdiyi mövzunun materiallarını tələbələrə izah edərkən problemə aid dərslərdə, dərslərdə və metodik vəsaitlərdə olmayan, lakin ona elmi əsərlərdən məlum olan materiallara da istinad edə bilər və etməlidir. Müəllim bu məsələdə də ehtiyatlı olmalı, dərslərdə, dərslərdə və metodik vəsaitlərdə olan materiallar əsas götürülməlidir. Dərslərdən, dərslərdən, metodik vəsaitlərdən və digər elmi əsərlərdən müəllimin gətirdiyi faktlar və misallar dərslərin tələbləri səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Burada mücərrədiyyət, məntiqsizlik və əlaqəsizlikə yol verilməməlidir. Buna görə də müəllim dərslərin və ya mövzunun mətninə nələri əlavə etməyi və burada hansı məsələləri daha geniş izah etməyin zəruriliyini və vacibliyini müəyyən etməlidir. Müəllim elə etməlidir ki, izah etdiyi mövzunun ümumi səviyyəsi dərslərdə, dərslərdə və metodik vəsaitlərdə göstərilən materialların ümumi məzmunu ilə bir olmalı və bir-birini tamamlamalıdır. Belə olduqda həm müəllimin şərh, həm də dərslər, dərslər vəsaitləri və metodik vəsaitlər öz əhəmiyyətini saxlayar, dərslərin məqsədi yerinə yetirilmiş olar.

Müəllimin izahı düşünülmüş plan əsasında qurulmalıdır. Müəllimin nəzərdə tutduğu plan dərslərlə, dərslər vəsaitləri ilə və metodik vəsaitlərlə bir-birilərini tamamlamalıdır.

Lakin müasir dövrdə ənənəvi təlim metodları ilə yanaşı, interaktiv təlim metodlarından da istifadə edilir. Bu baxımdan, dərslərdəki, dərslərdəki və metodik vəsaitlərdəki faktik materialların interaktiv metodlarla öyrənilməsi təlim keyfiyyətinin yüksəldilməsinə ciddi təsir göstərir.

İnteraktiv təlim metodları müəllimin iştirakı ilə tələbələrin müxtəlif informasiya mənbələri (dərslər, dərslər vəsaitləri, metodik vəsaitlər, elmi nəşrlər, internet materialları və s.) və ya bir-biri ilə qarşılıqlı fəaliyyət prosesində yeni biliklər əldə etməyə imkan verən təlim üsullarının məcmusudur. İlk dəfə Avropada Britaniya alimi Con Raven tərəfindən təhsil məqsədlərinin vacibliyi ilə bağlı eksperiment keçirilmişdir. O, oğlanlar, qızlar və müəllimlər arasında sorğu keçirmiş, özünəinam, təşəbbüs, islahatçılıq istedadlarını üzə çıxarmaq bacarığı formalaşdırmaq, müxtəlif məsələləri müzakirə etmək, diskussiya dərslər keçirmək, əldə olunmuş bilik və vərdislərdən yeni problemlərin həllində istifadə etməyi öyrətmək kimi məsələləri araşdırmışdır. Testlərin nəticələrindən belə məlum olmuşdur ki, tələbələr məktəbdə, yəni universitetdə tədris olunan, onlara təklif olunan biliklərə can atırlar. Universitetdə tələbələr hazır bilik və ifadələri çox vaxt əzbərləməyə məcbur olurlar. Buna görə də onların müstəqil öyrənmək həvəsi olmur. Tədrisin interaktiv metodikası isə tələbələrin təlimin əsas məqsədləri sırasında qeyd edilən bacarıq və vərdislərin əldə olunmasını nəzərdə tutur.

Yuxarıda qeyd olunan məlumatlar bütün dünyada məktəb təhsil sisteminin əsaslı islahata ehtiyacı olduğunu göstərir. Azərbaycanda həyata keçirilən islahat haqlı olaraq əsasən tələbələrə universitetdə dərslər, dərslər vəsaiti və metodik vəsaitlər üzərində sərbəst işləmək, təhlil və müstəqil nəticələr çıxarmaq, bilik, bacarıq və vərdisləri inkişaf etdirmək kimi məsələləri vacib sayır.

Universitetdə elementar riyaziyyat tədrisinin əsas məsələləri tələbələrə riyaziyyatın ilkin anlayışları ilə tanış etmək, onları ali riyaziyyat elementləri ilə işləməyə və öyrənməyə hazırlamaq, gələcəkdə müəllim işləməyə hazırlamaq, həmçinin insan cəmiyyəti inkişafının əsas prosesləri ilə tanış etmək, tələbələrdə riyazi anlayışları təhlil etmək və şəxsiyyəti formalaşdırmaqdır. Tələbələr keçmiş və müasir dövr riyaziyyatını müstəqil təhlil edərkən səbəb və nəticələri əlaqələndirərək,

faktik materialları ümumiləşdirməlidirlər. Riyazi biliklərin öyrənilməsində əldə olunan biliklərdən istifadə, müasir cəmiyyətin vəziyyətini təhlil etmək bacarığını inkişaf etdirmək lazımdır. Gənc Azərbaycan vətəndaşına həmçinin vətənə məhəbbət hissini yüksək səviyyədə aşılamaq vacibdir.

İnsan həyatının mərhələlərinin xüsusiyyətlərini bilmədən məktəbdə, universitetdə müəllim işləmək olmaz. Yaş psixologiyası hər bir insanın müəyyən yaş mərhələlərini öyrənən bir neçə bölmədən ibarət elm sahəsidir və həyatın müxtəlif yaş dövrlərində normal insanın psixi inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir.

Tələbələrin bizi maraqlandıran yaş dövrü 16-dan təxminən 25-ə kimidir. Psixoloqlar insanın həyatında bu yaş dövrünü də iki hissəyə bölürlər. Bizi maraqlandıran yaş dövrü 16-20 yaş universitet, ali məktəb yaş dövrü – insan həyatında ən sabit dövrlərdən biri sayılır. Böyüklər uşaqlarla münasibətdə, demək olar ki, heç bir yeni problemlərlə qarşılaşmırlar. Bu dövrdə uşaqlarda hazırcavablıq yaranmış, onlar asanlıqla və həvəslə öyrənirlər, reallığı, təsəvvürlərinə uyğun gələn nəticəni aldıqda çox məmnunluq duyurlar. Məhz bu dövrdə onlar özlərini yaşlarından böyük aparırlar.

Əlbəttə, bəzi qrup tələbələrinin təcrübəsində müvəffəqiyyəti təkcə bilik həll etmir. Müəllimin aqidəliyi, səmimiyyəti, prinsipiallığı, ədalətli olması, açıq danışması və həqiqəti deməsi, onun baxışlarının, hərəkətlərinin ciddiliyi müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Yeniyetməlik dövrü həyatın elə bir mərhələsidir ki, insanda başqaları ilə ünsiyyət öz-özünə norma və üsulları ilə formalaşır.

Hazırda yeni dərsliklər, dərs vəsaitləri və metodik vəsaitlər hazırlanmış və həmin dərsliklər, dərs vəsaitləri və metodik vəsaitləri təlimin interaktiv metodlarla təşkilinə imkan verir.

Riyaziyyatın tədrisi keyfiyyətini yüksəltmək üçün müəllimin təlim metodlarının mahiyyətinə dərinləndirilməsinə bələd olması vacib şərtlərdən biridir və bu tələbələrdə demokratik cəmiyyət vətəndaşı üçün tələb olunan sosial və intellektual vərdişlərin inkişafına kömək edir.

Müasir təlim metodlarına rollu oyunlar, birgə qrup işi, modelləşdirmə, diskussiyalar və qrup layihələri daxildir. Bu cür metodlar tələbələrdə nəinki elementar riyaziyyata marağı artırır, həm də daha dərinləndirilməsinə, vətəndaşlıq vərdişlərinin tərbiyələndirilməsi və demokratik dəyərlərə bağlılığı təmin edir. Müasir dərs Azərbaycan məktəblərində hələ də üstün mövqedə duran ənənəvi dərslə müqayisədə bir sıra fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Müasir dərslərin aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

1. Diqqət ilk növbədə tələbənin şəxsiyyətinin formalaşmasına yönəlir.
2. Müəllim təlim prosesində tələbələrin məsləhətçisi və köməkçisi kimi çıxış edir.
3. Müəllim və tələbə arasında əməkdaşlıq tələbələrin dəlillərinə və fəaliyyətinə böyük kömək edir.
4. Təlim prosesində yeni materialın nisbətən kiçik həcmi tələbələrin idrak fəallığı nəticəsində dərslə əsas faktların, səbəb-nəticə əlaqələrinin tələbələr tərəfindən ilkin mənimsənilməsinə imkan verir.
5. Ən mühüm tələb ayrı-ayrı dərslərin əvvəlki və sonrakı dərslərlə sıx əlaqəsinin həyata keçməsindən ibarətdir.
6. Dərslərin keyfiyyəti təkcə müəllimin hazırlığından və onun dərslədəki fəaliyyətindən asılı deyil, həm də tələbələrin bununla sıx əlaqədə olan hazırlığından və dərslə ümumi həvəsindən asılıdır. Dərslərin səmərəli və keyfiyyətli olması üçün müəllim tərəfindən nəzərdə tutulmuş təlim-tərbiyə məqsədlərinin dərslədə müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsindən ibarətdir.
7. Ekskursiya dərslərini həm yeni materialları öyrətmək, həm də keçirilmiş materialları təkrarlamaqla keçirmək olar.
8. Kompüterdən və informasiya telekommunikasiya texnologiyalarından istifadə etməklə keçirilən dərslər, dərslə-ekskursiyalar və s. dərslərin özünəməxsus xüsusiyyətləri olur.

Təcrübə göstərir ki, təlim prosesində tələbələrin fəallığını artırmaq üçün mətn üzərində işin

təşkilinə xüsusi diqqət yetirilməli, müasir təlim metodlarından məqsədəuyğun istifadə olunmalıdır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə elementar riyaziyyatın tədrisində müasir təlim metodlarından istifadənin öyrənilməsinin mahiyyəti və vəzifələri, yolları araşdırılmış, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsində və gələcək kadrların həyatında onların rolunun hansı imkanlara malik olmaları müəyyənləşdirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə araşdırılmış məsələlər müəllim hazırlığının, orta məktəb və ali məktəb təhsilinin perspektivliyi sahəsində tədqiqat aparən gənc mütəxəssislər üçün faydalı ola bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Безрукова В.С. Словарь нового педагогического мышления. Екатеринбург: Б.и., 1992, 93 с.
2. Чекалева Н.В. Теоретические основы учебно-методического обеспечения процесса изучения педагогических дисциплин в педагогическом вузе: Дис. д-ра пед. наук, СПб.: РГПУ, 1998, 426 с.
3. Земцова В.И. Адаптация студентов педагогических специальностей к профессиональной деятельности: Монография / Под ред.В.И.Земцовой. Орск: Издательство ОГТИ, 2003, 307 с.
4. Кандыбович Л.А. Психология высшей школы: Учеб. Пособие для магистров пед. Спец. Вузов / М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович. Минск: Тесей, 2003, 352 с.
5. Большой энциклопедический словарь. – 2-е изд., переработанное и дополнен. М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норинт, 1997, 952 с.
6. Mehrabov A.O. Azərbaycan təhsilinin müasir problemləri. Bakı: Mütərcim, 2007, 80 s.
7. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili islahat yollarında: uğurlar, problemlər, vəzifələr. Bakı: Təhsil, 2001, 114 s.
8. Qədimoğlu X. İnteraktiv təlim metodları və onların tətbiqi yolları. Bakı, 2003.
9. Шарыгин И.Ф. Математическое образование: вчера, сегодня, завтра. Москва: МЦ НМО, 2001, 23 с.

РЕЗЮМЕ

ПРЕПОДАВАНИЕ ЭЛЕМЕНТАРНОЙ МАТЕМАТИКИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ ОБУЧЕНИЯ

Гасанова Х.С.

Ключевые слова: университет, образование, студент, преподаватель

Статья посвящена вопросам использования традиционного и современного методов обучения в процессе организации работы с текстом при преподавании на уроках элементарной математики.

SUMMARY

THE USE OF MODERN TEACHING METHODS IN THE ELEMENTARY MATHEMATICS TEACHING

Hasanova Kh.S.

Key words: university, education, student, teacher

The presented article is about the using of traditional teaching methods in the processes of organization of working on the texts in mathematic teaching.

Daxil olma tarixi: İlk variant 28.09.2015
Son variant 18.12.2015

UOT 37.046.14

TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ MAHIYYƏTİ, MƏZMUNU VƏ STRUKTUR KOMPONENTLƏRİ

ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

RÜSTƏMOV KAMAL MURTUZA oğlu

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

e-mail: aqaisa.askerov@mail.ru

Açar sözlər: pedaqoji texnologiya, əməkdaşlıq, layihələndirmə, modul.

Məqalədə yeni pedaqoji texnologiyalar, onların mahiyyəti, məzmunu, strukturu haqqında məlumatların təsnifatı və əsas prinsipləri haqqında nəzəri apaşdırmalar öz əksini tapmışdır. Əsas diqqət yeni pedaqoji texnologiyalarda təklif olunan üsul və metodlardan istifadə olunması zamanı müəllimin fasilitator qabiliyyətinin və şagirdlərin şəxsiyyətinin formalaşması, fikirlərini arqumentlərlə ifadə etmək bacarığının və biliklərinin sistemləşdirilməsinin mahiyyətini izah etməyə istiqamətlənmişdir.

XXI əsr təhsil sisteminə təkmilləşdirilmiş pedaqogika elmi gətirdi. Bu elm metodika sahəsinə xüsusi diqqət və ehtiyacın olduğunu elmi əsaslarla sübut etdi. Eyni zamanda pedaqogika texnoloji təlim prosesinə yeni baxışdır. Bu baxışa görə, təlim prosesi ənənəvi təlimdən fərqli olaraq maksimum idarə olunan proses olmalıdır. Təlim texnologiyasının tarixi ötən əsrin 70-ci illərində bilikləri yoxlamaq üçün texniki avadanlıqların meydana gəlməsindən başlamışdır. Bir müddət təlim texnoloji təlimdə texniki vasitələrdən istifadə kimi başa düşülürdü. Alimlər belə hesab edirlər ki, texnikadan istifadə daha çox informasiya vermək üçün köməkçi xarakter daşıyır. Amma tədris prosesinin ayrı-ayrı mərhələlərində texnikanın tədris prosesinə daxil edilməsi aktiv inkişaf edir. Alimlər gələcəkdə müəllim və məktəbin köməyi olmadan öyrədici (təlimedici) sistemlərdən müstəqil istifadə olacağını proqnozlaşdırırlar.

XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq alimlərin axtarıları başqa istiqamət götürdü. Nəticədə təlim texnikası və texnizasiyası deyil, təlim texnikası və texnologizasiyası anlayışları elmi dövrüyyəyə daxil olur. Proqramlaşdırılmış təlim, daha sonra informatika, kibernetika və sistemli yanaşma təlim prosesini texnologiyaya kimi başa düşmək üçün bir əsas oldu. Təlim prosesinə geniş sistem kimi baxmağa başladılar. Buraya məqsədlərdən tutmuş, nəticələrə nəzarətə qədər hər şey daxil oldu. Başlıca ideya öyrədici (təlimedici) texnologiyaları ekranda canlandırmaq ideyası idi [1].

Mütəxəssislər və müəllimlərin özləri, təlimin texnikası ideyasına birmənalı münasibət bəsləmişlər. Müəllim əməyi hələ də mexanikləşdirilməmiş əl əməyi olaraq qalır. Bir çox pedaqoqlar belə hesab edirlər ki, bu belə də olmalıdır, çünki yalnız canlı insan oxuda, öyrədə bilər. Lakin təlim texnologiyasının inkişafı göstərir ki, hər bir fənni öyrətmək üçün texnoloji prosesi yaratmaq mümkündür. Texnologiyaya uzrə mütəxəssislər “Texnoloji proqramlar” təlim layihələri işləyib hazırlayırlar.

Müəllimlər həmin paketlər və layihələrlə işləyən zaman məsləhətçi – təşkilatçı funksiyasını yerinə yetirirlər. Çoxlarına elə gəlir ki, bu hamının müqəddəs saydığı müəllimlik peşəsinə hörmətsizlikdir. Amma yadda saxlamaq lazımdır ki, bir çox müəllimlər metodistlərin onlar üçün hazırladığı metodiki işləmələrdə, dərslərindən məmnuniyyətlə istifadə edirlər. Köhnə əmək əməliyyatlarından azad olan müəllim sözün həqiqi mənasında pedaqoji işlə, şagirdlərin inkişafı ilə məşğul olur. Təlimdə şəxsiyyətin, yaradıcılığın və mexanikləşdirmənin nisbəti məsələsi həqiqətən adi məsələ deyil, həll olunmalıdır. Beləliklə, pedaqoji texnologiyaya dedikdə, qabaqcadan verilmiş

xarakteristikalar üzrə kompüter təlimi üçün işlənib hazırlanmış, optimal, didaktik proseslər başa düşülür.

Bundan başqa, praktik planda pedaqoji texnologiya müəllimin hər hansı bir texnoloji cəhətdən işlənib hazırlanmış metodlar və priyomlar sistemini, nəhayət tərbiyə işinin metodikasını və metodlarını da ifadə edə bilər.

Texnologiyanın köməyi ilə həll olunan başlıca problem təlim prosesinin idarə olunmasıdır. Ənənəvi yanaşmada müəllim qanunları öyrətmək, kimyəvi tənləkləri yazmaq, məsələləri həll etmək və s. məqsədləri qoyur. Bu məqsədlər şagirdlərin fəaliyyətini təsvir etmir. Texnologiyaya görə, təlimin məqsədi şagirdin vəziyyətini, onun biliklərini, fikirlərini, hisslərini, davranışını dəyişməkdir. Texnologiyanın vəzifəsi təlimedici sistemin bütün elementlərini öyrənmək və təlim prosesini layihələşdirməkdir [2].

Təhsil məktəblərində geniş yayılmış, lakin şəxsiyyətin hərtərəfli inkişaf etməsində imkanları məhdud olan ənənəvi təlim texnologiyaları XX əsrin sonunda bir çox yaradıcı, yenilikçi pedaqoqlar tərəfindən təhsildə effektiv olmayan, hətta zərərli nəticələr verən texnologiyalar kimi qiymətləndirilməyə başlandı. Bu cür qiymətləndirmə inkişaf etmiş ölkələrdə cəmiyyətin məlumatlılıq səviyyəsinin kifayət qədər yüksək olması ilə qiymətləndirilirdi.

Tədris prosesində təhsil alanın hərtərəfli şəxsiyyət kimi formalaşması üçün yeni pedaqoji texnologiyalardan məqsədəuyğun və kompleks şəkildə istifadə edilməsi daha yüksək nailiyyətlər əldə etməyə imkan verir. Burada məqsəd və təlimin məzmununa uyğun texnologiyalar seçilməsi və onların ardıcıl, qabaqcadan müəyyənləşdirilmiş vaxtda yerinə yetirmək məqsədmüvafiqdir. Hazırda metodik alimlərin təklif etdikləri müasir pedaqoji praktikada daha geniş tətbiq olunan şəxsiyyətyönümlü-inkişafetdirici pedaqoji texnologiyalar aşağıdakılardır: Əməkdaşlıqla təlim texnologiyası; layihələr metodu ilə təlim texnologiyası; modulla təlim texnologiyası.

Tədris prosesində istifadə olunmağa başlayan daha artıq maraq göstərilən təlim texnologiyasının mahiyyəti və məzmunu ilə bir qədər ətraflı tanış olaq:

Əməkdaşlıqla (kollektiv) təlim texnologiyası – bu təlim texnologiyasında əsas ideya nəyisə birlikdə yerinə yetirmək yox, birlikdə öyrənməkdir. Kollektiv təlim texnologiyası [3] XX əsrin 80- cı illərindən ABŞ və İsrail pedaqoqları Ravin və onun şagirdləri tərəfindən işlənmişdir. Bu kollektiv qarşılıqlı təlim texnologiyasının aşağıdakı üstünlükləri vardır: müntəzəm şəkildə təkrar olunan çalışmalar nəticəsində şagirdlərdə məntiqi təfəkkür və anlama vərdişləri təkmilləşir; şifahi nitq prosesində və görülmüş işlərin müzakirəsi zamanı şagirdlərin fikri fəaliyyət vərdişləri inkişaf edir, əvvəllər qazandığı təcrübə və bilikləri aktuallaşır; qruplarda işləyən hər bir şagird özünü sərbəst hiss edir, təlim tapşırıqlarını özünəməxsus tempdə yerinə yetirir; şagird həm öz işinin, həm də kollektivin işinin nəticəsi üçün məsuliyyət daşıyır; şagird öz şəxsi keyfiyyətlərini, imkan və qabiliyyətlərini qiymətləndirmək bacarığı formalaşır; bu informasiyanın bir necə müxtəlif tərəfdaşla müzakirəsi assosiativ əlaqənin miqdarını çoxaldır. Bununla da mənimsəmə daha da möhkəmlənir [3].

Bu metodda qrupun əsas üzvləri mövzu üzərində yoldaşları ilə əlaqəli şəkildə işləyirlər. Birlikdə qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa çalışırlar. Tapşırıqlar, onların yerinə yetirilməsi üçün ayrılan vaxt müxtəlif olur. Komandalar bir-birilə yarışırırlar, onlar müxtəlif müddətdə müxtəlif tapşırıqlara cavab hazırlayırlar. Hər bir qrupun müvəffəqiyyəti onun üzvlərinin fərdi məsuliyyəti və çalışqanlıığı ilə bağlıdır. Buna görə də qrupun bütün üzvləri çalışırlar ki, verilən tapşırığı, materialları yaxşı mənimsəyə bilsinlər. Kollektivlə iş zamanı müəllimin əsas vəzifəsi uşaqları bilməməkdə, bacarmamaqda günahlandırmaq və bunları sinifdə elan etmək deyil, onları bilmədiklərini və bacarmadıklarını öyrənməyə, istiqamətləndirməyə yol göstərməkdir. Onların fəaliyyəti müddətində müəllim uşaqların gördükləri işləri izləməli, lazım gəldikdə ehtiyacı olan qrupa kömək etməlidir. Müəllim öz köməkliyini xeyirxahlıqla, sakit tərzdə etməli və bunu qrupda müzakirə apararaq uşaqlara təlqin etməlidir. Əgər qrup verilən tapşırığın öhdəsindən gələ bilmirsə, bunun 2 səbəbi var: a) tapşırıq həddən artıq çətin və mürəkkəbdir; b) tapşırığı əldə etmək üçün uşaqlarda möhkəm praktik vərdişlər yaranmayıb [4].

Bütün bu hallarda müəllim pedaqoji ustalığının artırılması istiqamətində iş aparmalıdır. Yəni müəllim özü bu üsul və metodların əsas mühiyyətini və icra mexanizmini mükəmməl mənimsəməlidir.

Layihələr metodu ilə təlim texnologiyası. Layihələr metodu keçən əsrin 20-ci illərində Con Djui və onun şagirdi Kill Patrın (ABŞ) tərəfindən praktik olaraq hazırlanmışdır. Bu metodla fəal təlim əsas şagirdin məqsədəuyğun fəaliyyəti ilə onun şəxsi maraqlarına uyğun qurulmuşdur. Müəllim yeni informasiyaların alınma mənbəyini göstərə bilər və bu informasiyaları necə axtarmağın mümkün olduğunu deyə bilər, uşağı istiqamətləndirə bilər. Layihələr metodundan uşaqlar fərdi, cütlər və qrup şəklində müəyyən vaxt ərzində müstəqil fəaliyyət göstərməyə, həmişə hansısa bir problemi həll etməyə yönəlir. Problemin həllində müxtəlif təlim metodları və vasitələri tətbiq edilməklə yanaşı, həm də müxtəlif elm, texnika sahəsində sınaqdan çıxmış biliklərdən interaktiv şəkildə istifadə etməsi nəzərdə tutulur.

Layihələr metodu müasir pedaqoji texnologiyaların bünövrəsi kimi müxtəlif təlim vasitələri və informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə reallaşır. Müəllim bu işlərdə məlum müasir və ənənəvi vasitələrdən istifadə edə bilər.

Modulla təlim texnologiyası təlimdə şəxsiyyətyönümlü konsepsiyanın reallaşdırılması, inkişafetdirici pedaqoji texnologiyaların layihələşməsi və praktikada tətbiqi onların müxtəlif şəraitdə, müxtəlif mövzular üzrə sınaqdan çıxarılmasını, bu sahədə pedaqoji təcrübənin öyrənilməsinə tələb edir. Məktəblərdə tətbiqinə geniş maraq göstərilən yeni pedaqoji texnologiyalardan biri də modulla təlim texnologiyasıdır.

Təlimin modul texnologiyası dedikdə, uşaqların müstəqil olaraq dərstdə və dərstdənkənar vaxtlarda modullu iş prosesində konkret təlim məqsədlərinə nail olması başa düşülür.

Gorkəmli tədqiqatçı alimlərdən A.Mehrabov, Ə.Ağayev, Ə.Abbasov, Z.Zeynalov, R.Həsənov və b. texnoloji yanaşmanın strukturunu şaquli və üfüqi olmaqla iki yerə bölürlər. Belə texnoloji yanaşmanın şaquli strukturunda bir-birilə əlaqəli – meta, makro, mezo və mikrotexnologiyaları ayırmaq lazımdır.

Metatexnologiya – sosial pedaqoji səviyyədə təhsil sahəsində sosial siyasəti həyata keçirməyə imkan verən ümumpedaqoji (ümumdidaktik, ümumtəbriyə) texnologiyadır.

Makrotexnologiya və ya təhsil sahələri üzrə texnologiya hər hansı təhsil sahəsini təlim-tərbiyə prosesinin müəyyən istiqamətini, ümumpedaqoji və ümummetodiki səviyyədə fənnin tədrisi ilə bağlı fəaliyyət sahələrini əhatə edir.

Mezotexnologiya və ya lokal modul texnologiya təlim-tərbiyə prosesinin ayrı-ayrı hissələri (modulları), xüsusi, didaktik, metodik və ya tərbiyənin müəyyən bir problem sahəsi ilə bağlı məsələləri həll etmək üçün tətbiq olunan texnologiyadır.

Mikrotexnologiya – pedaqoji prosesin subyektləri arasındakı operativ məsələlərin, qarşılıqlı əlaqələrin, yazı vərdişlərinin həlli ilə bağlı texnologiyadır. Belə texnologiyalara misal olaraq yazı vərdişlərinin formalaşdırılması, subyektin (şəxsiyyətin, tədris prosesinin iştirakçılarının) şəxsi keyfiyyətlərinin korreksiyası üçün treninqlərin təşkili ilə bağlı texnologiyaları göstərmək olar [7].

Praktik mənada pedaqoji texnologiya dedikdə, həm də qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq bilik, bacarıq, vərdiş və münasibətləri formalaşdırmaq və onlara nəzarəti həyata keçirmək üçün əməliyyatlar kompleksinə başa düşülür.

Pedaqoji texnologiyada müəllimin fəaliyyətini aşağıdakı funksional komponentlərə ayırmaq olar [3]: idraki komponent; layihələşdirici komponent; konstruktiv komponent; təşkilatçılıq komponenti; ünsiyyət komponenti.

Buradan belə bir nəticə hasil etmək olar: müəllimin təlim texnologiyalarını aşağıdakı əməliyyatlar təşkil edir: bilikləri əldə etmək; pedaqoji məqsədlərini layihələşdirmək; təlim və təhsil-tərbiyə prosesini təşkil etmək və bilikləri şagirdlərə öyrətmək üçün yerinə yetirilən əməliyyatlar.

Pedaqoji komponentə daxildir: təlim və təhsil-tərbiyənin məqsədləri, tədris etdiyi fənnin məzmunu barədə biliklər, şagirdləri öyrənmək, təlim prinsiplərini və texnologiyalarını öyrənmək, öyrədici və tərbiyəedici məşğələlər keçirmək və s.

Layihələşdirici komponent. Gələcək məqsədləri, əməliyyatları, vasitələri özündə birləşdirir.

Konstruktiv komponent. Cari (gündəlik) məşğələni hazırlamaq üçün əməliyyatlar kompleksini nəzərdə tutur.

Təşkilatçılıq komponenti. Praktiki dərsləri hazırlamaq və keçirmək üçün istifadə olunan icra mexanizmlərini nəzərdə tutur.

Kommunikativ komponent. Şagirdlərlə kollektivçilik, ünsiyyət və onların fikirlərini dinləmək prosesi zamanı yerinə yetirilən fəaliyyət formalarını özündə birləşdirir [7].

Pedaqoji və psixoloji texnologiyaların mahiyyətini nəzərə alaraq onlar xüsusilə qeyd edilməlidir.

Pedaqoji texnologiyalarda əməliyyatlar və hərəkətlər fiziki cəhətdən hiss olunsada, psixoloji texnologiyalar gizli xarakter daşıyır. Bu, konkret insanın psixikasında baş verən əməliyyatlar və hərəkətlərdir. Lakin pedaqoji və psixoloji texnologiyalar bir-biri ilə sıx bağlıdır.

Alimlərin fikircə pedaqoji texnologiyalar aşağıdakı kimi təsnif oluna bilər: təlim texnologiyası; tərbiyə texnologiyası; inkişaf texnologiyası; diaqnostika texnologiyası.

Təlim texnologiyası dedikdə, bilik, bacarıq və vərdisləri formalaşdırmaq üçün əməliyyatlar komplekti başa düşülür. Tərbiyə texnologiyası dedikdə, nisbi, sabit və müntəzəm olaraq ümumiləşən münasibətlərin, məqsədyönlü formalaşdırılması üçün əməliyyatlar kompleksi başa düşülür. İnkişaf texnologiyası təlim və təhsil-tərbiyə texnologiyası ilə əlaqədardır. Psixi inkişaf dedikdə, əqli bacarıqların formalaşdırılması, insan psixikasında hər hansı əməliyyatların (cixarılması) coxalması nəzərdə tutulur.

Deməli, bacarıqların formalaşması harada baş verirsə orada da psixi inkişaf müşahidə olunur. Fiziki inkişaf zamanı fiziki bacarıqlar nəticə kimi özünü göstərir.

Diaqnostika texnologiyası pedaqoqların və ya psixoloqların uşağın məktəbə hazırlığını diaqnostlaşdırmasıdır [5].

Pedaqoji texnologiyaların psixi materialı vardır. Məsələn, təlim prosesində predmetlərin və hadisələrin psixi obrazları biliklərin psixi materialı hesab olunur. 12 növ analizatorun beynə gətirdiyi informasiya orada 12 növ obraz yaradır. Deməli, biliklər şagirdlərin psixikasında formalaşmış obrazlardır.

Əgər biliklərin psixi materialı obyektlərin və ya hadisələrin obrazlarıdırsa, inkişafın psixi materialı psixi əməliyyatlardır.

Bu əməliyyatlar psixi proseslərdə həyata keçirilir. Şagirdlərin psixi inkişafı psixi proseslərdə yeni psixi əməliyyatların formalaşdırılmasını nəzərdə tutur.

Münasibətlər təhsil-tərbiyənin psixi materialını təşkil edir. Münasibətlərin tərbiyə prosesinin materialı olması üçün onlar aşağıdakı göstəricilər üzrə ölçülməlidir: həcminə görə; anlaşılana görə; sabit və müntəzəm olmasına görə; ümumiləşdirici olmasına görə; oyadıcı qüvvə olmasına görə[6]. .

Münasibətlər insanın davranışında təzahür edəndə, o idarə olunanda tərbiyə prosesinin nəticəsi hesab olunur. Cəmiyyət inkişaf etdikcə hər sahədə olduğu kimi pedaqoji sahədə də yeni-yeni tələblər irəli sürülür. Bu isə pedaqoji prosesin təkmilləşməsi, yeni məzmun, forma və metodlar tətbiq etməyi zəruri edir.

Pedaqoji sistemin təkmilləşməsi iki yolla həyata keçirilir: intensiv yol, ekstensiv yol.

İntensiv yol pedaqoji sistemin daxili ehtiyatlarını işə salmaqla bağlıdır. Məsələn, yeni metodlar tətbiq etməklə şagirdlərə müstəqil iş bacarıqları aşılamaqla onları özünütəhsilə cəlb etmək intensiv yoldur.

Ekstensiv yol - pedaqoji prosesə əlavə vaxt və vəsait cəlb olunmasını nəzərdə tutur. Məsələn, gənc nəsə möhkəm bilik vermək üçün təlim müddətini uzatmaq və proqramları genişləndirmək olar [7].

Pedaqoji prosesdə yeniliklərin miqyası müxtəlif ola bilər. Müəyyən bir metodu, formanı təkmilləşdirmək, yeni iş texnologiyalarını tətbiq etmək, yaxud təhsil-tərbiyə sistemini yeniləşdirmək.

Respublikamızda hazırda islahatlar aparılır. Təhsilin maddi bazası, təhsil və tərbiyə işinin məzmununda, metodikasında, müəllim-şagird münasibətlərində əsaslı dəyişiklik baş verir. Azərbaycanda milli dövlət quruculuğunun başlanması ilə pedaqoji nəzəriyyə və praktikada əvvəllər bərqərar olmuş stereotiplərin köhnəldiyi dərk edildi. Yeni pedaqoji konsepsiyalar, nəzəriyyələr irəli sürüldü. Yeni pedaqoji təfəkkür, milli qaynaqlar və ümumbəşəri dəyərlər zəminində yaranan məktəbin inkişafına təsir edəcək konsepsiyalar, nəzəriyyələr meydana çıxdı.

Pedaqogikanın metodoloji problemlərinə, strukturlarına dair yeni ideyalar, fikirlər, yanaşmalar formalaşdı. Bu dövrdə təlim və tərbiyə nəzəriyyəsində ciddi dəyişiklik baş verdi. İdeyalar dəyişdi. Elmi pedaqogikanın qarşısında duran ən aktual problemlərdən biri intellektual şəxsiyyətin formalaşması məsələsidir. Məlum olduğu kimi zaman-zaman bu barədə müxtəlif fikirlər və fərqli nəzəriyyələr yaranmışdır. Təlimin əsas məqsədi şagirdlərin şüurunda dünyanın düzgün mənzərəsini yaratmaq onların intellektual inkişafını və tərbiyəsini təmin etməkdən ibarətdir [7].

Təlim metodu bütövlükdə pedaqoji proseslərin ünsürlərindən olub, digər ünsürlərlə vəhdətdə çıxış edir. O təlimin məqsəd və məzmununa xidmət edir. Məqsəd və məzmun dəyişdikcə metod və texnologiyalar da dəyişir. Qeyri səmərəli metodlarla yüksək təlim-tərbiyə nəticələrinə nail olmaq olmaz. Müasir dərslər yalnız tədris vəzifələrinin deyil, təlim, tərbiyə və inkişafın bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu kompleks vəzifələrinin planlaşdırılmasını tələb edir.

Təlim prosesində əsas 4 funksiya- öyrədici, inkişafetdirici, təlimləndirici və tərbiyəedici funksiya vardır. Öyrədici funksiya: tədris materialının məzmun və funksiyalarının öyrəldməsində yaradılır. İnkişafetdirici funksiya – şagirdlərdə tənqidi təfəkkürü inkişaf etdirməklə sistemli inkişafa nail olmaqla həyata keçirilir. Təlimləndirici funksiya: pedaqoji texnologiyaların bu funksiyası aparıcı vəzifədir. Bu funksiyanın nailiyyətləri dərslərdə qarşıya qoyulmuş didaktik vəzifəyə tam uyğun olaraq adekvat metodu seçməkdə məzmunun son dərəcə aydın və ifadəli təmin edilməsində özünü göstərir.

Tərbiyəedici funksiya: ənənəvi təlim prosesində tərbiyəedici dərslər müəyyən hissəsində onun üçün bilavasitə əlverişli şəraitin olması anda yerinə yetirilir. Adətən bir çox hallarda material izah olunub başa catandan sonra tərbiyəvi nəticə çıxarılır. Təlim prosesində tərbiyəvi işin təşkili fəaliyyətdə olan materialın məzmunundan asılı olur.

Təlim metodlarının köməyi ilə əsas tərbiyəvi ideyalar - kollektivçilik, əməkdaşlıq, qarşılıqlı, yaradıcı və s. işlər həyata keçirilir [5].

Kollektiv fəaliyyətdə şəxsiyyətlərarası əlaqələr möhkəmləndirilir. Təlim prosesində tərbiyə təlimin metodik sisteminin təşkilində öz həllini tapır. Təlim prosesində müəllim şagirdin idrak fəaliyyətini idarə edir, onu inkişaf etdirir. İnkişafetdirici təlim ideali ensiklopedik, inkişaf etmiş şəxsiyyət deyil, çevik, ağıllı, hər yeniliyə cəld reaksiya verən, gələcəyi dərk etməyə və müstəqil fəaliyyətə tələbatları olan, yaxşı uyğunlaşma vərdişlərinə, yaradıcı qabiliyyətə yiyələnən şəxslərdir.

İlk dəfə inkişaf etmiş ölkələrdə yaranmış yeni pedaqoji texnologiyalarla əlaqədar təlim metodları keçən əsrin yetmişinci illərində məktəblərdə “Proqramlaşdırılmış təlim” adı ilə geniş tətbiq olunmağa başlanmışdır. Bu ölkələrdə yeni pedaqoji texnologiyalar təlim metodları kimi proqramlaşdırıldığı halda, bizim məktəblərimizdə bu metod düzgün qiymətləndirilmədiyindən müsbət nəticə verməmişdir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, o illərdən başlayaraq tədrisə yeni pedaqoji texnologiyalarla əlaqədar proqram tələblərinin şərtləri elmi-nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış, tətbiqinə dair tövsiyələr hazırlanmışdır və öz müsbət nəticələrini verməkdədir.

Belə ki, nəzərdə tutulmuş didaktik problemlər yüksək nailiyyətlər səviyyəsində elmi-nəzəri təhlil və həll edilərək tətbiqi imkanları dəqiqləşdirilir, müəllimə normal işləmək üçün məntiqi iş ahəngdarlığının yaradılması yolları müəyyənləşdirilir, habelə tədris prosesində müəllim-şagird münasibətlərinin, birgə fəaliyyət, qarşılıqlı əməkdaşlıq strukturları formalaşdırılır [4].

Təhsil sistemində yeni təlim texnologiyalarının tətbiqi təlim prosesinin səmərəliliyini, keyfiyyətini yüksəldən əsas amil olduğundan, belə nəticəyə gəlmək olar ki, [5]: tədris prosesi nəticəyönümlü proses olduğundan, məqsədi əvvəlcədən müəyyənləşdirilmiş və şagirdə istiqamətlənmiş təlim həyat keçirilməlidir; tədris və təlim bir-biri ilə sıx bağlı olduğundan daim qarşılıqlı əlaqədə götürülməlidir; tədris prosesi hər birinin öz rolu və statusu olan bir neçə fərdlərin əməkdaşlığından irəli gələn sosial bir proses olub inkişaf rejimində fəaliyyət göstərməlidir; tədris prosesi qarşılıqlı əlaqələrin xarakterindən, mühitin xüsusiyyətlərindən, təhsil müəssisələrinin əhatəsindən asılı olub onların daxili quruluşundan irəli gələn davranışların məcmusunu özündə birləşdirməlidir.

Elmi yeniliyi: Yeni pedaqoji texnologiyaların tədris prosesinə tətbiqi şagirdlərdə yaradıcılığı, məntiqi və tənqidi təfəkkürü formalaşdırır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Yeni pedaqoji texnologiyalarda təklif olunan üsul və metodlarından istifadə olunması müəllimin fasilitator qabiliyyətini formalaşdırır, şagirdlərdə şəxsiyyəti, azad fikir söyləməyi, fikirlərini arqumentlərlə sübut etmək bacarığını və əldə edilən baza bilikləri sistemləşdirərək inkişaf etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əskərov A.B., Niyazova A.A., Şərəfova Z.S. Kimya dərslərində yeni texnologiyalar: fəal/interaktiv təlim.//Elmi Xəbərlər jurnalı. Cild 14. № 2. Sumqayıt: Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2014, 399 s.
2. Əliyev A.H. Muasir pedaqoji texnologiyalar və kimyanın tədrisində onlardan istifadənin metodikası. Bakı: Mütərcim, 2009, 255 s.
3. Ağayev Ə.Ə. Yeni təlim metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPI-nun Elmi əsərləri. Bakı: ARTPI, 2006, № 1, s. 29-44.
4. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006, 310 s.
5. Paşayev Ə.X., Püstəmov F.A. Pedaqogika. Bakı: Çapaşloğlu, 2002, 510 s.
6. "Qloballaşma və Azərbaycanda təhsilin aktual problemləri". Beynəlxalq Elmi-praktik konfransın materialları.// Bakı: 2004. s. 3-7.
7. İbrahimov F., Hüseynzadə R. Pedaqogika, I cild, Bakı: Mütərcim, 2013, 706 s.

РЕЗЮМЕ

ТЕХНОЛОГИИ ОБУЧЕНИЯ: СУТЬ, СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРНЫЕ КОМПОНЕНТЫ

Аскеров А.Б., Рустамов К.М.

Ключевые слова: педагогическая технология, сотрудничество, проектирование, модуль.

В статье исследованы новые педагогические технологии, их суть, содержание, структура, классификация и основные принципы. Основное внимание уделено использованию способов и методов в новых педагогических технологиях, формированию способностей педагога и личности учащихся, изложению мысли в аргументах и систематизации знаний.

SUMMARY
THE ESSENCE OF TRAINING TECHNOLOGIES, THE CONTENT
AND STRUCTURAL COMPONENTS

Askerov A.B., Rustamov K.M.

Key words: *teaching, texnology, cooperation, design, module.*

New pedagogical texnologies, their essence, content, structure and classification of information on theoretical studies on the basic principles have been investigated in the article.

The use of methods and techniques in teaching technologies the formation of the teachers' abilities, he students' personality, the ability to express the opinions and arguments, systematization of knowledge are in focus of attention.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	12.10.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 541

XÜSUSİ QABİLİYYƏT TƏLƏB EDƏN KİMYA MƏSƏLƏLƏRİNİN HƏLLİ METODİKASI

İDRİSOVA SƏADƏT ŞƏRİF qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent

BAYRAMOVA FLORA ÇİNGİZ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, laborant

e-mail: bayramova1975@bk.ru

Açar sözlər: idrak, müstəqil iş, qabiliyyət, fərdi fəaliyyət

Şagirdlərin müstəqil çalışmaları, onların yaradıcı fəaliyyətinin hər vasitə ilə üzə çıxarılması üçün maksimum şərait yaradılması zəruri məsələdir. Deməliyə ki, bu mühüm vəzifənin yerinə yetirilməsində kimya fənninin tədrisi üzrə aparılan dərslər və sinifdən xaric işlərin, müstəqil həll olunan məsələlərin mühüm əhəmiyyəti vardır.

Kimyanın tədrisi üçün səciyyəvi olan müstəqil həll etmək üçün məsələ həlli, dərslərin didaktik məqsədlərini müvafiq qruplaşdırır, nümunələr göstərir.

Bu iş təcrübələrimizdə şagirdlərin və tələbələrin qabiliyyətlərinin inkişafına, formalaşmasına imkan yaradan həmin iş növlərinin hər birinə yeri gəldikcə istinad edirik.

Məlumdur ki, dərslər prosesində tələbələrin qazandıqları bilik və bacarıqları müstəqil şəkildə nümayiş etdirməyə imkan verən məsələ həlli məzmununa, xarakterinə görə müxtəlif olur.

Şagirdlərdə və tələbələrdə kimya məsələlərini həll etmək bacarığının formalaşdırılması, bu mühüm işin təsadüfdən-təsadüfə deyil, bütün kursun öyrənilməsi prosesində fasiləsiz, həm də sistemli surətdə və tədricən mürəkkəbləşdirmək şərti ilə həyata keçirildiyi şəraitdə təmin edilir [2,8].

Biz uzunmüddətli şəxsi təcrübəmizə və orta məktəbdə kimya dərsləri üzərində apardığımız müşahidələrə əsasən, bütün kimya məsələləri və misallarını şərti olaraq üç böyük qrupa bölməyi münasib bilirik: birincisi, qarşıya qoyulan suallara cavab tələb edən məsələlər (məsələ-suallar), ikincisi, hesablama məsələləri, üçüncüsü isə eksperimental məsələləridir.

Orta məktəbdə kimya tədrisi praktikasında şagirdlər hesablama məsələlərindən başqa keyfiyyət və kombinə edilmiş məsələlərin də bir çox növlərinə rast gəlirlər. İndi isə yuxarıda qeyd olmuş məsələ qrupları üzərində müxtəsər də olsa dayanacaq.

Məsələ-suallar dedikdə, başlıca olaraq, heç bir kimyəvi formulun və reaksiya tənliyinin yazılması tələb olunmayan, yalnız mühakimə yürütməklə, yəni məntiqin gücü ilə həll edilə bilən kimya məsələləri nəzərdə tutulur. Buna görə də bu tip məsələlər bəzən məntiq və mühakimə məsələləri də adlanır.

Məsələ-suallar əsas etibarilə şagirdlərə verilən suallardan ibarət olur. Lakin bu suallar gündəlik dərslərin sorğusu zamanı verilən sualdan çətinlik baxımından müəyyən qədər fərqlənir.

Belə ki, gündəlik dərslərin sorğusunda sualın cavabını şagird qabaqcadan öyrənmişdir. Sorğu zamanı onu yalnız yadına salmalıdır. Məsələ - suallarda isə cavabı məntiqin gücünə əsasən özü fikirləşib tapmalıdır. Çünki istifadə etdiyi dərslərdə və digər kitabda onun hazır cavabı yazılmamışdır. Bu tip məsələlərin həll edilməsinin şagirdin fikirləşməsi bu yol ilə zəhnini və ya idrak fəaliyyətini inkişaf etdirmək baxımından olduqca böyük əhəmiyyəti vardır.

Beləliklə, yalnız əqli mühakimə yürütməklə, başqa sözlə desək, düşündürəcək cavabı tapılan və çox vaxt nə üçün? nədən ötrü? niyə? nə cür? suallarına cavab verilməsini tələb edən, kimyəvi formul və ya tənlik yazıb, onların əsasında xüsusi hesablama əməliyyatlarının aparılması lazım gəlmədən həll oluna bilən məsələlərə, məsələ-suallar və ya məntiq (mühakimə) məsələləri deyilir.

Kimya məsələlərinin ikinci böyük və başlıca qrupunu hesablama məsələləri təşkil edir. Hesablama məsələlərində, adətən, məlum kəmiyyətlər olur. Bu kəmiyyətlər məsələnin şərtində hazır şəkildə verilir, ya da onları bilavasitə təcrübədən, istehsalatdan, sorğu kitablarından, müxtəlif

cədvəllərdən və sairədən axtarılıb tapmaq lazım gəlir. Bundan sonra isə verilmiş və ya tapılmış kəmiyyətlərə istinad edərək məsələdə tələb olunan nəticə hesablanır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, hesablama məsələlərinin özlərini də xarakterindən asılı olaraq, ümumi şəkildə bir neçə qrupa ayırmaq mümkündür: a) sadə çalışma məsələləri; b) elmi-tədqiqat xarakterli məsələlər; v) istehsalat – texniki məzmunlu məsələlər və s. [1,141].

Kimya məsələlərini üçüncü böyük qrupunu eksperimental məsələlər təşkil edir. Qeyd edildiyi kimi, eksperimental məsələlər özü də iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa sırf təcrübə ilə əlaqədar olan eksperimental məsələlər, ikinci qrupa isə həm təcrübə edilməsi, həm də hesablama aparılması lazım gələn məsələlər daxildir. İkinci qrupa daxil olan məsələlər eksperimental-hesablama məsələləri də adlanır.

Hesablama məsələlərin həlli üsulu üç yolla həyata keçirilə bilər: 1) müəllimin özü tərəfindən; 2) müəllimin köməyi ilə şagirdlər tərəfindən; 3) şagirdlərin özləri tərəfindən müstəqil surətdə (yoxlama məsələlər) [3, 82]

Şagirdlərin müstəqil iş üsullarından biri olan kimya məsələlərinin həllindən ibarət olan nümunələr aşağıda verilmişdir.

Məsələ 1:

X, Y və Z maddələrinin hər birinin 0,1 molunun 1000 q suda ayrı-ayrılıqda məhlulları hazırlanır. Bu məhlulların donma nöqtələri – 0,186⁰C, - 0,372⁰C, - 0,744⁰C–dir. Buna görə X,Y və Z maddələrini müəyyən edin.

X	Y	Z
A) Şəkər	CaCl ₂	AlCl ₃
B) şəkər	NaCl	FeCl ₃
C) NaCl	C ₂ H ₅ OH	AgNO ₃
D) C ₂ H ₅ OH	NaNO ₃	Ca(NO ₃) ₂
E) CH ₃ COOH	KNO ₃	MH ₄ NO ₃

Həlli:

1000 q (1 kq) suda 1 mol hissəcik (ion və ya molekul) həll olduqda məhlul - 1,86⁰C-də donmağa başlayır.

1000 q (1 kq) suda 2 mol hissəcik həll olduqda məhlul - 3, 72⁰C-də donur.

Donma nöqtəsi həlledicinin 1 kq-da həll olan maddənin hissəcikləri sayına bərabərdir.

Şəkər suda həll olan molekulyar birləşmədir. Yəni 1 kq suda 0,1 mol şəkər həll olduqda məhlulda 0,1 mol molekul olur. Onda şəkər məhlulunun donma temperaturu

1 mol → 1,86⁰C düşürsə,

0,1 mol → x⁰C düşər

x = - 0,186⁰C olur

1 kq suda 0,1 mol NaCl həll olduqda

NaCl ⇌ Na⁺ + Cl⁻

0,1   0,1   0,1

Ümumilikdə 0,2 mol ion olur. Onda məhlulun donma temperaturu

0,2 · (-0,186) = - 0,372⁰C olur.

CaCl₂ məhlulunda:

CaCl₂ ⇌ Ca²⁺ + 2Cl⁻

0,1   0,1   0,2

0,3 mol ion var. Onda CaCl₂ məhlulunun donma nöqtəsi

0,3 · (-0,186) = - 0,558⁰C olur.

FeCl₃ məhlulunda:

FeCl₃ ⇌ Fe³⁺ + 3Cl⁻

0,1   0,1   0,3

Ümumilikdə 0,4 mol ion var.

FeCl₃ məhlulun donma nöqtəsi

0,4 · (-0,186) = - 0,744⁰C olur.

Məsələ 2:

Əvvəlki illərin kimya dərsləklərinin birində yazılmışdır ki, Avoqadro ədədi Yer kürəsindəki insanların hamısının birlikdə saçlarındakı tüklərin sayının cəmindən, yaxud okeanlar, dənizlər və çaylardakı suyun stəkanlarla sayından ölçülməz dərəcədə böyükdür. Dərslək müəlliflərinin bu qənaətinin səhv olduğunu hesablama yolu ilə sübut edin.

Həlli:

Bir adamın saçında orta hesabla $100000 = 10^5$ tük var. Yer üzərində 6 milyard 600 milyon əhali var: $6600000000 = 6,6 \cdot 10^9$

İnsanların saçlarında olan tüklərin ümumi sayı:

$$6,6 \cdot 10^9 \cdot 10^5 = 6,6 \cdot 10^{14}$$

Avoqadro ədədinin bundan neçə dəfə böyük olduğunu hesablayaq:

$$\frac{6,02 \cdot 10^{23}}{6,6 \cdot 10^{14}} = \frac{6,02 \cdot 10^{21}}{6,6 \cdot 10^{14}} = 91,121 \cdot 10^7 = 9,12 \cdot 10^8$$

Deməli, Avoqadro ədədi Yer kürəsindəki insanların saçlarındakı tüklərin birlikdə sayından 912 milyon dəfə çoxdur.

Yer kürəsinin üzərində 1,4 milyard km^3 su var.

$$1,4 \text{ milyard } km^3 = 1400000000 = 1,4 \cdot 10^9 km^3$$

1 km^3 -in neçə l olduğunu tapaq:

$$1 m^3 = 1000 l = 10^3 l$$

$$1000 m \cdot 1000 m \cdot 1000 m = 1000000000 m^3 = 10^9 m^3 = 1 km^3$$

$$\begin{cases} 1 m^3 - 10^3 l \\ 10^9 m^3 - x \end{cases} \quad x = \frac{10^9 m^3 \cdot 10^3 l}{1 m^3} = 10^{12} l$$

Deməli, 1 $km^3 = 10^{12} l$

Yer kürəsi üzərindəki suyun ($1,4 \cdot 10^9 km^3$) l olduğunu tapaq

$$1 km^3 - 10^{12} l$$

$$1,4 \cdot 10^9 km^3 - x \quad x = \frac{1,4 \cdot 10^9 km^3 \cdot 10^{12} l}{1 km^3} = 1,4 \cdot 10^{21} l$$

Dünyadakı su ehtiyatının stəkanla miqdarını hesablayaq:

0,2 l su – y stəkan

$$1,4 \cdot 10^{21} - x$$

$$x = \frac{1,4 \cdot 10^{21} l \cdot 1 \text{ st. su}}{0,2 l} = 7 \cdot 10^{21} \text{ stəkan su}$$

Avoqadro ədədinin bundan neçə dəfə böyük olduğunu tapaq:

$$\frac{6,02 \cdot 10^{23}}{7 \cdot 10^{21}} = \frac{6,02 \cdot 10^2}{7} = 86 \text{ dəfə}$$

Buradan aydın olur ki, dərslək müəlliflərinin fikirləri səhv olmuşdur. Həmin müqayisələrdə dəqiq nəticələr almaq olur. [4, 17, 133, 151]

Məsələ 3. Qaz balonu CT_4 (T – tritium) ilə doldurulub. Həmin balonu metanla doldurduqda kütləsinin dəyişməməsi üçün təzyiqli neçə dəfə artırmaq lazımdır?

Həlli:

Normal şəraitdə 1 l qabda m q CT_4 olduqda təzyiqi hesablayaq:

$$PV = \frac{m}{M}RT \quad V = 1 \text{ l}; M(CT_4) = 24$$

$$PV = mRT \quad R = 0,082 \text{ l} \cdot \text{atm}/K \cdot \text{mol}$$
$$T = 273$$

$$P = \frac{mRT}{VM} = \frac{m \cdot 0,082 \cdot 273}{1 \cdot 24} = 0,933m \cdot \text{atm}$$

Həmin şəraitdə eyni miqdarda, yəni m q metan olduqda təzyiqi hesablayaq:

$$M(CH_4) = 16 \text{ q/mol}$$

$$P = \frac{m \cdot 0,082 \cdot 273}{16} = 1,399m \cdot \text{atm}$$

$$\text{Təzyiqin fərqi } \frac{1,399m}{0,933m} = 1,5$$

Deməli, qabı həmin miqdarda metanla əvəz etdikdə təzyiq 1,5 dəfə artır.

Elmi yeniliyi: Xüsusi qabiliyyət tələb edən kimya məsələlərinin həlli metodikası məsələləri müasir yanaşma mövqeyindən qiymətləndirilir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Kimya təliminin tədrisi və öyrənilməsi ilə bağlı əsas mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev R., Əzizov Ə. Kimya təliminin prinsipləri və priyomları. Bakı: Elm, 2002, 248.
2. Hüseynova B. Kimya və biologiyanın tədrisi. // Azərbaycan məktəbi jurnalı, Bakı: Maarif, 1994.
3. Vəliyev M. Olimpiada xarakterli məsələlərin həlli. № 3, Bakı: Elm, 2004, 102 s.
4. Abbasov M., Mahmudov T., Abışov N., Zeynalov Z., Abbaszadə S. Kimyadan olimpiada məsələləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2009, 98 s.

РЕЗЮМЕ

МЕТОДИКА РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ ПО ХИМИИ, ТРЕБУЮЩИХ ОСОБЫЕ СПОСОБНОСТИ

İdrisova S.Ş., Bayramova F.Ç.

Ключевые слова: сознание, самостоятельная работа, способность, личная деятельность

В статье рассмотрены методы формирования у учеников способности самостоятельно решать задачи, отвечающие тематическому плану обучения курса химии в средних школах, а также задач повышенной сложности.

SUMMARY

METHOD OF CHEMICAL PROBLEMS REQUIRING SPECIAL ABILITIES

İdrisova S.Sh., Bayramova F.Ch.

Key words: consciousness, independent work, ability, personal activity

In the article the methods of students' independent study in the form of issues in accordance with curriculum in schools are investigated.

Daxil olma tarixi: İlk variant 22.05.2015
Son variant 18.12.2015

UOT 81-13

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV METODLARDAN İSTİFADƏ**YUNUSOVA ŞÖLƏ ƏSƏD qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: yunusovashole@gmail.com*

Açar sözlər: tədris strategiyaları, tədris materialları, innovativ metodlar, interaktiv metod, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları.

Ölkəmizdə aparılan təhsil islahatlarının uğurlu davam etdirilməsi, yeniliklərin dünya miqyasında dəstəklənməsi Ulu Öndər Heydər Əliyevin təhsil siyasəti, onun siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyevin bu sahəyə göstərdiyi diqqət və qayğının nəticəsidir. “Azərbaycanda təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsinə çox böyük diqqət göstərilir. Təhsil bizim gələcəyimizdir” (İ. Əliyev). Uzaqgörənliklə deyilmiş bu dəyərli, müdrik sözlər hazırda Azərbaycanda təhsil islahatları keçirildiyi bir dövrdə çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununun 9-cu maddəsində deyilir: “Təhsil sisteminin başlıca vəzifələrindən biri də Azərbaycanı dünyanın ən inkişaf etmiş demokratik dövlətlərdən birinə çevirməyə qadir olan insan tərbiyə etməkdir”[1]. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün müəllim öz peşəkarlıq səviyyəsini daim artırmalı, tədrisin keyfiyyətini yüksəltmək üçün müasir tədris metod və vasitələrindən istifadə etməyi bacarmalı, bu təlim strategiyalarını tətbiq edərkən öz tədqiqatının obyektini dəqiqləşdirməlidir.

Xarici dilin tədrisi zamanı müəllim əvvəlcə məzmun standartlarını, sonra isə təlimin məqsədini, dərslərin forma və üsullarını, təlim tapşırıqlarını, qiymətləndirmə meyarlarını müəyyənləşdirməli və cari planı reallaşdırmalıdır. Məzmun standartlarını reallaşdıran forma və üsullar tələbələrin müstəqillik, liderlik qabiliyyətini artırır, təşəbbüskar, yaradıcı olmasını formalaşdırır, onlarda müxtəlif fikrə hörmətlə yanaşma, ünsiyyətə girmə bacarıqlarını inkişaf etdirir.

Təhsilin yüksək səviyyədə aparılmasında müstəqil düşünmə, müəyyən situasiyalardan çıxış yolları tapmaq, fikri əsaslandırmaq ən mühüm vasitələrdir. Bu yeni dərs modeli qurmağın, aktual məsələləri araşdırmağın, tədqiq etməyin optimal yolu, istiqamətidir. “Üsul, vasitə və tərzlər, faktiki yanaşmalar bu prosesdə öyrədən ustalıqından asılı olaraq əlaqəlilik və öyrənənlə əməkdaşlıq şəraitində yerinə görə seçilir və tətbiq olunur” [2, 252].

Innovasiya (ingiliscə innovation) yüksək səmərəliliyə malik yeniliyin tətbiqi, insanın intellektual fəaliyyətinin, kəşfinin, ixtirasının son nəticəsidir. İnnovasiyanın nəticəsi yeni və təkmilləşdirilmiş məhsul, texnoloji proses hesab edilir. İnnovasiya təhsilə yenilik gətirir, təlim-tərbiyənin, təhsil prosesinin gedişini, nəticələrini yaxşılaşdırır və təkmilləşdirilməsinə xidmət edir.

İnformasiya texnologiyalarının inkişaf etdiyi bir cəmiyyətdə tələbə lazımi məlumatı axtarmaq, seçmək, təhlil etmək, yeni informasiya yaratmaq, bu əsasda mövqe formalaşdırmaq, qərar qəbul etmək və qərarı həyata keçirtmək kimi bacarıqlara yiyələnəlməlidir. Bu zaman müəllimin əsas funksiyası tələbələrə öyrənməyi öyrətməkdir. Tədris prosesində öyrənilən hər bir dil materialı praktikada tətbiq edilməli, tələbələrin şifahi nitq bacarıq və vərdislərinin inkişaf etdirilməsinə xidmət etməlidir.

Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsilin Konsepsiyası (Milli Kurikulum) sənədində qeyd edilir ki, təhsilin əsas məqsədi şagirdlərdə təhlil və tətbiq, araşdırma və ümumiləşdirmə aparmaq, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadə etmək, müxtəlif mənbələrlə

işləmək, özünün fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək, hadisələri və mahiyyətləri dəyərləndirmək, problemləri həll etmək bacarıqlarını formalaşdırmaqdan ibarətdir [3].

Bu gün təhsildə həm forma, həm də məzmunca ciddi dəyişikliklər gedir, milli təhsil sistemi yaradılır, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanan yeni təhsil formalaşır, müəllim-şagird münasibətləri yenidən qurulur. Elmin, texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir dövrdə ənənəvi üsullardan əl çəkmək, yeni fəal təlim metodlarından istifadə etmək müəllimlərdən yüksək hazırlıq tələb edir. Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal (interaktiv) təlim metodu dərslərin keyfiyyətinin artırılmasında ən qabaqcıl metoddur və bu metod qazanılmış biliklərin tətbiq olunmasına, dərk etmə fəaliyyətinin artmasına kömək edən güclü vasitədir. Bu metod əsasında aparılan dərslərdə müəllim bələdçi rolunu oynayır, tədris prosesində yönəldici suallar vasitəsilə tələbələrə fəallaşdırır, onların öz potensial imkanlarından yararlanmasına imkan yaradır. Fəal interaktiv təlimdə innovasiyaların, yeniliklərin tətbiqi genişləndirilir, tələbələr arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq, təlim prosesində hamının sərbəst fikir söyləməsinə inam yaranır və aşağıdakı qabiliyyətlərə malik şəxsiyyətlər formalaşdırılır:

- Biliklərə müstəqil yiyələnmək və yenilərini əldə etmək, bu bilikləri yaradıcılıqla işlətmək;

- Onlardan həyatda məqsədlərinə çatmaq üçün istifadə etmək;

- Öz yoldaşları ilə problemlərin həllində əməkdaşlıq etmək [4, 4].

Təlimin səmərə və keyfiyyəti müasir təlim metodlarının düzgün seçilib tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Təlim metodları təlim prosesinin ünsürlərindən biri olub qarşıda duran didaktik məqsədə nail olmaq üçün istifadə olunan yollara deyilir. O, təlimin məqsəd və məzmununa xidmət edir.

Tədris prosesində müxtəlif metodlardan istifadə olunur: passiv metod (ənənəvi, klassik və ya fundamental), aktiv metod və interaktiv metod. İnteraktiv təlim kommunikativ fəaliyyətin elə bir formasıdır ki, proses iştirakçılarının hər biri tədris olunan mövzunun mənimsənilməsinə öz töhvəsini verir. Bu baxımdan dil dərslərində interaktiv metodun tətbiqi daha məqsəduyğun hesab edilir. Xarici dil dərslərində interaktiv metodun istifadəsi dil dərslərinin müzakirəli şəkildə aparılmasına səbəb olur və nəticədə tələbələr öz fikirlərini sərbəst, rəhbərli ifadə etmək bacarığına yiyələnir, öyrəndikləri xarici dildə həmsöhbətləri ilə aldıkları bilik səviyyəsində ünsiyyət qura bilirlər. Şübhəsiz ki, ünsiyyət prosesində tələbələr səhvlərə yol verə bilərlər. Müəllim bunu təbii hal kimi qarşılamalı, tələbələrin psixoloji sarsıntı keçirmələrinə yol verməməli və həmin səhvləri aradan qaldırmağa cəhd etməlidir. Müəllim tələbələrlə mövzu ilə bağlı dialoqlar, situasiyalar üzərində iş aparmalı, seçilən materialın tələbələrin maraq dairəsinə, dünyagörüşünə, intellektual səviyyəsinə uyğun olmasına, qiymətləndirmənin obyektiv və şəffaf təmin edilməsinə nail olmalıdır.

Bütün bunlar xarici dil dərslərində tələbələrin bir-birləri ilə ünsiyyətə girmələrinə, əməkdaşlıq etmələrinə, kollektiv şəkildə işləmələrinə və bir şəxsiyyət kimi formalaşmalarına səbəb olur.

Fəal interaktiv təlimin əsası innovasiyalar üzərində qurulur. Zaman dəyişdikcə, təhsil sistemində müvəffəqiyyətlər əldə edildikcə təlimin metod və texnikaları yeniləşir.

İnteraktiv təlim dövrün, zamanın tələblərindən irəli gələn təlimi yanaşma sistemi olub tələbələrdə tədqiqatçılıq qabiliyyətinin formalaşmasına, fəallığın yaradılmasına, müstəqil fikirlərin söylənilməsinə, nəticələrin çıxarılmasına və qiymətləndirilməsinə imkan yaradan metod, üsul, vasitə və texnikalar əsasında qurulur.

İnteraktiv təlim müəllim-şagird birliyini nəzərdə tutur. İnteraktiv metodlar isə təlim prosesində öyrənmə və anlaşıma, tələbələrin bacarıq və keyfiyyətlərə yiyələnməsini həyata keçirən üsullar, yanaşmalar, vasitələrdir.

Fəal interaktiv təlimin quruluşuna motivasiya, tədqiqatın aparılması, informasiya mübadiləsi, informasiyanın müzakirə və təşkili, nəticələrin ümumiləşdirilməsi, yaradıcı

tətbiqetmə, qiymətləndirmə və refleksiya daxildir. Bu metodun üstün cəhəti odur ki, dərş prosesində biliklərə yiyələnmək həvəsi artır, biliklərə müstəqil şəkildə yiyələnmək olur, tələbələrin məntiqi, tənqidi, yaradıcı təfəkkürü inkişaf edir, qarşılıqlı əməkdaşlıq, müstəqil tədqiqat aparmaq bacarıqları formalaşır.

Xarici dil dərşlərində müasir təlim metodlarından istifadə etməklə müəllim dil bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün dil materiallarını düzgün seçməli, sadədən mürəkkəbə prinsipinə əməl etməli, tələbələrin tələblərini, ehtiyaclarını nəzərə almalıdır.

Fəal interaktiv dərşin ilkin mərhələsində qazanılmış uğur dərşin maraqlı sonluqla bitəcəyinə işarə edir. Dil dərşlərində müəllim mövzuya uyğun maraq yaradan, müstəqil təfəkkürü stimullaşdıran suallar, materiallar hazırlayır və mövzu təqdim olunmazdan əvvəl o, tələbələrin yeni mövzu haqqında biliklərini müəyyən edir. Bu üsullar tələbələrin mövzu ilə bağlı nə düşündüklərini, nəyi nə dərəcədə bilmələrini üzə çıxarır və onlarda dinləyib-anlama, danışma vərdişlərini formalaşdırır. Növbəti mərhələdə tələbələr öyrəndiklərini tətbiq edir, fikir mübadiləsi aparır, yaradıcılıq qabiliyyətlərini göstərir, mövzu ilə bağlı esselər, layihələr hazırlayır, internet materiallarından istifadə edir və dilin tədrisi zamanı nəyi əldə etdiklərini nümayiş etdirirlər. Bu kimi üsullar isə yaradıcı təfəkkürü inkişaf etdirir və dil dərşlərini səmərəli təşkil etmək üçün idrak fəallığının artırılmasına, yaradıcılığa, yeniliyə, müstəqil tədqiqat aparmağa sövq edən strategiyalar hazırlamağa, tətbiq etməyə kömək edir.

Müasir dərş dedikdə öyrətmə prosesində müəllimin göstərdiyi pedaqoji məharət, ustalıq, dərşdə biliklə fəaliyyətin dialektik əlaqəsi, tələbələrin idrak fəaliyyətindəki müstəqilliyi nəzərdə tutulur. Müasir dərş tələbələrin dünyagörüşünü inkişaf etdirir, onların əqidəcə mətinləşməsinə şərait yaradır, dərşdə istifadə olunmuş əlavə məlumatlar dərşetmə qabiliyyətini artırır.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, fəal interaktiv təlim metodu dərşin keyfiyyətini artırmaqda güclü vasitə hesab olunur və fəal təlim prosesində şagirdlər tam hüquqlu iştirakçı olmaqla qazanılan bilikləri axtarışlar və kəşflər hesabına mənimsəyirlər. Fəal təlim zamanı müəllim şagirdlərə fəal yanaşmalı, onların bilik, bacarıq və vərdişlərinin inkişafı üçün daha səmərəli tədris üsullarından, innovativ metodlardan, informasiya texnologiyalarından istifadə etməlidir.

Bu gün Azərbaycan təhsilində aparılan islahatlarda müəllim-şagird yaradıcılığına böyük önəm verilir. Təlim prosesində elə qarşılıqlı münasibətlərin yaradılması nəzərdə tutulur ki, burada hər iki tərəf qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çata bilsin [5].

Xarici dil dərşlərinin tədrisinin əsas məqsədi tələbələri danışığa, ünsiyyət qurmağa yönəltmək, kommunikativ bacarıqları innovativ metodların köməyi ilə inkişaf etdirməkdir. Belə dərşlərdə dil öyrənən nitqi diqqətlə dinləməli, danışıq üçün lazım olan şərtləri qəbul etməli və dinlədiyini danışıq ilə məşq etdirməlidir.

Dil dərşlərində kommunikativ nitq bacarıqlarını formalaşdırmaq üçün danışıq üç funksiyanı həyata keçirir:

- O, yalnız öyrətmə obyektini deyil, kommunikasiya mediasıdır və anlamaya xidmət edir.
- O, sosial formadır və dərşdə sosial əlaqələrin yaranmasına imkan yaradır.
- O, öyrənənlərin və öyrədənlərin təlimin məqsədinə uyğun, nitq materiallarının kontekstindən asılı olaraq inkişaf etməsinə zəmin yaradır.

Təlim prosesində dilin keyfiyyətli öyrənilməsi və öyrədilməsi, kommunikativ bacarıqların yaradılması və inkişaf etdirilməsi zəruridir [6, 73-76]. Dilin öyrənilməsində innovativ metodlar bir tərəfdən danışıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsini və materialların seçilməsini sürətlə başa çatdırırsa, digər tərəfdən kommunikativ interaksiyada başlıca fəaliyyət olur. Xarici dilin tədrisi zamanı danışıq bacarığının formalaşmasında intensiya, situasiya, informasiya, interaksiya kimi mətnə lazım olan kriteriyalar vacib şərtlərdir.

Dilin bütün aspektlərinin (fonetika, qrammatika, leksika) tədrisi zamanı müəllimin fəal təlim metodlarından, müasir təlim texnologiyalarından istifadə etməsi tələbələrin öyrəndikləri

xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmələrini sürətləndirir, danışıq aktının reallaşması prosesində çətinlik çəkməmələrinə imkan yaradır.

Müasir təlim metodlarından və informasiya kommunikasiya texnologiyalarından istifadə tədris prosesində dəyişiklik etməyə, müəllimlə tələbə arasında, tələbələr öz aralarında qarşılıqlı əlaqələr qurmağa imkan yaradır. Bu eyni zamanda tələbələrdə özünəinam hissənin aşılmasına kömək edir, onlara sərbəstlik verir, onları dərstdə fəal iştirak etməyə sövq edir.

Elmi yeniliyi. Bütün bu yeniliklərin məqsədi təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, ölkəmizin gələcək inkişaf və tərəqqisini təmin edəcək yüksək intellektual səviyyəli, eimi dünyagörüşlü gənc nəslin yetişdirilməsindən ibarətdir. Bunun üçün mütərəqqi dünya texnologiyalarından, innovativ metod və yanaşmalardan istifadə etmək, insanların tərəkürünün yeniləşməsi hesabına qloballaşmış cəmiyyət qurmağa nail olmaqdır. Dediklərimizi yekunlaşdıraraq məşhur Çin deyimini xatırlamaq yerinə düşər: “ Mənə de–mən yaddan çıxarım. Mənə göstər–mən yadda saxlayım. Məni cəlb et– mən öyrənəm”

Tətbiqi əhəmiyyəti: İnnovativ metodlardan istifadənin imkan və yollarını müəyyənəndirməkdə mənbə kimi istifadə edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanunu. Bakı: Öyrətmən, 1993. 24 s.
2. Ağayev Ə., Həsənov A. Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007, 252 s.
3. Azərbaycan Respublikasında Ümumi təhsilin konsepsiyası (Milli Kurikulum) <http://portal.edu.az/index.php?r=article/item&id=194&mid=5&lang=az>
4. Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim: Müəllim üçün vəsait. Bakı: 2007.
5. www.kurikulum.az/images/tedqiqat2012/TPIhesabat6.pdf
6. Clarke D. Communicative theory and its influence on materials production. Language Teaching, 1990
7. Aliyeva R., Mehtiyeva T., Silver J. Interactive teacher training. Bakı: Çaşıoğlu, 2002, 115 s.
8. <https://nbuseminar.wordpress.com/2011/10/30/use-of-innovative-methods-materials-and-practices-in-elt/> Use of Innovative Methods, Materials and Practices in ELT.

РЕЗЮМЕ

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ МЕТОДОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Юнусова Ш.А.

Ключевые слова: стратегия обучения, материалы обучения, инновационные методы, информационные-коммуникационные технологии.

В статье говорится о новых методах, принципах и способах обучения иностранному языку. Использование современных методов обучения на уроках иностранного языка способствует развитию творческого и критического мышления, языковых навыков.

SUMMARY

USE OF INNOVATIVE METHODS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Yunusova Sh.A.

Keywords: training strategies, training materials, innovative methods, interactive method, information-communication technologies.

The article deals with the new methods, principles and means of teaching foreign languages. Using of innovative methods in foreign languages teaching develops language skills, critical and creative thinking.

Daxil olma tarixi: İlkin variant 03.11.2015
Son variant 18.12.2015

UOT 37.01

BİLİK VƏ BACARIQ ANLAYIŞLARININ MAHİYYƏTİ HAQQINDA

HƏMİDOV SƏİD SEYİDAĞA oğlu

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, dosent

ƏKBƏROVA AYSEL ASİF qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, magistrant

e-mail: samed.akperov@mail.ru

Açar sözlər: bilik, bacarıq, qiymətləndirmə, vərdiş, produktiv, təlim.

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında aparılan təhsil islahatları haqqında, yeni təlim sistemləri, kompüterli təlimə yeni yanaşmalar, təlimin ümumi prinsipləri və müasir dərslərin strukturu haqqında məlumat verilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Təhsil Qanununda təhsilin inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan komponentlərin təkmilləşdirilməsi, yeniləşdirilməsi və bununla da sosial cəhətdən fəal olan, yaradıcı vətəndaşların yetişdirilməsi bugünkü məktəbin qarşısında duran aktual vəzifələrdir. Təhsilin yeniləşdirilməsi – onun məzmunu, mənimsədilməsi yolları, vasitələri, təşkili formaları, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsi kimi mühüm komponentlərin reallaşdırılmasına yönəlmişdir. Təhsil anlayışı çox faktorlu olub, onun nüvəsini həyatda, praktikada zəruri olan bilik və bacarıqlar sistemi təşkil edir.

Məktəb təlimində hər fənn üzrə ən çox tətbiq olunan sözlər: «bilik», «bacarıq» və «vərdişlərdir». Adı mənada bu üç sözün hər biri digəri ilə əlaqəlidir və bizim fikirimizcə «bilik» anlayışı bacarığa da, vərdişə də xasdır. Əslində bilik təhsilin və xüsusi halda təlimin nüvəsini təşkil edir. Çünki bilik əsasında bacarıq və vərdişlər yaranır, formalaşır. Bilik – mənəvi inamın, estetik baxışın, dünyagörüşünün əsasıdır.

Elmi ədəbiyyatda «bilik» anlayışı çoxmənəli şəkildə işlədilir və ona görə də bir neçə tərif var. Belə ki, bilik – təfəkkür forması kimi (anlayış, təklif, əqli nəticə), materiyanın ali məhsulu olan beynin məhsulu kimi, maddi aləmin şüurumuzda inikası, dərkətmə nəticəsi kimi və s.

Ensiklopediyada bilik belə tərif olunur: reallığı dərkətmə prosesinin nəticəsi məntiqi olaraq təsdiq olunmuş və ictimai-tarixi təcrübə nəticəsində yoxlanılmışdır. Bilik təbii və süni dillərin işarələri ilə işarə olunur.

Bütün bu təriflərdə elmi biliklərdən bəhs olunur. Lakin əlavə biliklər də var. Məsələn, məişət biliyi, şəxsi bilik və s. L.M. Fridman yuxarıdakı tərifləri təhlil edərək, biliyə daha ümumi tərif vermişdir: «Bilik- bizim idrak fəaliyyətimizin nəticəsi olub, həmin fəaliyyətin formasından asılı deyil. Dərkətmə nəticəsini insan nitqi ilə, əl, mimika hərəkətləri ilə və s. ifadə edir. Deməli, hər bir bilik idrak fəaliyyəti nəticəsi olub, işarələr şəklində ifadə olunur (şifahi və ya yazılı)».

Biliyin tərifindəki çoxmənəlilik onun çoxfunksiyalı olması ilə şərtlənir. Məsələn, didaktikada bilik təlimin məqsədi kimi, nəzərdə tutulanın öyrədilməsi kimi, təlimin məzmunu kimi, pedaqoji təsir kimi çıxış edir.

Çünki, köhnə biliklər şagirdi psixi inkişafı cəhətdən yeni səviyyəyə qaldırır, yeni biliyi dərkətmə imkanını yaradır. Bilik insanda dünyaya yeni baxış formalaşdırmaqla, həm də ona münasibəti dəyişdirir. Deməli, biliyin həm də tərbiyəvi əhəmiyyəti vardır. Biliyin bu xüsusiyyətləri və keyfiyyətlərindən təlim prosesində istifadə olunmalıdır.

Çünki bilik şagirdlərin əqli inkişafında mühüm rol oynayır. Əqlin inkişafında, tamlığında əsas amildir. Bilik insanın dünyagörüşünün tərkib hissəsini təşkil etməklə, onun reallığa

münasibətini, mənəvi baxışlarını, inamını, şəxsiyyətin iradi keyfiyyətlərini, marağını müəyyən edərək, bacarıqların inkişafında əsas rol oynayır.

Biliyin sadaladığımız didaktik funksiyaları nəzərə alınaraq, müəllim qarşısında aşağıdakı vəzifələr durur:

- 1) statik şəkildə qeyd olunmuş biliyi öyrənənlərin fəal idrak prosesinə keçirmək lazımdır,
- 2) biliyi ifadə formasından şagirdin idrak fəaliyyəti məzmununa keçirmək lazımdır,
- 3) biliyi insanı bir şəxsiyyət kimi, fəaliyyət subyekti kimi formalaşdırma vasitəsinə çevirmək lazımdır.

Təlim prosesində qazanılan biliklər aşağıdakı keyfiyyətlərə malik olmalıdır: sistemlilik, ümumilik, şüurluluq, dinamiklik, təsiredicilik, tamlıq, möhkəmlik.

Şagird təlim prosesində biliyin mahiyyətinə varmalı və təlim məqsədlərinə uyğun olaraq, «praktika-nəzəriyyə-praktika» sxemi üzrə onun mücərrədləşmə səviyyəsindən konkretləşmə səviyyəsinə keçməsi və ya praktikada tətbiq olunması mərhələlərini keçməlidir. Belə olduqda qazanılan biliklər əsaslı olur. Bir mərhələdən digər mərhələyə keçid məntiq qanunları və ya təfəkkür əməliyyatları vasitəsilə həyata keçirilir.

Biliyin şagird tərəfindən şüurlu mənimsənilməsi, konkret məzmunun dolğunluğu, hər hansı bir konkret faktın təhlili, nəzəri biliyi praktikaya tətbiq etmə bacarığı və.s. şüurlu biliyi formal bilikdən fərqləndirən əlamətlərdir.

Məktəb təcrübəsində diaqnostika aparıldıqda əsas diqqət biliyin tamlığı və möhkəmliyinə yönəldilir. Qalan əlamətlər çox vaxt diqqətdən kənar qalır. Lakin şagirdin informasiya toplama bacarığı, hesablama, məsələ həll etmədə təhliletmə qabiliyyəti və digər ümumtədris fəaliyyəti diqqətdən yayınmamalıdır.

Şagirdlərin hazırlıq səviyyəsi bir qayda olaraq, şifahi və yazılı yoxlamalarla, testlərlə yoxlanılır.

Biliklərin mənimsənilməsində şagirdin fəal idrak fəaliyyəti və müəllimin istiqamətverici göstərişləri mühüm rol oynayır.

Təlimdə dərkətmə prosesi bir neçə mərhələdən ibarətdir:

1. Obyektin qavranması: öyrənilən obyektin ayırd edilməsi və onun mühüm əlamətlərinin göstərilməsi.
2. Dərkətmə: obyektin daxili və xarici əlaqələri, münasibətləri nəzərdən keçirilir.
3. Biliklərin formalaşması: çoxsaylı qavrayış nəticəsində biliklərin şüurda həkk olunması, yadda qalması və bundan sonra sübyekt (şagird) tərəfindən obyektin mühüm xassə və münasibətlərinin təkrar edilməsi.
4. Biliklərin mənimsənilməsinin yekun mərhələsində qazanılmış biliklərdən yeni biliklərin mənimsənilməsi üçün istifadə olunur.

Çox vaxt biliyin formalaşması mərhələləri biliyin mənimsənilməsi kriteriyası (qiymətləndirilməsi) kimi qəbul edilir.

Beləliklə, biliyin tam mənimsənilməsi aşağıdakı mərhələləri keçir: qavrayış-təsəvvür-anlayış- anlayışın inkişafı. Psixologiyada bunu belə də qeyd edirlər: qavrama → təsəvvür → formalaşma → anlayış → tətbiqətmə.

Biliyin təlim prosesində produktiv rolu nədən ibarətdir?

Əgər verilən bilik 1-ci mərhələdə qalırsa, onda onun inkişafetdirici funksiyası az olur. Verilən bilik qeyri-standart şəraitdə öz tətbiqini tapırsa, onda onun inkişafetdirici funksiyası artır. Şagirdin əqli inkişafı təmin olunur.

Biliklərin mənimsənilməsi müxtəlif səviyyələrdə ola bilər:

1. Reprodaktiv səviyyədə – şagird nümunə əsasında, qayda əsasında biliyi təkrar edir və ya tətbiq edir. Məsələn, həll olunmuş məsələyə oxşar məsələnin şagirdlərə həvalə edilməsi.

2. Produktiv səviyyə- biliyin standart olmayan yeni situasiyada tətbiq edilməsi. Məsələn, standart olmayan məsələlərin həll edilməsi, məntiqi, ehtimal xarakterli məsələlərin həlli. Reprodaktiv mərhələsi produktiv mərhələ üçün hazırlıq mərhələsi hesab oluna bilər.

V.P. Bepalko bu iki mərhələ arasındakı əlaqəni və onların strukturunu nəzərə alaraq, tədris informasiyasının mənimsəmə səviyyələrini aşağıdakı kimi müəyyən etmişdir.

- 0-cü səviyyə – «başadüşmə»
- 1-ci səviyyə – «tanıma»
- 2-ci səviyyə – «təkrar etmə» (ifadə etmə)
- 3-cü səviyyə – «tətbiq etmə»
- 4-cü səviyyə – «yaradıcı yanaşma»

Başqa fənlərdə olduğu kimi, informatika fənnində də əsas məqsəd şagirdləri zəruri olan bilik, bacarıq və vərdişlər sistemi ilə silahlandırmaqdan ibarətdir. Bacarıq və vərdişlərə yiyələnmə qazanılmış biliklər əsasında həyata keçirilir. Çünki bacarıq və vərdişlər bilavasitə biliklərə uyğun olub tələblərini reallaşdırır.

Burada iki suala cavab verməyə çalışaq:

1. Bacarıq və vərdişlərin mahiyyəti nədən ibarətdir?
2. Şagirdlərdə bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması mexanizmi necədir?

Pedaqogika elmində «bacarıq» və «verdiş» anlayışları konkret mənə daşsa da, onlar arasında münasibətlər konkret olaraq dəqiqləşməmişdir. Belə ki, psixoloqların (pedaqoqların) əksəriyyəti hesab edir ki, bacarıq daha yüksək psixoloji kateqoriyadır: praktik pedaqoqlar hesab edirlər ki, vərdişlər yüksək kateqoriyadır, çünki yüksək idman nailiyyətləri bilavasitə vərdişlərə borcludur: fiziki çalışmaları, əmək fəaliyyəti aparıcı rol oynayır.

Bir sıra alimlər bacarıq adı altında hər hansı bir fəaliyyəti peşəkar səviyyədə icra etmə mümkünlüyünü başa düşürlər. Bu zaman həmin bacarıqlar fəaliyyət əməliyyatlarını xarakterizə edən bir neçə vərdişlər əsasında formalaşır. Ona görə də vərdişlər bacarıqlardan əvvəldir.

Digər qrup alimlər bacarıq adı altında hər hansı bir əməli və ya əməliyyatı yerinə yetirmək mümkünlüyünü başa düşürlər. Onlara görə, bacarıq vərdişdən əvvəldir və əməliyyatları daha mükəmməl icra etmə mərhələsi kimi nəzərə alırlar.

Elmi-pedaqoji ədəbiyyatda bacarıq və vərdişlər aşağıdakı kimi xarakterizə olunur.

Bacarıq və verdiş bu və ya digər işi yerinə yetirmək qabiliyyətinə deyilir. Onlar müəyyən əməliyyatı hansı səviyyədə icra etmə dərəcəsi ilə bir-birindən fərqlənir.

Bacarıq – tamamilə və ən yüksək səviyyəyə qədər şüurlu olaraq icra etmə qabiliyyətidir.

Vərdiş – tamamilə və ən yüksək səviyyədə formalaşmamış əməli, mərhələləri dərk etmədən avtomatik icra etmə qabiliyyətidir.

Məsələn, adam kitab oxuyarkən mətnin mənə və üslub məzmunu diqqət mərkəzində olur, hərflər, sözlər avtomatik tələffüz olunur. Əgər kitab redaktə məqsədilə oxunursa, onda hərflər, sözlər diqqət mərkəzində olur, məzmun ikinci plana keçir. Hər iki halda insan oxumağı bacarır və bu bacarıq vərdiş səviyyəsinə çatdırılır.

Bacarıq – hər hansı bir məsələnin həllində yeni əməliyyat üsuluna yiyələnmək üçün aralıq mərhələdir, lakin vərdiş səviyyəsinə gəlib çatmamışdır.

Adətən, bacarığı – biliyin mənimsənilməsinin başlanğıc mərhələsi kimi qəbul edirlər. Məsələn, şagirdlər əməlin xassələrini və ya əməllər sırası qaydasını söyləməyi bacarır.

Bu biliklərin praktik tətbiqi- sonrakı mərhələ olub, qayda və ya xassənin düzgün tətbiq edilməsi tələbini irəli sürür. Şagirdlər müəyyən çətinliklərlə qarşılaşdıqda, məlum qaydaya, təklifə və ya müəllimə müraciət edirlər.

Vərdişlər – insanın şüurlu icra etdiyi əməliyyatın avtomatlaşmış komponenti olub, məhz icra prosesində yaranır. Vərdiş – şüurlu avtomatlaşmış əməliyyat kimi yaranır, sonra isə icra üçün avtomatlaşmış üsul kimi çıxış edir. Hər hansı bir əməliyyatın vərdiş olması üçün fərd onu dəfələrlə təkrar edir.

Şagirddə hər hansı əməliyyatın icrası prosesini formalaşdırmaq istəyiriksə, o, həmin əməliyyatı geniş şəkildə icra edir, hər bir addımı qeyd edir. Deməli, qabiliyyət əvvəlcə bacarıq kimi formalaşır. Eyni bir prosesin dəfələrlə icra təkrarı zamanı aralıq mərhələlər nəzərə alınmır və bacarıq vərdişə çevrilir.

Beləliklə, «bacarıq» termini iki mənə daşır:

1. Hər hansı sadə əməliyyatı icra etmənin ilkin səviyyəsinə yiyələnmə. Bu halda vərdiş həmin əməliyyatı mənimsəmənin yüksək səviyyəsi kimi nəzərdə tutulur, əməliyyatın icrasının avtomatlaşmış bacarığı vərdişə çevrilir.

2. Bacarıq – şüurlu olaraq, mürəkkəb əməliyyatın vərdişlər vasitəsilə icrası qabiliyyətinə deyilir. Bu halda vərdiş elementar hadisələrin avtomatlaşmış icrası olur, mürəkkəb əməliyyatlar bacarıqla yerinə yetirilir.

Tədris bacarıqları avtomatlaşmış həddə çatdıqda vərdişə çevrilir.

Ayrı-ayrı fənlərin mənimsənilməsi üçün spesifik fənn bacarığı və vərdişləri mövcuddur. Məsələn, natural ədədlərin şifahi və yazılı nömrələnməsi və ya oxunuşu və yazılışı – xalis riyazi bacarıq tələb edir; bunlar formalaşdırıldıqdan sonra daha geniş mənada tətbiqini tapır, o cümlədən, digər fənlərdə. Həmin bacarıqlar ümumtədris bacarıqları adlanır.

Elmi yeniliyi: Məqalədə bilik və bacarıq anlayışlarının mahiyyəti aşığıqlanır, elmi araşdırma aparılır.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Bilik və bacarıqlar sisteminin komponenti haqqında məlumat veriləndə mənbə kimi istifadə etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəzərov A. Müasir təlim texnologiyaları (mühazirə xülasələri) dərs vəsaiti. Bakı: ADPU, 2012, 103 s.
2. Ağayev Ə.Ə. Təlim prosesi, ənənə və müasirlik. Bakı: Adiloğlu, 2006, 138 s.
3. Həsənov A., Ağayev Ə. Pedaqogika. Bakı: Nasir, 2007, 496 s.
4. Quliyev S. Ailə pedaqogikasının mühüm problemləri. Bakı: Nasir, 2005, 230 s.
5. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009, 526 s.
6. Mehrabov A., Abbasov Ə., Zeynalov Z., Həsənov R. Pedaqoji texnologiyalar. Bakı: Mütərcim, 2006, 448 s.
7. Mehrabov A., Cavadov İ. Ümumtəhsil məktəblərində monitoring və qiymətləndirmə. Bakı: Mütərcim, 2007, 512s.

РЕЗЮМЕ

О СУТИ ПОНЯТИЙ «ЗНАНИЯ» И «НАВЫКИ»

Гамидов С.С., Акберова А.А.

Ключевые слова: знания, навыки, дидактические функции

В статье речь идет о дидактических функциях и позициях преподавателя. Кроме того, открывается учебный этап процесса понимания.

Здесь перечисляются уровни освоения знаний. Кроме того, определение уровня образования об обучении информации. В статье раскрываются сущность навыков и умений у студентов, а также мнения о механизме формирования навыков.

SUMMARY
ON THE ESSENCE OF KNOWLEDGE AND SKILLS CONCEPTS
Hamidov S.S., Akbarova A.A.

Keywords: *knowledge, ability (skill), valuation, habit, productive, training.*

The educational reforms, the new training systems, new approaches to computer training, general principles of training, general principles of training and the structure of modern lessons are investigated in the article.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	22.10.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 159.99

GƏNCLƏRİN ÖZÜNÜAKTUALLAŞDIRMASININ PSIXOLOJİ PROBLEMLƏRİ

MİRZƏYEVA SEVƏR SƏRVƏT qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, müəllim

e-mail: severmirzayeva@hotmail.com

Açar sözlər: gənclər, özünüaktualaşdırma, özünüdərketmə, təlim fəaliyyəti, normativ davranış

Gənclik dövrü 15-30 yaş hesab olunur. Bu dövr insan həyatının ən sağlam dövrüdür. Bu dövrdə şəxsiyyətin davranışında bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlər ortaya çıxır: daxili narahatlıq, vasvasılıq, tez reaksiya vermə, duyğuların ifadə edilməsində ziqzaqlar, tez sevinmə və kədərlənmə, qərarlılıq, dərslərə və çalışmalara marağın və diqqətin azalması, istəklərin artması, mənəmlilik hissənin qabarması, qadağalara, öyüdlərə, xəbərdarlıqlara qarşı çıxmaq, qayda və məhdudiyyətlərin çoxluğundan sıxılmaq, dözümsüzlük, evdən qaçma, ailədən qopma meyli, evdən uzaqlaşma meyli, özünü haqlı-haqsız müdafiə, geyinməyə, bəzənəməyə düşkünlük, yaşlıları ilə birlikdə oynamağa çalışmaq, səsin dəyişməsi, dostlarına oxşamaq cəhdi, musiqi və əyləncəyə meyllilik. Bu sadalananlar gənclərin ətrafdakılar tərəfindən fərqləndirilmə və dəyər verilmə istəyindən irəli gəlir. Bir sözlə, yetkinlik çağında “mən artıq uşaq deyiləm” motivi ilə özünü təqdim etməyə cəhd göstərir [1, s.328].

Gəncliyin ən əsas məsələlərindən biri müstəqillik əldə etməkdir. Bu müstəqillik hissi ilə yeni tələbatlar, problemlər meydana çıxır, yaşlı nəslin himayəsindən tam azad olmayan gənclərdə daxili və xarici konflikt yaranır. Gənclərə həqiqi müstəqillik əldə etmək çətin başa gəlir. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə çalışan gənc tədrisçi özünüaktualaşdırma yoluna qədəm qoyur. Gənclərin özünüaktualaşdırması – bu fəaliyyət və münasibətlər sistemində öz bacarıq və imkanlarının subyektiv şəkildə şəxsiyyətin özü tərəfindən dərk edilməsi prosesidir. Özünü başqaları ilə identifikasiya etməsi, təcrübə toplamaq, baş verənlərin subyektiv qavranılması kimi xüsusiyyətlər gənclərin özünüaktualaşdırması üçün əsas tələblərdir. Gənclərin özünüaktualaşdırması prosesi spontan, həm də təşkil formada təzahür edir. Gənclərin yaradıcı fəaliyyətdə özünüaktualaşdırması zamanı bəzi kriteriyalar vardır. Yaradıcı fəaliyyətə olan motivasiyanın kriteriya göstəriciləri belədir: fəaliyyətin məqsədini anlamaq, yaradıcı fəaliyyətə olan maraq, yaradıcı məsələ həllində uğur qazanmağa çalışmaq, yaradıcı fəaliyyətdə liderliyə meyllilik, dərk etmə tələbatları və özünütənqid etmə bacarığı.

Özünüaktualaşdırma bu və ya digər səviyyədə fərdin özünütənqidinə, potensial və real imkanların üzə çıxarılmasına yönəlmiş bir prosesdir. Özünüaktualaşdırmağa tələbat yetkin şəxsiyyətin əsas xüsusiyyəti hesab olunur. Özünüaktualaşdırma ideal “mən” dünya mənzərəsi və həyat planları, sonrakı fəaliyyətinin nəticəsinin dərk olunması da daxil olmaqla “Mən” konsepsiyasının qurulması, korreksiyası və yenidən qurulmasında təzahür etdirir. Bu baxımdan özünüaktualaşdırma və özünügerçəkləşdirmə bir prosesin – inkişaf və yüksəliş prosesinin iki ayrılmaz hissəsidir, bu prosesin nəticəsi isə öz insani potensialını maksimal dərəcədə açan və tətbiq edən, özünügerçəkləşdirən şəxsiyyətdir. Özünüaktualaşdırma aktı – özünügerçəkləşdirmə zamanı qarşıya qoyulan dərk olunmuş məqsədlərin və onlara nail olma strategiyalarının işlənilməsi əsasında subyektin yerinə yetirdiyi bir sıra aktlardır. Özünügerçəkləşdirmənin hər aktı özünəməxsus emosional yaşantılarla – uğurlu olduqda müsbət, uğursuz olduqda isə mənfi emosiyalarla müşayiət olunur.

Gənclərin özünüaktualaşdırma prosesini aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

- Özünüaktuallaşdırmağa çalışan gənc şəxsiyyət bilavasitə sosial təcrübə qazanma yolu ilə realizə olunmağa başlayır;

- Özünüaktuallaşdırma prosesi gəncin fiziki və sosial cəhətdən intensiv inkişafı ilə meydana çıxır;

- Gənclərin özünüaktuallaşdırma anlayışı – özünüdərkətmə, özünüanlama, özünə-münasibət, özünütəhlil, özünüqiymətləndirmə, özünənəzarət, özünütərbiyə və s. ilə bağlı prosesdir.

- Gənclərin özünüaktuallaşdırmasında onun subyektiv – psixoloji xarakter xüsusiyyətləri, tələbatları, yönəlişlikləri, koqnitiv və psixofizioloji potensialı, genetik qabiliyyətləri, mental xüsusiyyətləri xüsusi əhəmiyyətli rol oynayır;

- Gənclərin özünüaktuallaşdırmasının xüsusiyyətləri: daxili müstəqillik, iradə, reallaşdırılan fəaliyyətin intensivlik dərəcəsi, məqsədə çatma variantlarının müxtəlifliyi, əxlaqi refleksiya, mənəviyyat yönəlişlikləri, həyat ideali aiddir;

- Gənc şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırması prosesi pedaqoji tədqiqatların spesifik hissəsidir. Belə ki, müəllim təlim fəaliyyətində yeniyetməni düzgün stimullaşdırmalıdır ki, nəticədə ətraf mühit ilə yeniyetmənin fərdi keyfiyyətləri düzgün ortaq məxrəcə gələ bilsin və bunun sayəsində yeniyetmənin özünüaktuallaşdırması üçün şərait yaransın;

- Gənclərin özünüaktuallaşdırma bilməsi üçün təlim fəaliyyətində həm pedaqoji, həm də psixoloji cəhətdən müsbət və əlverişli şəraitin yaradılması üçün buna müvafiq olan üsullar tətbiq edilməlidir.

Özünüaktuallaşdırma prosesi malik olduğumuz qabiliyyət, bacarıq, imkanların, yəni insanın malik olduğu potensialın maksimal realizə edilməsi prosesidir. Aktuallaşma - həqiqi, real olmaq və faktiki olaraq potensialı təzahür etdirməkdir.

Gənclərin özünüaktuallaşdırması – yeniyetmənin özünün dərk etdiyi və özü üçün subyektiv vacib olan bir prosesdir, hansı ki, şəxsiyyətin bacarıq və imkanlarının fəaliyyət və münasibətlər sistemində bilavasitə tətbiq etmək yolu ilə şərtlənir. Gənclərin özünüaktuallaşdırması prosesinin inkişaf dinamikasına bir çox faktorlar təsir edə bilər. Buna misal kimi valideynlərin münasibəti, onların övladlarına qarşı münasibət və davranışı, gəncin öz həmyaşıdları ilə münasibətləri və s. amillər əhəmiyyətli rol oynaya bilər [4, s.56].

Gənclərin özünüaktuallaşdırmasına təsir edən xarakterik xüsusiyyətlər bunlardır:

- Öz davranış və fəaliyyətlərində sərbəst olan (daha çox fikri fəaliyyət nəzərdə tutulur);

- Yüksək səviyyəli özünütənzimləmə və refleksiyaya malik olmaq ;

- Digərlərinə öz hiss və emosiyaların olduğu kimi nümayiş etdirmək bacarığının olması;

- İnsan təbiətinə bütöv, tam və daha çox müsbət yanaşa bilən;

- İnsanlar ilə dərin, səmimi münasibət qura bilən;

- Yaradıcı, kreativ xüsusiyyətlərə malik olmaq;

- Onu əhatə edən dünya haqqında yeni biliklər əldə etməyə çalışan şəxslərdə özünüaktuallaşdırma prosesi yüksək səviyyədə təzahür edə bilər. Sadalanan keyfiyyət xüsusiyyətlərinə malik olmayan gənclərdə isə özünüaktuallaşdırmanın prosesi lazımi səviyyədə inkişaf edə bilməyəcəkdir. Ümumilikdə götürsək, hər bir sahədə sadə və asan məqsədlər seçən gənclərdə aşağı özünüaktuallaşdırma göstəricilərinə rast gəlinir.

Elmi yeniliyi. Gənclərin özünüaktuallaşdırmasının psixoloji problemləri tədqiqatın obyektini kimi seçilmiş, bununla bağlı aparılan araşdırmalara elmin son yeniliyi kimi qiymət verilmiş, mübahisəli məqamlara aydınlıq gətirilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti. Ali məktəblərdə ümumi psixologiya, sosial psixologiya, xüsusən də şəxsiyyət psixologiyasının tədrisində nəzəri mənbə kimi istifadə oluna bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Seyidov S.İ., Həmzəyev M. Ə. Psixologiya. Bakı: Nurlan, 2007, 554 s.
2. Əliyev B.H., Cabbarov R.V. Təhsildə şəxsiyyət problemi. Bakı: Təhsil, 2008, 134 s.
3. Cabbarov R.V. Özünü gerçəkləşdirə bilən şəxsiyyətin psixoloji keyfiyyətləri // Psixologiya jurnalı, 2007, №4, s.117-125
4. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Л.: ЛГУ, 1968, 339 с.
5. Бодалев А. А. Психология личности. Москва: МГУ, 1988, 188 с.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ МОЛОДЕЖИ

Мирзоева С.С.

Ключевые слова: *молодежь, самоактуализация, самосознание, учебная деятельность, нормативное поведение*

Самоактуализация для личности является процессом, продолжающимся всю жизнь. В статье показано, что для каждой личности самоактуализация происходит в определенное время и в определенной форме. В области преподавания служба психологической консультации может выступать помощником студенту для самовыражения в рамках учебно-воспитательного процесса.

SUMMARY

THE PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF THE YOUTH'S SELF-ACTUALIZATION

Mirzoyeva S.S.

Key words: *youth, self-actualization, self-awareness, training activities, normative behavior*

Self-actualization is a lifelong process for an individual. For a certain individual this happens in a certain time and in a certain form. In the area of teaching psychological counseling service may become the assistance for a student in self-expression as the part of the educational process.

Daxil olma tarixi:	İlkin variant	21.10.2015
	Son variant	18.12.2015

UOT 316.6

RƏHBƏRLİYİN VƏ LİDERLİYİN PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ**SALAMOVA KƏMALƏ BAHAZƏR qızı***Sumqayıt Dövlət Universiteti, dosent**e-mail: afat.rafiyeva@gmail.com**Açar sözlər: rəhbər, lider, tiran, işgüzar, qrup, münasibətlər*

Rəhbərin şəxsiyyətinin öyrənilməsi idarəetmə psixologiyasının aparıcı istiqamətlərindən biridir. Bu istiqamətdə empirik tədqiqatların aparılmasına keçən əsrin 20-ci illərindən başlanılıb və hələ də davam edir. Rəhbərlik və təbəçilikdə olanlarla bağlı problemlər isə idarəetmə psixologiyasının əsaslı problemlərindən biridir. Çünki qrup üzvləri arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin gərginliyi bu qruplardakı rəhbər və liderin təbəçilikdə olanlarla qarşılıqlı münasibətdən asılıdır. Bu münasibətlərin əsasında əmək, iqtisadi, sosial, mənəvi-əxlaqi səbəblər durur. Bu səbəblər əmək qrupu, müəssisə və birliklərdə psixoloji mühitin yaranmasına şərait yaradır. Qrupda şəxsiyyətlərarası münasibətlər qrupun həcmindən və xarakterindən asılı olaraq bərabər olmur. Belə münasibətlər qrup üzvlərinin sosial-psixoloji statusunu, yəni “lider”, “rəhbər” “təbəçilikdə olan” və s. əks etdirir.

Hazırda tələb olunur ki, bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətdə olan “idarəetmə” və “rəhbər” anlayışlarına iki müxtəlif anlayış kimi baxılsın. Lakin “idarəetmə” daha geniş anlayış kimi çıxış edir, sistemə və ya tək prosesə istiqamətlənən təsir kimi qeyd olunur, bu zaman yaranan yeni keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə müşayiət olunur. “İdarəetmə” anlayışına texnikada “maşın-maşın”, sosial texnikada “insan-maşın” və sosial sistemdə “insan-insan” kimi baxmaq olar. Rəhbərlik də idarəetmənin bir hissəsidir və əsas vəzifəsi:

- * insanlara və onların mənafeyinə təsir etməklə məhdudlaşır;
- * rəhbərlə təbəçilikdə olanların qarşılıqlı münasibətlərini tələb edir;
- * fəaliyyətdə qabiliyyət və istedad tələb edir.

Lakin ayrı-ayrı qrupların idarə edilməsində əsas güc liderlərin üzərinə düşür. Ona görə də əvvəlcə “lider” (ing. leader – öndər) anlayışına diqqət edək. Lider – konkret məsələnin həlli zamanı qrupun üzvlərinin qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində irəli mövqeyə çəkilən qrup üzvüdür. O, verilən tapşırığın həlli zamanı, qrupun digər üzvlərindən daha yüksək fəallıq, iştirak, təsir səviyyəsi nümayiş etdirir, bir sözlə, konkret vəziyyətdə üzərinə müəyyən funksiyaları götürməklə irəli çıxır. Qrupun yerdə qalan üzvləri isə onun liderliyini qəbul edir, yəni liderə qarşı elə münasibətlər formalaşdırır ki, lider “aparıcı”, onlar isə “aparılan” olsunlar. Lakin qrupda liderlik daimi ola bilməz, elə bir ekstremal vəziyyət yarana bilər ki, liderin səlahiyyətləri və rolu artsın, başqa bir şəraitdə isə azalsın. Liderin həqiqi imkanlarını öyrənərkən qrupun digər üzvlərinin onu necə qəbul etdiklərini də öyrənmək lazımdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, liderlik problemlərini araşdıran bir çox psixoloqlar “lider” və “rəhbər” anlayışlarını eyniləşdirirlər (əslində ingilis dilindən fərqli olaraq, alman dilində hər iki anlayış bir mənada işlənir). Klassik tədqiqatda isə “rəhbərlik” və “liderlik” iki müxtəlif hadisə kimi tədqiq olunub. Rəhbərlik bəzən “menedjer” anlayışı ilə əvəz olunur. Lakin “Menecer” və “lider” anlayışları eynilik təşkil etmir. Başqalarının göstərdiyi büsbütün dumanlı və görünməyən yolu dəqiq seçmək liderin əsas keyfiyyətidir. Menecerin əsas keyfiyyəti isə ən az itki ilə görünən yoldan keçirməkdir.

Harvard biznes məktəbinin nümayəndələrinə görə:

- rəhbərlik, idarə edilən insanlara və onların mövqeyinə əsaslı təsir edən, onları dərk edilmiş aktiv davranışlara və fəaliyyətə sövq edən fəaliyyətdir. Ona görə də rəhbərliyi idarəetmə

adlandırmaq olar və hər bir idarəetmənin rəhbəri var. Lakin liderlik və rəhbərlik arasında aşağıda verilmiş fərqlər mövcuddur:

-birinci, dərk edilmiş təminatdır, bu zaman rəhbərlik müəssisəyə bütün qrupun fəaliyyəti kimi baxır, liderlik isə psixoloji münasibətlərlə xarakterizə olunur;

-ikinci, əmələ gəlmə (törəmə),yəni xüsusi bir müəssisənin yaranma prosesi üçün qanunauyğun və lazımlı atributudur. Bu zaman insanların qarşılıqlı münasibətlərindən və daxili səbəblərdən liderlik əmələ gəlir. Rəhbər təyin olunur, lider isə öz-özünə yaranır ;

-üçüncü, tənzimlənmə, yəni rəhbərin fəaliyyəti hüquqi təminatla tənzimlənir, liderin fəaliyyəti isə birgə fəaliyyətin mənəvi-psixoloji normaları ilə;

Amerika psixoanalitiklərinin prinsiplərinə görə isə:

*rəhbər müəssisə qanunlarının icraçısıdır və müəssisə üzvləri ilə birgə fəaliyyət göstərir, müəssisə daxili sosial-psixoloji vəziyyəti, ünsiyyəti və fəaliyyəti idarə edir, lider isə qrup normalarının, gözləmələrinin subyektidir və öz-özünə yaranan şəxsiyyətlərarası münasibətləri nizama salır;

*rəhbərlik təşkilat üzvlərinin birgə fəaliyyətinin hüquqi baxımdan təşkili və idarəedilməsi prosesidir, liderlik isə - ünsiyyət və fəaliyyətin daxili psixoloji təşkili və idarəedilməsidir;

*rəhbərlik ictimai nəzarət və hakimiyyət arasında vasitəçidir ;

*rəhbərlik – daha dayanıqlı, qrup üzvlərinin rəyindən və əhval-ruhiyyəsindən daha az asılı olan fenomendir;

*rəhbər qrupu xarici baxımdan təmsil edir və onun xarici rəsmi münasibətləri ilə bağlı məsələlərini həll edir. Liderin fəaliyyəti isə qrupdaxili münasibətlərlə məhdudlaşdırılır;

*rəhbərin fəaliyyəti mövcud normaların reqlamentləşdirilməsini təmin etmək, liderin fəaliyyəti isə birgə fəaliyyətdəki mənəvi-psixoloji normaları nizama salmaqdır;

*rəhbərlik nisbətən stabil (dayanıqlı) hadisədir. Müəssisə üzvlərinin əhvalından və fikirlərindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir.

*rəhbərlik – qrupda münasibətlərin (idarəetmə və təbəçilik rollarının paylanması baxımından) ictimai xarakteristikasıdır (hüquqi münasibətlər ictimai nəzarət prinsiplərinə və inzibati təcrübənin tətbiqinə əsaslanır).

Amerika idarəetməsinə görə, lider və rəhbər əslində eyni vəzifəni yerinə yetirir. Əməkçilərdən biri tutduğu mövqedən asılı olmayaraq, həm özünün, həm də kollektivin arzusu nəzərə alınaraq, müəyyən bir müddətdə rəhbər təyin edilir ki, o, az bir vaxt ərzində liderə çevrilə bilsin. Əgər həmin şəxs liderlik etmək bacarığı alınmırsa, yazılmamış qanunlara görə həmin rəhbər öz yerini lider olmağı bacaran başqa birinə təhvil verməlidir.

Müəyyən situasiyalarda qərar qəbul etmək liderin mənəvi hüquqlarından biridir. Belə liderlər yüksək statusa və nüfuza malik olmalıdırlar.

Rəhbər-lider, rəhbər-inzibatçı (menecer) terminləri müasir dövrdə idarəetmə sahəsində geniş yayılmışdır. Onlar arasındakı əsas fərq ondan ibarətdir ki, lider hər hansı bir nailiyyətin əldə olunması üçün təbəçiliyində olanlara əmr və göstəriş verib onlara təzyiq etmir, o kollektivin ümumi problemlərinin həllini öz üzərinə götürür. Ona görə də liderlik aşağıdakı keyfiyyətləri ilə xarakterizə olunur:

- idarə etdiyi kollektiv üzvlərinin ümumi ehtiyac və problemlərini əgər kollektivin digər üzvləri həll edə bilmirsə, qəbul edir və onların həllini öz üzərinə götürür.

- qrupun müəyyən üzvlərinin davranışının sırf psixoloji xarakteristikasıdır (sərbəst ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma və könüllü təbəçilik prinsiplərinə əsaslanır).

Liderlik də rəhbərlik kimi idarəetmə psixologiyasının fundamental problemlərindən biridir. Bu problemin öyrənilməsinə Amerikanın Avropa və Miçiqan universitetlərində keçən əsrin 30-cu illərində K.Levin tərəfindən “Qrup dinamikası” məktəblərinin yaradılması ilə başlanmışdır. Bu məktəblərdə aparılan eksperimental tədqiqatlar liderlik haqqında müxtəlif nəzəriyyələrin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Bu nəzəriyyələrə görə liderlik altı amildən asılıdır:

1. Qabiliyyətlər – əqli, verval və s.
2. Nailiyyətlər – təhsil, idman və s.
3. Məsuliyyət – təşəbbüs, asillilik, istək və s.
4. İştirak – fəallıq, əməkdaşlıq və s.
5. Status – sosial və iqtisadi vəziyyət, məşhurluq və s.
6. Xüsusiyyətlər.

Bu amillərə əsaslanaraq bir neçə lider növünü göstərmək olar:

*aforitar (cazibədar) - biliyi, qabiliyyəti, soyuqqanlılığı, təmkinli olması ilə fərqlənir, problemlərin həllində analitik yanaşmaya üstünlük verir, bununla da tabeçilikdə olanların rəğbətini qazanır və bu zaman təbii cazibədarlığı ilə ətrafdakıları ruhlandırır;

*manipulyator - sistem daxili əməliyyatlarla məşğul olur, plandan kənara çıxmır, qrup üzvləri tərəfindən “təcrübəli” kimi qəbul olunur;

*ruhlandırıcı-həm yaradıcı fantaziyaya malikdir, həm də tabeçilikdə olanlara qayğı ilə yanaşır; Həyata keçirdiyi işlərin üstünlüyünə görə isə liderlər bir-birindən fərqlənirlər, məsələn:

- yaradıcı lider;
- təşkilatçı lider;
- mübariz lider;
- diplomat lider.

Psixanalitiklərə görə isə liderləri aşağıdakı növlərə ayırmaq olar:

1. Patriarxal hökmdar (ciddi, lakin sevimli ata) – insanlar tərəfindən sevildiyinə və hörmət olunduğuna görə seçilən;

2. Rəhbər (qrup standartlarını qoruyub saxlayan) – çoxları ona oxşamağa çalışır;

3. Tiran (Ətrafdakıları qorxu və tabeçiliklə idarə edib saxlayır) – qorxduqları üçün ona itaət edirlər;

4. Təşkilatçı – (İnsanları bir araya gətirməyi bacarır) – ona həmişə hörmət olunur;

5. Şirnikdirici – (başqalarının zəif cəhətlərindən istifadə etməyi bacarır) – ətrafindakılara sərf etdiyi üçün onun çatışmazlıqlarına göz yumurlar;

6. Qəhrəman – başqalarının mənafeyinə görə özünü qurban verir;

7. Pis nümunə;

Son illər dünyanın hər yerində demokratik normaların möhkəmlənməsi göstərir ki, bütün sahələrdə rəhbərin tabeçilikdə olanlara təsiredici rolu böyükdür. Bununla əlaqədar aparılmış psixoloji tədqiqatlar göstərmişdir ki, rəhbərin fərdi xüsusiyyətləri xüsusi keyfiyyətlərə malik olmalıdır. Bu keyfiyyətləri aşağıda göstəriləyi kimi qruplaşdırmaq olar :

- inandırma bacarığı, xeyirxahlıq, riskə hazır olma ;
- vicdanlılıq, ədalətlilik, səmimilik ;
- tabeliyində olanlarla sərbəst ünsiyyət, qarşılıqlı anlaşma və könüllü tabeçilik prinsiplərinə əsaslanmaq, təşəbbüsü qiymətləndirmə ;
- soyuqqanlılıq ;
- cəsurluq, iradəlilik, dəyanətlilik ;
- susma və distansiya saxlama bacarığı ;

Təşkilatın müvəffəqiyyətli fəaliyyəti və inkişafı üçün ən optimal variant həmin təşkilatı rəhbər – liderin idarə etməsidir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə rəhbərlik və liderlik funksiyaları tədqiqat obyektini kimi seçilmişdir.

Tətbiq əhəmiyyəti: Rəhbərlik və liderlik mövzusunda mühazirə üçün mənbə rolunu oynaya bilər.

ӘДӘБИҮҮАТ

1. Елисеев О.П. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский Дом "БАХРАХ", 1998, с.274-281.
2. Вечер Л. С. Секреты делового общения. Минск: 1996, с.40-41.
3. Готвальд Ф.-Т., Ховальд В. Аюрведа в бизнесе: Система оздоровления личности, рабочего места и предприятия / Пер. с нем. М.: Фаир-Пресс, 2000, с.163-167.
4. Немов Р.С. Психодиагностика. М.: ВЛАДОС, 1998. с.517-521.
5. Елисеев О.П. Конструктивная типология и психодиагностика личности. Псков: Изд-во Псковского областного института усовершенствования учителей, 1994, с.72-75.
6. Трейси Д. Менеджмент с точки зрения здравого смысла. Как побороть в себе управленческий психоз и найти простой ключ к успеху: Настольная книга / Пер. с англ. М.: Автор, 1993.155 с.
7. Райгородский Д.Я. Практическая психодиагностика. Методики и тесты. Учебное пособие. Самара: Издательский дом БАХРАХ, 1998. 672 с.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИДЕРСТВА И РУКОВОДСТВА

Саламова К.Б.

Ключевые слова: *руководство, лидер, тиран, деятельный, группа, отношения*

В статье отмечается, что уже в первых работах по психологии управления в качестве одного из ее существенных направлений была выделена психология личности руководителя. Эмпирическое изучение этой проблемы началось с 20-х годов XX столетия и в настоящее время ведется достаточно интенсивно. Проблема лидерства и руководства является одной из кардинальных проблем психологии управления.

SUMMARY

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF LEADERSHIP AND MANAGEMENT

Salamova K.B.

Key words: *authority, leader, tyrant, hard-working, group, relations.*

Studying the personality of leader is one of the main ways of ruling psychology. Empirical study of this problem began in the years of 20th and is still under the consideration. The problems of concerning the authority and staff are cardinal problems of psychological management.

Daxil olma tarixi:	Ilkin variant	17.04.2015
	Son variant	18.12.2015

MÜNDƏRİCAT

Dilçilik

1. *Məmmədov R.S.* Rus və azərbaycan dillərində ikihecali sözlərin fonetik quruluşu 6
2. *Bayramova A.A.* Ağbaba şivəsində qrammatik cəhətdən cümlə üzvləri ilə bağlı olmayan sözlər 12
3. *Quliyeva D.R.* Azərbaycan dilində qoşmalarla idarə 15

Ədəbiyyatşünaslıq

4. *Hüseynova A.H.* Ənvər Məmmədخانlının yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan həyatının təsviri ("Qızıl qönçələr" hekayəsi əsasında) 21
5. *Zeynallı G.F.* İlyas Əfəndiyevin romanlarında lirik-psixoloji üslubun işlənmə məqamları 25

Tarix

6. *Baxşəliyev A.B.* Şəhər idarəçiliyində kələntərin hüquq və vəzifələri (dövrün səyyah gündəlikləri əsasında) 29
7. *Məmmədov N.R.* Çarizmin Qarabağda milli qırğın siyasəti (1905-1906) 33
8. *Aliyev H.A.* Sumqayıt şəhərində kitabxana, mətbuat və mədəniyyətin inkişafı (1950-1970-ci illər). 40
9. *Səlimov Ş.D.* Azərbaycan nefti uğrunda mübarizəni şərtləndirən amillər (1917-1918-ci illər) 45

İqtisadiyyat

10. *Pənahəliyeva M.Ö.*, *Babayeva T.P.* Azərbaycanın GUAM ölkələri ilə xarici iqtisadi əlaqələrinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri 52
11. *Mahmudova L.F.*, *Osmanov İ.O.* Həyat səviyyəsi və onu müəyyən edən amillər 57
12. *Allahverdiyeva S.Ə.*, *Hüseynova L.İ.* Abşeron iqtisadi rayonunun nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı 61

Pedaqogika, psixologiya, metodika

13. *Həsənova X.S.* Elementar riyaziyyatın tədrisində müasir təlim metodundan istifadə 66
14. *Əskərov A.B.*, *Rüstəmov K.M.* Təlim texnologiyalarının mahiyyəti, məzmunu və struktur komponentləri 71
15. *İdrisova S.Ş.*, *Bayramova F.Ç.* Xüsusi qabiliyyət tələb edən kimya məsələlərinin həlli metodikası 78
16. *Yunusova Ş.Ə.* Xarici dilin tədrisində innovativ metodlardan istifadə 82
17. *Həmidov S.S.*, *Əkbərova A.A.* Bilik və bacarıq anlayışlarının mahiyyəti haqqında 86
18. *Mirzəyeva S.S.* Gənclərin özünüaktuallaşdırmasının psixoloji problemləri 91
19. *Salamova K.B.* Rəhbərliyin və liderliyin psixoloji xüsusiyyətləri 94

СОДЕРЖАНИЕ

Языковедение

1. *Мамедов Р.С.* Фонетическая структура двусложной лексики русского и азербайджанского языков 6
2. *Байрамова А.А.* Грамматически не связанные с членами предложения слова в диалекте Агбаба 12
3. *Гулиева Д.Р.* Предложное управление в азербайджанском языке 15

Литературоведение

4. *Гусейнова А.Г.* Изображение жизни Южного Азербайджана в творчестве Анвера Мамедханлы (на основе рассказа «Золотые бутоны») 21
5. *Зейналлы Г.Ф.* Самовыражение в романах Ильяса Эфендиева 25

История

6. *Бахшалиев А.Б.* Права и обязанности келентара (градоначальника) в управлении городом (на основе дневниковых записей путешественников) 29
7. *Мамедов Н.Р.* Политика национальной резни царской России в Карабахе (1905-1906) 33
8. *Алыев Г.А.* Развитие прессы, культуры и библиотек города Сумгаита (1950-1970 годы) 40
9. *Салимов Ш.Д.* Основные факторы в борьбе за азербайджанскую нефть (1917-1918 гг.) 45

Экономика

10. *Панахалиева М.О., Бабаева Т.П.* Совершенствование основных направлений внешнеэкономических отношений Азербайджана со странами ГУАМ 52
11. *Махмудова Л.Ф., Османов И.О.* Уровень жизни и факторы ее определяющие 57
12. *Аллахвердиева С.А., Гусейнова Л.И.* Развитие транспортной инфраструктуры Апшеронского экономического района 61

Педагогика, психология, методика

13. *Гасанова Х.С.* Преподавание элементарной математики с использованием современных методов обучения 66
14. *Аскеров А.Б., Рустамов К.М.* Технологии обучения: суть, содержание и структурные компоненты 71
15. *Идрисова С.Ш., Байрамова Ф.Ч.* Методика решения задач по химии, требующих особые способности 78
16. *Юнусова Ш.А.* Применение инновационных методов при обучении иностранному языку 82
17. *Гамидов С.С., Акберова А.А.* О сути понятий «знания» и «навыки» 86
18. *Мирзоева С.С.* Психологические проблемы самоактуализации молодежи 91
19. *Саламова К.Б.* Психологические особенности лидерства и руководства 94

CONTENTS

<i>Philology</i>		
1.	<i>Mammadov R.S.</i> Fhonetice structure disyllabic words in russian and azerbaijani languages	6
2.	<i>Bayramova A.A.</i> The words not connected with the parts of the sentence grammatically	12
3.	<i>Quliyeva D.R.</i> The function of postposition in the azerbaijani language	15
<i>Literary Studies</i>		
4.	<i>Huseynova A.H.</i> The description of the life of South Azerbaijan Anvar Mammadkhanli's activity (on the basis of the story "Qolden buds")	21
5.	<i>Zeynalli G.F.</i> The used lyrical-psychological style aspects of İlyas Efendiyev's novels	25
<i>History</i>		
6.	<i>Bakhshaliyev A.B.</i> Rights and obligations of kelenter in the city government (on the basis of tourist diary of that period)	29
7.	<i>Mammadov N.R.</i> The national carnage policy of tsarism in Karabakh (1905-1906)	33
8.	<i>Aliyev H.A.</i> Development of library, press and culture in Sumgayit city (in the period of 1950-1970)	40
9.	<i>Salimov Sh.D.</i> Key factors in the struggle for Azerbaijani oil (1917-1918 years)	45
<i>Economy</i>		
10.	<i>Panahaliyeva M.Ö., Babayeva T.P.</i> The main ways of improving foreign economic relations of Azerbaijan with the countries of GUAM	52
11.	<i>Mahmudova L. F., Osmanov I.O.</i> Living standard and the factors determining it	57
12.	<i>Allakhverdiyeva S.A., Huseynova L.I.</i> The development of transportation infrastructure in Absheron economical region	61
<i>Pedagogy, psychology, methods</i>		
13.	<i>Hasanova Kh.S.</i> The use of modern teaching methods in the elementary mathematics teaching	66
14.	<i>Askerov A.B., Rustamov K.M.</i> The essence of training technologies, the content and structural components	71
15.	<i>Idrisova S.Sh., Bayramova F.Ch.</i> Method of chemical problems requiring special abilities	78
16.	<i>Yunusova Sh.A.</i> Use of innovative methods in foreign language teaching	82
17.	<i>Hamidov S.S., Akbarova A.A.</i> On the essence of knowledge and skills concepts	86
18.	<i>Mirzoyeva S.S.</i> The psychological problems of the youth's self-actualization	91
19.	<i>Salamova K.B.</i> Psychological characteristics of leadership and management	94

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərində hazırlanmalıdır.
2. Məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olmalıdır.
3. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatda (soldan, yuxarıdan, aşağıdan və sağdan – 2 sm), Times News Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətərası intervala və mətn daxili yazıda 1 sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalı və 8 səhifədən artıq olmamalıdır.
4. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:
  - Giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırki vəziyyəti);
  - tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
  - məsələnin həlli üsulları və aprobeiasiyası;
  - alınan nəticələrin tətbiqi;
  - nəticə.
  - elmi yenili;
  - tətbiqi əhəmiyyəti.
5. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır:
  - UOT – soldan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
  - məqalənin adı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə, sonda 6 pt. interval;
  - müəlliflərin inisialları və soyadı – ortadan, böyük hərflərlə, qalın şriftlə;
  - müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı – ortadan, 6 pt. interval;
  - xülasə (mətn təqdim olunan dildə) – sonda 6 pt. interval;
  - açar sözlər – kursivlə, sonda 6 pt. interval;
  - giriş və digər alt başlıqlar – soldan qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. interval.
6. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir.
7. Ədəbiyyat siyahısından sonra məqalənin hazırlandığı dildən fərqli digər 2 dildə məqalənin adı, müəllifin soyadı, atasının adı, müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-poçt ünvanı, xülasə və açar sözlər təqdim olunur.
8. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl – cədvəlin yuxarisında kursivlə, ortadan, (məs., *cədvəl 1.*), şəkil – şəkilin altında, kursivlə, ortadan (məs., *şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir.
9. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Mətnədə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.
10. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.
11. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.
13. Məqalə çapa tövsiyyə edildikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir.
14. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.
15. Redaksiyanın ünvanı : **Sumqayıt Dövlət Universiteti**

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском.
2. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.
3. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе Microsoft Word в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом Times News Roman размером 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см, размер статьи не должен превышать 8 страниц.
4. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:
  - введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
  - цель исследования, постановка задачи;
  - методы решения и апробация задачи;
  - внедрение полученных результатов;
  - результат;
  - научная новизна;
  - практическое значение.
5. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности:
  - УДК – слева жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
  - название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт;
  - инициалы и фамилии авторов в центре прописным и жирным шрифтом;
  - место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт;
  - аннотации (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт;
  - введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом. В начале и конце интервал 6 пт.
6. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования.
7. После списка литературы название статьи, инициалы и фамилия авторов, место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты, аннотация и ключевые слова представляются также на двух других языках.
8. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, *таблица 1*), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, *рисунок 1*) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).
9. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.
10. Статьи, излагающие результаты, исследований выполняемых в учреждениях, должны иметь соответствующие разрешения и опубликование.
11. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.
12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не искажающие основное содержание статьи.
13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решение редколлегии.
14. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.
15. Адрес редакции: **Сумгаитский государственный университет**

RULES OF ARTICLE FORMATION

The article being published must be submitted to the editorship in paper or electron form/. In preparing the article the following requirements must be accomplished|:

1. An article must be prepared in one of the languages – Azeri, Russian or English.
2. The title, the summary and the key words must be submitted in there languages.
3. The electron variant of an article must be performed in the text-editor Microsoft Word in A4 format (margins: left side, right side, top, bottom – 2 cm), in Times News Roman type of size 12 pt. The vertical spasing is unary, paragraph indention – 1 cm, the article must not surpass 8 pages.
4. The text of an article is recommended to be prepared of the divisions mentioned below:
  - introduction (problem actuality, present state of the problem);
  - the aim of the investigation, task statement;
  - solution methods and task approbation;
  - introduction of the received results;
  - result
  - scientific novelty;
  - practical significance.
5. An article must be prepared in the following sequence:
  - UDK – left-side – with extra bold type, at the end – the interval 6 pt;
  - The title of an article must be in the center, in a capital letter with extra-bold type, at the end the interval 6 pt;
  - Authors’ initials and last names – in the center, in a capital letter with extra-bold type;
  - Authors’ work places country, city and e-mail towards the center, at the end the interval 6 pt;
  - Summaries (in the language of the submitted text) – at the end the interval 6 pt; key words in italic type, at the end the interval 6 pt;
  - Introduction and other subtitles – on the left-side with extra-bold type, at the beginning and at the end the interval 6 pt.
6. Literature list: the title of each source isn’t translated and is numbered in the article in correspondence with the usage sequence.
7. After the literature list, the title of the article, initials and authors’ last names, their work places, the country, the city, e-mail, summary and key words are presented in two other languages.
8. In the article tables and drawings are numbered: the table – in the upper part of the table, italicized, in the center (for example: *table 1*), the drawing – below the center (for example: *drawing 1*) and missing one blank line of the text (of upper and lower parts).
9. The formulas are collected in standard parameters in Microsoft Equation. The number of the formula is written in brackets on the right-side. In the text only used formulas are numbered.
10. The articles given account of results of the investigations realized in the enterprises must have corresponding permission and publication.
11. The author is responsible for the information and facts, given in the text.
12. The editorship reserves the right to make editorial changes and abbreviations not distorting the main contents of the article.
13. In case of article deflection the editorship informs the author about the decision of the editorial board.
14. The articles, not meeting the above mentioned requirements, aren’t taken into consideration and are returned to their authors. The date of the manuscript accession is considered the day of getting the completed text.
15. Editorship address: **Sumqayit State University**

Kompüter yığımı – *S.Şahverdiyeva*
Korrektorlar: *B.Eminli*
N.İsgəndərova
Ə.Musayeva
Texniki redaktor – *E.Həsəratova*

Yığılmağa verilmişdir: 10.10.2015- cü il
Çapa imzalanmışdır: 25.12.2015-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu
Şərti çap vərəqi 6,5
Sifariş 111 .
Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.
Sumqayıt Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Müxbir ünvan:

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt,
43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-88-10
Faks: (0-18) 642-02-70
Web: www.sdu.az
E-mail: sdu.elmihisse@mail.ru